

การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย
สมัยต้นรัตนโกสินทร์
(พ.ศ. 2325 - 2394)

พิพาดา ยิงเจริญ
ลวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา

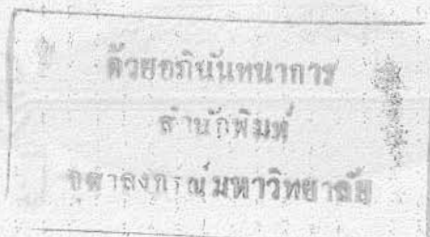
959.306
พ.699ก
จ.4

การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์
(พ.ศ. 2325-2394)

พิพาดา ชัยเจริญ

สุวิทย์ ธนประสิทธิ์พัฒนา

สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2529

65.-

พิพาดา ย้งเจริญ

การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์

(พ.ศ. 2325-2394)

โดย พิพาดา ย้งเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา

1. การศึกษากับสังคม
2. การศึกษา-ไทย
3. ไทย-ประวัติศาสตร์-กรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรก, 2325-2394

370.1934

ISBN 974-567-106-1

ฝ่ายวิชาการ จุฬาฯ
 มอบให้หอสมุดกลาง สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 3 / 5.ค. / 35

959.306
 พ699ก
 ร14

ลิขสิทธิ์ของสำนักพิมพ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พิมพ์ครั้งที่ 1 จำนวน 1,000 เล่ม พ.ศ. 2529

การผลิตและการลอกเลียนหนังสือเล่มนี้ไม่ว่ารูปใดทั้งสิ้นต้องได้รับอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรจากสำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พิมพ์ที่โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร. 2153612

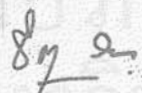
จัดจำหน่ายโดยศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร. 2511501, 2518705-6

ท 059950 16 เม.ย. 2535

คำนำหัวหน้าภาค

เป็นที่น่ายินดีที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์งานวิจัยชิ้นนี้เป็นรูปเล่ม นอกจากคุณค่าในฐานะที่มหาวิทยาลัยพึงมีบทบาททำให้ ความรู้ แก่สังคม ทุกรูปแบบแล้ว สารของงานวิจัยเองนับเป็นก้าวสำคัญสำหรับการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์ ซึ่งให้เห็นแง่มุมใหม่ในการศึกษาหัวข้อทางประวัติศาสตร์ซึ่งหลายๆ ท่านคุ้นเคยเป็นอันดี ไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า เรื่อง การศึกษา เป็นประเด็นสำคัญในการพัฒนาสังคม เพราะการศึกษาหมายถึงการเตรียมคนให้มีคุณภาพทางความคิด เพื่อจะได้คนที่มีคุณภาพ สำหรับสังคมด้วย แต่เมื่อ 4-5 ปีมาแล้ว การวิจัยเรื่องนี้เหมือนความริเริ่ม ก่อนเวลา ทางการศึกษาประวัติศาสตร์ ที่พิจารณาเรื่อง การศึกษาควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมรัตนโกสินทร์ช่วงต้นอย่างจริงจัง เปิดเผยให้เราเห็นความตื่นตัวทางปัญญาของสังคมที่เผชิญทั้งความเปลี่ยนแปลงภายในและแรงกดดันกระทบจากภายนอก เรามองเห็นเค้ามุลของการเกิดปัญญابนสนามที่เป็นสามัญชน การศึกษาแบบใหม่โดยรัฐจะเป็นตัวเร่ง ภาวะการแตกตัวทางปัญญานี้มากยิ่งขึ้น น่าติดตาม

หวังว่างานวิจัยชิ้นนี้จะช่วยส่งเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมอันสัมพันธ์กับปัญหาการจัดการศึกษาของชาติทั้งในอดีตและปัจจุบัน

(รองศาสตราจารย์ ดร. ชิตา สารเยา)

หัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์

ตุลาคม 2529

คำนำ

หนังสือเรื่องการศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325—2394) นี้ เป็นผลงานวิจัยซึ่งได้รับการอุดหนุนจากทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภชของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้เขียนขอขอบคุณจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยไว้ ณ โอกาสนี้

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ วิลาสงศ์ พงศบุตร รองศาสตราจารย์ ธิตินา พิทักษ์ไพรวรรณ รองศาสตราจารย์ ปิยนาด บุณนาค ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. บุษกร กาญจนจารี อาจารย์ วิมลวรรณ ภัทโรดม รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง และ อาจารย์ Bruce Reynolds ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำและแนวคิดที่เป็นประโยชน์ต่อการทำงานวิจัยนี้

ข้อมูลและข้อคิดเห็นที่มีคุณค่ายิ่งจาก อาจารย์ ฉลอง สุนทรวาณิชย์ อาจารย์ สายชล วรณรัตน์ อาจารย์ วชิราวรรณ บุณนาค อาจารย์ นฤมล วีระวัฒน์ และ ม.ล. ภักฎรจันทร์ เกษมศรี เป็นส่วนสำคัญของงานวิจัยนี้ ผู้เขียนรู้สึกซาบซึ้งในหัวใจ ของทุกท่าน และขอขอบคุณเป็นอย่างยิ่ง

ในท้ายที่สุด ผู้เขียนขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สารยา หัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์ที่กรุณาสละเวลาเขียนคำนำให้กับหนังสือเล่มนี้ รวมทั้งฝ่ายวิจัยและสำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ได้สนับสนุนให้มีการพิมพ์เผยแพร่ผลงานวิจัยเรื่องนี้

พิพาดา ยังเจริญ

สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา

ตุลาคม 2529

สารบัญ

	หน้า
บทนำ	1
บทที่ 1 สภาพสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีส่วนกำหนดลักษณะทางการศึกษา	4
บทที่ 2 ลักษณะการศึกษาแบบจารีตและผลกระทบต่อสังคมรัตนโกสินทร์	41
บทที่ 3 การศึกษาวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าและผลกระทบต่อสังคม	132
บทสรุป	203
บรรณานุกรม	209
ภาคผนวก ก. การศึกษาสำหรับผู้เข้ารับราชการ	226
ภาคผนวก ข. ตำราทำนา	231
ภาคผนวก ค. ตำราปืนใหญ่ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	235
ภาคผนวก ง. หนังสือจดหมายเหตจากบางกอกกรีกออร์เตอร์	258

การศึกษาคือ กระบวนการที่โลกทัศน์ของสังคมถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง การถ่ายทอดโลกทัศน์นี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ และความก้าวหน้ามั่นคงของสังคม ดังนั้นการวิเคราะห์ถึงกระบวนการศึกษาจึง เป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยให้เข้าใจสังคมได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น เท่าที่ผ่านมาการศึกษาถึง ปฏิสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาับสังคมไทยไว้อย่างน่าสนใจบ้างแล้ว ดังเช่น

Wyatt, David K. *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn*. New Haven : Yale University Press, 1969.

วารุณี โอสธารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2475" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

หากแต่ทั้งสองเรื่องมุ่งศึกษาถึงการศึกษาในสังคมไทยใน ระยะและหลัง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันยังไม่มีกรวิจัยเกี่ยวกับ การศึกษาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์¹ ซึ่งเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญซึ่งสังคมไทย กำลังจะก้าวออกจากยุคจารีตเข้าสู่ยุคใหม่ ความเข้าใจที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับยุคนี้ในแง่

¹ หมายถึงระยะเวลาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2352) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352-พ.ศ. 2367) และพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-พ.ศ. 2394)

มุมมองของกระบวนการถ่ายทอดโลกทัศน์ของสังคม นอกจากจะมีความสำคัญและน่าสนใจในตัวเองแล้ว ยังเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยให้เข้าใจถึงวิถีของประวัติศาสตร์ไทยชัดเจนขึ้นด้วย

งานเขียนของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์มีความเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยาในบางลักษณะ¹ ทำให้น่าสนใจที่จะศึกษาว่ากระบวนการการศึกษาในสมัยนี้มีความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงไปมาอย่างน้อยเพียงใด จากการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นมีร่องรอยให้เห็นว่าการที่ชนชั้นนำแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าที่กำลังขยายตัวอย่างจริงจังอย่างหนึ่ง กับการการเรียนรู้จากมิชชันนารีอีกอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยสำคัญสองประการที่ทำให้โลกทัศน์และค่านิยมของชนชั้นนำเปลี่ยนแปลงไปเมื่อประกอบกับความต้องการความรู้ใหม่ ๆ เพื่อจัดการกับปัญหาที่ชนชั้นนำในเวลานั้นเผชิญอยู่ จึงทำให้เริ่มมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในการศึกษาแบบจารีตในหมู่ชนชั้นนำ เป็นผลให้มีคนกลุ่มหนึ่งที่มีความรู้เกี่ยวกับวิทยาการ ตะวันตกและมีความคิดที่มีลักษณะเป็นเหตุเป็นผลซึ่งผูกพันกับความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้น คนเหล่านี้มีความพร้อมที่จะรับวิทยาการต่าง ๆ ที่พวกตะวันตกนำเข้ามา และกลายเป็นผู้เริ่มต้นความคิดที่จะปฏิรูปสังคมในต่าง ๆ รวมทั้งเตรียมบุคลากรที่จะสานต่องานด้านนี้ในเวลาต่อมา

เพื่อบรรลุถึงความเข้าใจสังคมไทยในแง่มุมที่กล่าวข้างต้น งานวิจัยนี้พยายามจะศึกษาสภาพสังคม สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นที่มีผลต่อการศึกษาระบบ

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "โลกของนางนพมาศ" วารสารธรรมศาสตร์ 9 : 1 (กรกฎาคม-กันยายน 2522) : 81 "สุนทรภู่ : มหากวักระดูมพิ" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สังคมสมัยต้นกรุงเทพระดับปริญญาโท มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524 และ วัฒนธรรมกระดูมพิกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525)

จารีตทั้งในด้านการศึกษาศาธกษรวิธีเบื้องต้น การบวชเรียน การศึกษาวิชาเฉพาะ ตลอดจนการศึกษาของสตรี พร้อมกับการศึกษาถึงกระบวนการรับวิทยาการ ตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้า แล้ววิเคราะห์ผลของการศึกษาที่มีต่อสังคมใน เวลานั้น และที่จะเป็นผลกระทบต่อการปฏิรูปการศึกษาสมัยต่อมา

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ใช้เป็นหลักฐานในการวิจัยได้แก่หลักฐาน ชั้นต้นที่บรรยาย หรือแสดงให้เห็นถึงวิถีจัดการศึกษาและเนื้อหาวิชาเป็นต้นว่า แบบเรียน ตำราวิชาเฉพาะ จกหมายเหตวรรษกาลต่าง ๆ บันทึกของมิชชันนารี และชาวต่างประเทศอื่น ๆ ที่เข้ามาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ตลอดจนงานเขียน และประติษฐานกรรมของชนชั้นนำ หลักฐานเหล่านี้ให้ภาพของการศึกษาสมัยต้น รัตนโกสินทร์เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามหลักฐานส่วนหนึ่งโดยเฉพาะอย่างยิ่งแบบ เรียนและวิชาเฉพาะนั้นไม่ได้ระบุศักราชที่เขียนขึ้นอย่างแน่ชัด ทำให้ไม่อาจ วิเคราะห์การศึกษาในต้นรัตนโกสินทร์ในลักษณะของวิวัฒนาการได้มากนัก นอก จากนี้แล้วยังขาดหลักฐานในการที่ศึกษาเกี่ยวกับชนชั้นนำเป็นรายบุคคล จำเป็น ต้องวิเคราะห์ในลักษณะที่เป็นกลุ่มชนชั้นนำ แต่ในช่วงสมัยการรับวิทยาการ ตะวันตกจำเป็นต้องใช้พฤติกรรมและความคิดของบุคคลที่มีหลักฐานเป็นตัวอย่าง ศึกษาเพื่อให้เกิดภาพรวมของกลุ่ม

สำหรับวิธีวิจัยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์เป็นหลักโดยอาศัยความรู้ที่ได้ จากการอ่านหลักฐานทั้งชั้นต้นและชั้นรองในการพัฒนาคำถามและสมมุติฐาน แล้ว จึงวิเคราะห์หลักฐานทั้งหมดที่ได้มาโดยอาศัยโครงเรื่องและสมมุติฐานที่วางไว้เป็น แนวทาง และนำเสนอผลการวิจัยในรูปของการพรรณนาเชิงวิเคราะห์เพื่อให้เห็น ภาพของความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลง ในสังคม ไทยสมัยต้น รัตนโกสินทร์ที่ มีผลกระทบต่อการศึกษาแบบจารีต และการศึกษาแบบจารีตที่มีผลกระทบต่อ สังคม การรับวิทยาการตะวันตกและผลที่มีต่อสังคมไทยในขณะนั้น

บทที่ 1

สภาพสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีส่วนกำหนดลักษณะทางการศึกษา

ลักษณะทางการศึกษาของสังคมใดจะมีรูปแบบและเนื้อหาเช่นใด ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยแวดล้อม อาทิเช่น การเมือง เศรษฐกิจ โครงสร้างสังคม ความเชื่อและค่านิยมของสังคมนั้น ๆ โดยเหตุที่การศึกษาก็คือระบบย่อยระบบหนึ่งของสังคมที่มีปฏิสัมพันธ์กับระบบอื่น ๆ ฉะนั้น การที่จะเข้าใจลักษณะทางการศึกษาของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์จึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจสภาพสังคมในสมัยนี้เสียก่อน โดยจะเน้นในประเด็นที่มีผลกระทบโดยตรงต่อรูปแบบและเนื้อหาทางการศึกษาในสมัยนี้

ความสืบเนื่องจากสังคมปลายอยุธยา

การเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. 2310 นับเป็นการสูญเสียครั้งสำคัญของชาวไทย ราชอาณาจักรที่เคยรุ่งโรจน์เป็นศูนย์กลางทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรมของไทยมาเป็นเวลาช้านานกลับเสื่อมสลายลงในเวลาชั่วพริบตา บ้านเมืองถูกทำลาย ผู้คนถูกจับเป็นเชลย ที่เหลือก็ต้องหลบซ่อนหนีภัยทั้งจาก “พม่าข้าศึก” และ จากคนไทยด้วยกัน¹ ในสภาพเช่นนี้เมื่อผู้นำรัฐคนใหม่สามารถ

¹ โปรดดู สมเด็จพระวันรัต, สังคีตยวงศ์ พงสวการเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2521), หน้า 410-412.

กอบกู้เอกราชกลับมาได้ ภารกิจจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องกระทำเพื่อบำรุงขวัญอาณาประชาราษฎร์และแสดงให้เห็นอาณาจักรรอบนอกตระหนักถึงกำลังความสามารถก็คือสถาปนาศูนย์กลางของรัฐแห่งใหม่ที่มีความรุ่งเรืองเทียบเคียงกับกรุงศรีอยุธยา

ภารกิจนี้ไม่อาจสัมฤทธิ์ผลในช่วงเวลา 16 ปีของสมัยกรุงธนบุรี ในระยะเริ่มก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่เช่นนั้น ผู้นำรัฐต้องใช้เวลาในการรับศึกพม่าปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ที่ตั้งคนเป็นอิสระและฟื้นฟูภาวะเศรษฐกิจเพื่อความอยู่รอดเสียก่อน อาจกล่าวได้ว่าแม้กระทั่งนโยบายที่จะสถาปนาราชธานีแห่งใหม่เป็นศูนย์กลางแทนกรุงศรีอยุธยาที่ยังไม่มีการตัดสินใจอย่างเด็ดขาดในสมัยนี้ เหตุคั้งนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมิได้ทรงสร้างพระมหาปราสาทขึ้นในพระราชวังกรุงธนบุรีเลย แม้สิ่งก่อสร้างถาวรวัตถุขนาดใหญ่ก็มิได้ทรงสร้างขึ้น² อย่างไรก็ตามสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงตระหนักถึงความจำเป็นที่จะบำรุงขวัญอาณาประชาราษฎร์โดยการฟื้นฟูความรุ่งเรืองครั้ง “บ้านเมืองดี” ในลักษณะที่จะขยายได้โดยง่ายและไม่สิ้นเปลืองทุนทรัพย์มากนัก เช่น การรวบรวมพระไตรปิฎก ตำรับตำราพระราชพิธี งานวรรณคดีและศิลปวิทยาการอื่น ๆ การฟื้นฟูในลักษณะนี้หน้าจะดำเนินต่อไปและขยายขอบเขตไปถึงการเลือกราชธานีที่แน่นอนและสร้างถาวรวัตถุขึ้น หากในปลายสมัยกรุง

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ให้ข้อสังเกตว่าการเสนอภาพว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงตัดสินใจพระทัยในการย้ายพระนครจากอยุธยาเป็นการถาวรเพิ่งมาปรากฏในพระราชพงสาวดารฉบับพระพนรัตน์ซึ่งชำระในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2528), หน้า 48.

² เรื่องเดิม, หน้าเดิม

³ เรื่องเดิม, หน้าเดิม

ธนบุรีจะไม่เกิดเหตุการณ์จลาจลดังที่กรมหลวงนรินทรเทวีได้เปรียบเทียบว่า “เมื่อต้นแผ่นดินเย็นด้วยพระบารมี ชุ่มพันชั้นผลจนมีแก่นปลายแผ่นดินแสน ร้อนรุ่มสุ่มรากโคน โคนล้มถมแผ่นดินด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนั้น”¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีใน พ.ศ. 2325 นั้น ผู้นำรัฐมีโอกาสดีกว่าในการดำเนินนโยบายกลับไปสู่ยุคแห่งความรุ่งเรืองในอดีต จากการศึกษาบ้านแตกสาแหรกขาดผ่านพ้นไปช่วงเวลาหนึ่งและจากการเริ่มวางรากฐานด้านต่าง ๆ ในสมัยกรุงธนบุรี ช่วยให้อาชีพของผู้คนดีขึ้น ภาวะเศรษฐกิจกระเตื้องขึ้น และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือผู้นำของราชธานีใหม่คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีเวลาเตรียมพระองค์ในฐานะผู้ปกครองระดับสูงโดยการได้ร่วมรับรู้และแก้ไขปัญหานานาประการในสมัยกรุงธนบุรี โดยเหตุนี้จึงทรงพร้อมที่จะดำเนินการสร้างกรุงเทพฯ ให้เหมือนกรุงเก่าเพื่อบรรเทาความอาลัยใน “ศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์” เดิมของรั้วไทย² โดยดำเนินการสร้างพระบรมมหาราชวังที่ส่งงามการฟื้นฟูพระราชพิธีและขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ การรวบรวมวรรณคดี บทละคร และงานทางด้านศิลปะอื่น ๆ ของสมัยกรุงเก่า³ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือในการสร้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมหาปราสาทขึ้นในพระบรมมหาราชวัง

¹ จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5, (กรุงเทพฯ ฯ : องค์การคำคุณุฎษา, 2516), หน้า 18.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์..., หน้า 46.

³ โปรดดูรายละเอียดใน ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2394), (พิมพ์ครั้งที่สอง กรุงเทพฯ ฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2523), หน้า 158-199.

นั้น “โปรดให้ถ่ายขนาดมาสร้างอย่างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทในกรุงเก่า¹ พระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาในสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสานต่อนโยบายฟื้นฟูความรุ่งเรืองนี้ต่อจาก “สมเด็จพระปฐมกษัตริย์” เห็นได้จากการทำนุบำรุงฝีมือช่างและฟื้นฟูวรรณคดีในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามในรัชกาลต่อมา เป็นต้น

นอกเหนือจากการฟื้นฟูทางด้านวัตถุและศิลปวัฒนธรรมแล้ว รูปแบบกว้าง ๆ ของลักษณะสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ก็เป็นไปในทำนองเดียวกับสมัยปลายอยุธยา กล่าวคือ ยังคงยึดถือ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง”² ซึ่งบัญญัติขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา เป็นข้อกำหนดในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม โดยแบ่งบุคคลในสังคมออกเป็นสองระดับ กล่าวคือ ระดับ “มูลนาย” ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางที่มีศักดิ์นับตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนในสังกัดของตนซึ่งจะมีมากหรือน้อยลดหลั่นตามฐานะให้ปฏิบัติตนในกรอบของกฎหมาย ขณะเดียวกันมูลนายก็ต้องให้ความคุ้มครองแก่คนในสังกัด ในด้านการศาลและอื่น ๆ ตามที่กฎหมายระบุไว้ มูลนายจะได้รับอภิสิทธิ์ต่าง ๆ เช่นตนเองและบุตรจะไม่ถูกสักเช่นไพร่และสามารถแต่งตั้งผู้อื่นเป็นทนายขึ้นศาลแทนตนได้ เป็นต้น ระดับสามัญชนได้แก่ “ไพร่” และ “ทาส” ไพร่คือราษฎรสามัญ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตน์จาตุรนต์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2474), หน้า 68.

² “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง” กฎหมายตราสามดวง, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521), หน้า 108-147.

ที่ทำหน้าที่เป็นแรงงานในการผลิต¹ และเป็นแรงงานเกณฑ์ทำงานโยธาให้แก่รัฐ และมูลนายของตน แบ่งเป็นสามประเภทคือ “ไพร่หลวง” หมายถึงไพร่ที่ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่ง พระองค์จะทรงแจกจ่ายไปอยู่ในสังกัดขุนนางกรมกองต่าง ๆ และถือเป็นการสังกัดโดยตำแหน่งไม่ใช่โดยส่วนบุคคล ไพร่หลวงจะต้องเข้าเวรทำให้แก่รัฐหรืออาจจ่ายเงิน “ค่าราชการ” ทดแทนตามอัตราที่กำหนด “ไพร่สม” เป็นกำลังคนส่วนตัวของมูลนาย กล่าวคือเป็นบุคคลที่มอบตัวอยู่ในสังกัดของมูลนายเองหรือมูลนายเกลี้ยกล่อมเข้ามา ทำหน้าที่รับใช้มูลนาย ถูกเกณฑ์ทำงานให้รัฐโดยผ่านมูลนายของตน “ไพร่ส่วย” คือไพร่ที่อยู่ในเขตห่างไกลไม่สะดวกแก่การเกณฑ์แรงงานและเป็นเขตที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่รัฐต้องการใช้หรือส่งเป็นสินค้าออกไปขายต่างประเทศ จึงเกณฑ์ให้ไพร่ในเขตดังกล่าวส่งผลิตผลดังกล่าวเป็นส่วยแทนการเข้าเวรเกณฑ์แรงงาน สำหรับ “ทาส” นั้นเป็นสมบัติของนายเงิน อาจถูกซื้อขายโอนให้แก่ผู้อื่นได้เช่นเดียวกับทรัพย์สินสมบัติโดยทั่วไป ทาสทำงานรับใช้มูลนายของตนอย่างเต็มที่และได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานของรัฐ

¹ ระบบการผลิตขั้นพื้นฐาน ในสังคมรัตนโกสินทร์สืบเนื่องมาจาก สมัยปลายอยุธยา และธนบุรี กล่าวคือเป็นลักษณะเกษตรกรรมแบบยังชีพภายในหมู่บ้าน อาศัยกรรมวิธีการผลิตง่าย ๆ โดยใช้แรงงานคนและสัตว์ ภายในชุมชนผลิตส่งของทำเป็นงานใช้สอยเองหรือแลกเปลี่ยนกับผลิตผลที่จำเป็นซึ่งไม่อาจผลิตได้จากชุมชนอื่นบ้าง ผลิตผลส่วนเกินส่งมอบให้แก่รัฐในรูปภาษีส่วย และอากร รัฐจัดสรรผลประโยชน์เหล่านี้ให้แก่ขุนนางและส่งเป็นสินค้าออกในการค้าขายกับต่างประเทศ โปรดดู ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า 150-151.

² โปรดดูราชตะเชียนใน อัญชลี สุสาธินท์, “การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522,) หน้า 90-97.

* กล่าวโดยสรุป สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ได้ใช้รูปแบบการควบคุมกำลังคน เช่นเดียวกับสังคมอยุธยา โดยเป็นการปกครองลดหลั่นกันตามลำดับชั้น มีพระมหากษัตริย์เป็นมุลนายสูงสุด แต่ผู้ที่มีความสัมพันธ์กับราชฎรในระดับล่างอย่างแท้จริง คือมุลนายที่ควบคุมไพร่และทาสเหล่านั้น

ในสังคมรัตนโกสินทร์เช่นเดียวกับสังคมไทยก่อนหน้านั้นมี "พระสงฆ์" เป็นกลุ่มบุคคลที่มีฐานะพิเศษ คืออาจมาจากกลุ่มมุลนายหรือไพร่ก็ได้ และเมื่ออยู่ในเพศบรรพชิตแล้วก็เป็นที่เคารพกราบไหว้ของบุคคลโดยทั่วไป โดยถือว่าเป็นสถาบันที่สืบทอดและเผยแพร่วลัทธิธรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกรอบความคิดของสังคมซึ่งกลุ่มบุคคลทุกกลุ่มยอมรับร่วมกันและช่วยให้การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะ "มุลนาย-ไพร่" ดำเนินไปได้โดยไม่ปรากฏความขัดแย้งอย่างรุนแรงบ่อยครั้งนัก

* โดยเหตุที่การศึกษาเป็น ระบบย่อยระบบหนึ่งของสังคมดังกล่าวมาแล้ว
เมื่อรูปแบบกว้าง ๆ ของสังคมรัตนโกสินทร์สืบเนื่องจากสมัยปลายอยุธยา รูปแบบกว้าง ๆ ของการศึกษาจึงเป็นไปในลักษณะเดียวกันด้วย กล่าวคือ เป็นการศึกษากงกุลบุตรที่วัดโดยมีพระเป็นอาจารย์ผู้อบรมสั่งสอนทั้งในด้านอักษรวิธีกิริยามารยาท คานิยมในสังคม เมื่อถึงวัยอันสมควรกุลบุตรเหล่านั้นก็จะบวชเรียนในพระบวรพุทธศาสนา สำหรับการศึกษาวิชาอื่นเป็นการศึกษาภายในวงศ์

¹ โปรดดูบทที่ 2 ในหัวข้อ "ผลกระทบของการศึกษาต่อสังคมรัตนโกสินทร์"

² โดยพิจารณาจากการเปรียบเทียบรูปแบบการศึกษาโดยกว้าง ๆ ในสมัยอยุธยาจาก ซิมอง เดอ ลาลูแบร์ จุดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์เล่ม 1 แปลโดย สันติ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2510) และ การศึกษาสมัยรัตนโกสินทร์จากพระยาปรีชิตธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) โบราณศึกษา พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตรี หลวงบรรหารศุภวาท, 2515.

พระกุล สำนักของพระหรือขรราวาสที่รู้จักคุ้นเคย หรือราชสำนักสำหรับกุลบุตรของชนชั้นปกครอง สำหรับกุลสตรีนั้นแหล่งความรู้ที่สำคัญที่สุดคือราชสำนักฝ่ายในสำหรับสตรีชั้นสูงและจากมารดาหรือญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงสำหรับกุลสตรีสามัญชน โดยเน้นหนักในด้านกิจกรรมารยาทและคุณสมบัติของกุลสตรีเช่นความเป็นแม่บ้านแม่เรือน ตลอดจนการเคารพเชื่อฟังและปรนนิบัติบิดามารดาและสามี เป็นต้น

ลักษณะเฉพาะของสังคมต้นรัตนโกสินทร์

อย่างไรก็ตาม ในบรรยากาศของความสับสนเนื่องจากสมัยอยุธยา นั้น สังคมต้นรัตนโกสินทร์เป็นตัวอย่าง อันดีที่จะชี้ให้เห็นความจริงอมตะที่ว่าวงล้อของประวัติศาสตร์จะไม่ “ซ้ำรอย” เดิมทั้งหมด แต่จะมีส่วนที่เคลื่อนไปข้างหน้าอย่างไม่หยุดยั้งอีกด้วย ฉะนั้นแม้สังคมต้นรัตนโกสินทร์จะสืบเนื่องกับสังคมปลายอยุธยาในตำแน่งรูปแบบโดยกว้าง ๆ แต่เนื้อหาภายในได้แปรเปลี่ยนไปมากบ้างน้อยบ้างในแต่ละประเด็นตามปัจจัยแวดล้อมที่เข้ามาผลักดัน เหตุฉนั้นสังคมต้นรัตนโกสินทร์จึงมี “ลักษณะเฉพาะ” ที่แตกต่างจากสังคมอยุธยา ดังจะพิจารณาในประเด็นสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อถึงลักษณะการศึกษาด้วย ดังต่อไปนี้

การขยายตัวทางการค้าและผลกระทบต่อสังคม

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ รัฐบาลต้องใช้เงินทุนทรัพย์จำนวนมากเพื่อเสริมสร้างราชธานีให้เป็นศูนย์กลางอันเจริญรุ่งเรืองของประเทศไทยดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังมีรายจ่ายในการศึกสงคราม ซึ่งมีอยู่หลายครั้งหลายคราวในสมัยนี้ทั้งในลักษณะป้องกันประเทศและขยายราชอาณาจักร รวมทั้งรายจ่ายในการบริหารงานของรัฐ เช่น เบี้ยหวัดขุนนางราชการ เป็นต้น เหตุฉนั้นรายได้ที่เรียกเก็บ

เป็นส่วยสาอากรจากผลผลิตส่วนเกินของราษฎร ซึ่งส่วนใหญ่ทำเกษตรกรรมใน ลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพจึงไม่อาจครอบคลุมรายจ่ายจำนวนมากนี้ได้ ดังที่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชปรารภว่า “เงินเก็บมาได้ แต่ส่วยอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงเอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่ใคร่พอ”¹ ในรัชสมัยต่อมาหนี้รายได้ของรัฐจากส่วยอากรน่าจะลดลงอีกหรืออย่างน้อยก็ไม่ เพิ่มขึ้น ดังที่พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า “ภาษีอากรก็ยังไม่ีมาก... ได้เงิน มาใช้สอยราชการแผ่นดินบ้างก็ไม่พอจ่ายเบี้ยหวัด ลางบีกให้เต็ม... ลางบีกเต็ม ผ่าลายให้บ้าง”²

ในภาวะเช่นนี้ทางออกของรัฐก็คือ หันมามุ่งความสนใจในการ “เอาเงิน กำไรตกแต่่งสำเภามาเพิ่มเติม”³ ปรากฏว่าการค้าสำเภากับต่างประเทศในสมัยต้น รัตนโกสินทร์ขยายตัวอย่างมาก มีการค้ากับอาณาจักรต่าง ๆ รอบด้านเช่น จีน อินเดีย เวียดนาม กัมพูชา และหัวเมืองมาลายู ที่เฟื่องฟูที่สุดคือการค้ากับจีน อาจสรุปปัจจัยสำคัญ ๆ ที่ทำให้การค้าสำเภาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทวีความสำคัญ ขึ้นอย่างมากได้ดังนี้

ประการแรก จากภูมิหลังหรือประสบการณ์ส่วนตัวของพระมหากษัตริย์ เจ้าชายและขุนนาง ระดับสูงส่วนใหญ่จะคุ้นเคยกับการค้าต่างประเทศมาตั้งแต่สมัย อยุธยาและกรุงธนบุรี โดยอาศัยอยู่ในตระกูลขุนนางที่รับราชการในกรมคลังและ กรมท่าซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศ หรืออาจมีสายสัมพันธ์ทาง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยวราทิตย์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 225.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, หน้า 204.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยวราทิตย์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 225.

เครื่องญาติกับคหบดีชาวจีนผู้มีความชำนาญในเชิงการค้า¹ จึงเกิดความสนใจและตระหนักดีว่าการค้าสำเภานำผลกำไรอย่างงามมาให้ ตัวอย่างที่ชัดเจน คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้ทรงกำกับราชการกรมท่าซึ่งเกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศทำให้พระองค์ทรงสนพระทัยในเรื่องการค้าสำเภามาก ทรงลงทุนในการค้าสำเภาได้กำไรมากมาย และได้ทรงนำผลกำไรบางส่วนนั้นทูลเกล้าฯ ถวายพระราชบิดาเพื่อใช้จ่ายในกิจการแผ่นดิน จนทรงได้รับสมญานามว่า “เจ้าสัว”² เมื่อถึงรัชสมัยของพระองค์เอง การค้าสำเภาเฟื่องฟูมาก จากการทำพระองค์ทรงชำนาญและมีประสบการณ์ในด้านนี้ดังกล่าวมาแล้ว

ประการที่สอง ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้เป็นช่วงเวลาที่ยกเลิกการนำเข้าฝิ่นเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่เกิดทุพภิกขภัยซ้ำแล้วซ้ำอีกในจีนก่อให้เกิดภาวะอดอยากขาดแคลนข้าวปลาอาหาร³

¹ ตัวอย่างเช่นราชวงศ์จักรีมีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชาวจีนมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยพระอภัยมณีสนทราสน์ พระชนกของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมรสกับดาวเรืองบุตรคหบดีชาวจีน และบุตรสาวชื่อแก้วซึ่งต่อมาจะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระศรีสุริเยศราชกุมารี สมรสกับนายพานิชใหญ่ชาวจีนซึ่งชาวกรุงเรียกว่า เสรมฐิตนตาล โปรดดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ประดอมวงศ์” ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 และนิพนธ์ของพระอมรรักษ์กษัตริย์ (เกิด) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระธรรมดิลก (กรุงเทพฯ : อุปลัมภ์การพิมพ์, 2516), หน้า 10.

² มาจากภาษาจีนว่า “เจ้สัว” หมายถึงผู้ร่ำรวยจากการค้า โปรดดู วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 67.

³ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit : Sino-Siamese Trade 1952-1953*, (Council on East Asian Studies Harvard University, 1977, p. 177).

ผู้นำรัฐไทยเองก็สนับสนุนการอพยพเข้ามาของคนจีนเพื่อเป็นกำลังในการพัฒนาเศรษฐกิจจึงจะกล่าวต่อไปข้างหน้า นายจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) ทูตอังกฤษซึ่งเข้ามาเมืองไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กล่าวไว้ว่า เรือสินค้าลำหนึ่งบรรทุกชาวจีนเข้ามาในประเทศประมาณ 1,200 คน และในแต่ละปีจะมีชาวจีนเข้ามาประมาณ 7,000 คน¹ รัฐ เจ้านายและขุนนางได้อาศัยชาวจีนเหล่านี้ในการค้าสำเภาทิ้งในต้านความเชี่ยวชาญในการค้าความชำนาญในการต่อเรือและเดินเรือ การทำไร่ขนาดใหญ่หรือทำเหมืองแร่เพื่อผลิตสินค้าสำหรับเรือสำเภาเพิ่มเติมจากส่วนที่เรียกเก็บจากราษฎร การรวบรวมสินค้าขาออกและกระจายสินค้าเข้า เป็นต้น

ประการที่สาม สภาพการณ์ในจีนเอื้ออำนวยแก่การค้าสำเภาจากเมืองไทย กล่าวคือจากความขาดแคลนข้าวที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น ทำให้รัฐบาลจีนมีแผนการที่จะเพิ่มพูนปริมาณข้าวจากต่างประเทศให้หลังไหลมาสู่มณฑลกว๋างตุ้งมากขึ้น จนถึงกับมีพระบรมราชโองการออกมาใน พ.ศ. 2330 และ พ.ศ. 2339 เพื่อแจ้งให้ทราบว่ามีพ่อค้าที่นำข้าวมาขายที่เมืองกึ่งต้งจะได้รับยกเว้นภาษีขาเข้าสำหรับสินค้าทุกชนิด และได้รับสิทธิพิเศษทางการค้าบางประการ² ปรากฏว่าชาวไทยเป็นที่ต้องการมากในตลาดเมืองจีน เพราะนอกจากจะมีคุณภาพดีแล้วยังมีราคาถูกกว่าข้าวจากที่อื่น ยกเว้นจากเกาะชวาซึ่งมีราคาถูกเช่นกัน ด้วยเหตุนี้จึงมีการส่งข้าวจากไทยไปขายที่เมืองกึ่งต้ง เอ๋อหมีง และนิงโป อย่างสม่ำเสมอ³ คาดว่า

¹ John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*, (London : Oxford University Press, 1967), p. 412.

² Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit...*, p. 110.

³ Loc. cit.

ทำไรจากการค้าข้าวจะสูงถึง 150-200 เปอรเซ็นต์ในตลาดที่มีเขตหลวงตั้ง¹ จากการค้าข้าวที่เฟื่องฟูอย่างมากในช่วงนี้ เป็นแรงกระตุ้นให้ "พ่อค้า" จากไทยส่งสินค้าอย่างอื่นเช่น พริกไทย น้ำตาล ของป่าเช่น ผาง รง กฤษณา งาช้าง เขาสัตว์ หนังสัตว์ เครื่องเทศ เข้าไปขายด้วยและเป็นที่ต้องการของตลาดเมืองจีน ทำกำไรให้อย่างงามเช่นกันโดยเฉพาะผางและรง² นอกจากนี้เรือสำเภาที่ต่อจากไทยก็ขายได้ราคาดีเนื่องจากไม้ไทยมีคุณภาพดี แข็งแรงทนทานและราคาถูก³

จากปัจจัยเหล่านี้ทำให้การค้าสำเภากับเมืองจีนเฟื่องฟูมากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดังที่พระราชพงศาวดารในสมัยนี้ได้บันทึกไว้ว่า มีเรือสำเภาจากไทย "บรรทุกสินค้าต่าง ๆ ออกไปขายเมืองจีนทุก ๆ ปี บางลำก็ขายแต่สินค้า บางทีก็ขายทั้งสินค้าและเรือด้วยกัน ได้กำไรในการค้าสำเภาเป็นอันมาก"⁴ ครอว์เฟ็ดคาดว่าสินค้าประมาณ 32,500 ตัน จากไทยถูกส่งไปขายที่เมืองจีนทุกปี จากสินค้าที่ไทยส่งไปขายต่างประเทศ 39,000 ตัน⁵

ผู้ที่เข้ามามีบทบาทในการค้าทางเรือในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และพ่อค้าชาวจีน ซึ่งล้วนแล้วแต่มีทุนทรัพย์สูง เพราะแม้ว่าการค้าสำเภาจะทำกำไรให้อย่างงามแต่ก็ต้องลงทุนในการต่อเรือ ซื่อสินค้าลงเรือและต้องเสี่ยงกับอุบัติเหตุสำเภาล่มระหว่างการเดินทางอีกด้วย ครอว์

¹ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit...*, p. 110.

² วรากรณ์ ทินานนท์, การค้าสำเภาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า 48.

³ เรืองเดิม, หน้า 76.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 806.

⁵ วรากรณ์ ทินานนท์, การค้าสำเภาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า 47.

เพ็ชร์ บันทึกไว้ว่าในจำนวนเรือสำเภา 70 ลำในแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเรือของรัฐบาล 2 ลำ ชุนนาง 20 ลำและอีก 48 ลำเป็นของพ่อค้าชาวจีน¹

สำหรับพระมหากษัตริย์นั้นทรงส่งสำเภาหลวงไปค้าขายกับจีนเป็นประจำทุกปี เรือสำเภาหลวงสามารถติดต่อกับชาวจีนในระบบ "ทูตบรรณาการ" กล่าวคือ จีนได้วางกฎไว้ว่าอาณาจักรต่าง ๆ ที่ต้องการเข้ามาติดต่อกับชาวจีนต้องมีทูตเครื่องบรรณาการมาถวายจักรพรรดิจีนด้วย เรือของ "ทูตบรรณาการ" นี้จะได้รับความสะดวกในการนำสินค้าเข้าเมือง และการยกเว้นภาษีขาเข้าตลอดจนสามารถเลือกซื้อสินค้าของจีนโดยไม่ต้องเสียภาษีขาออก ราชสำนักไทยยินยอมปฏิบัติตามกฎเกณฑ์นี้มาช้านานเนื่องจากเป็นหนทางที่จะค้าขายได้ผลกำไรสูง หนึ่งสิ่งของที่ส่งไปเป็นบรรณาการและส่งเป็นสินค้าไปขายก็คือของพื้นเมืองซึ่งรัฐเรียกเก็บจากราษฎรในรูปของส่วย หรือสินค้าต้องห้ามที่ซื้อจากราษฎรในราคาถูก² จึงมีต้นทุนต่ำและได้ผลกำไรอย่างงามจากการได้อภิสิทธิ์ในการค้าสินค้าที่บรรทุกไปกับขบวนเรือบรรณาการ ยิ่งกว่านั้นของ "ตอบแทนบรรณาการ" ที่จักรพรรดิจีนมอบให้เป็นการตอบแทนก็เป็นสิ่งสูงค่า และเป็นที่ชื่นชอบของราชสำนักไทย เช่น ผ้าไหม ผ้าฝ้ายเนื้อละเอียด และเครื่องถ้วยชามอย่างดี เป็นต้น

จากเหตุผลเหล่านี้ ปรากฏว่าในช่วง พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2396 คือนับตั้งแต่ปีแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงปีสุดท้ายที่ราชสำนักไทยส่งทูตบรรณาการไปเมืองจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, หน้า 140.

² บุณรอด แก้วกนิษฐา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2411)", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทอักษรศาสตรบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 28.

เจ้าอยู่หัว¹ มีการส่งทูตบรรณาการไปเมืองจีนถึง 35 ครั้ง คือเกือบทุก 2 ปีต่อครั้งที่ตามข้อกำหนดแล้วเงินต้องการให้เว้นช่วงเวลาห่างกว่านั้นคือ 3 ปีต่อครั้ง² นอกจากนี้ในแต่ละปีราชสำนักไทยยังจัดส่งทูตบรรณาการประจำปีในลักษณะกึ่งทางการเพื่อจะได้รับอภิสิทธิ์ทางการค้าเช่นกัน จุดหมายเหตุฝ่ายจีนได้บรรยายถึงขบวนเรือ "บรรณาการ" อันก็คืบจากไทยว่า "เรือลำก่อนยังไม่ทันกลับไป เรือลำใหม่ก็ออกเดินทางมาอย่างเป็นวัฏจักรต่อเนื่องกัน"³

จากผลกำไรจำนวนมากเช่นนี้ ทำให้พระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์เอาพระทัยใส่ในการค้าสำเภาของหลวงมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนรินทร์กับทรงเสียดายพระธรรมบทว่าเรือสำเภาหลวง จะกลับมาทันเวลาหรือไม่ ซึ่งในการเสียดายครั้งหนึ่งได้นิทานชาดก และพระพุทโธโกษาจารย์ได้ไขความถวายเป็นวสันตว่า

...บุทคลอันหัตถรงซึ่งดอกไม้อันมีกลิ่น กลิ่นดอกไม้ก็จะพุ่งขจรรับทราบไปในกายบุทคลผู้นั้น และมีอุปมาฉันใดบุทคลพึงแลปรนินิบัติในพระไตรปิฎกโดยเคารพแล้วพระไตรปิฎกก็จะนำมาซึ่งผลอันสงมเปอนอันมากแก่บุทคลนั้น...ความดั่งนี้เห็นจะอธิบายว่าพระองค์ทรงปรนินิบัติรักษาพระไตรปิฎกเป็นอันดีโดยเคารพ แม้มีพระราชอาณาไศรยผูกพันอยู่ด้วยสิ่งใด ก็จะได้สัมเวรจั่งประสงทุกประการ... อธิบายว่าจะมาถึงทันในมรสุม...

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการส่งบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีน เพราะทรงพระดำริว่าเป็นการเสื่อมเสียเกียรติยศของไทยซึ่งเป็นประเทศเอกราช

² Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit...*, p. 153.

³ Ibid., p. 154.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 2 ข้อ พังศัตถานมิตร์
⁴ เรื่องเสียดายพระธรรมบทว่าสำเภาหลวงจะมาหรือไม่มา

เมื่อการค้าสำเภากลางได้ผลกำไรเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ พระมหากษัตริย์ก็เพิ่ม
 ทุนในการจัดซื้อสินค้าสำหรับเรือสำเภามากขึ้น เพราะสินค้าหลายประเภทเป็นที่
 ต้องการของตลาดต่างประเทศมากจนปริมาณที่ได้จากการเก็บส่วยไม่เพียงพอ ต้อง
 จัดซื้อหรือแลกเปลี่ยน¹ รวมถึงการลงทุนผลิตสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดต่าง
 ประเทศ ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทดลองทำโรงทึบอ้อย
 ของหลวงจีน² สำหรับการค้าสำเภาของเจ้านายและขุนนางในสมัยรัตนโกสินทร์
 ก็เป็นไปอย่างคึกคัก ขุนนางตำแหน่งสูง ๆ โดยเฉพาะผู้ที่มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวข้อง
 กับการค้าต่างประเทศ เช่น พระคลังและขุนนางในกรมท่าชายซึ่งทำหน้าที่เกี่ยว
 ข้องกับจีน เจ้านายและขุนนางที่ทำการค้าขายจนได้ชื่อว่าเป็นเศรษฐีสำเภา มีตัว
 อย่างเช่น เจ้าพระยาพระคลัง (ทุน) ในรัชสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกรมหมื่น
 เชษฐาภินันท์ ในรัชสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ
 บุนนาค) และเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในรัชสมัยพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เป็นต้น พระมหากษัตริย์ทรงสนับสนุนการค้าสำเภาของเจ้านายและ
 ขุนนางเนื่องจากเรือสำเภาเหล่านี้มักจะบรรทุกของหลวงไปด้วยหรือมิฉะนั้นก็แบ่ง
 ผลประโยชน์จากการค้าให้รัฐ บ่อยครั้งที่พระมหากษัตริย์ยอมให้เรือของเจ้านาย
 และขุนนางร่วมไปในขบวนเรือทศบรรณการเพื่อที่จะได้อภิสิทธิ์ทางการค้าด้วย³
 สำหรับเจ้าเมืองในส่วนภูมิภาคนั้นถ้าเป็นเมืองท่าชายทะเล เช่น เมืองนครศรี

¹ ดังเช่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีท้องตราให้เจ้าเมืองนคร
 จัดซื้อพริกไทยจากราชบุรีเพื่อเป็นสินค้าของสำเภาหลวง โปรดดู หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ
 รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1181 เลขที่ 10 ท้องตราจ้องพระยาสุรธรรมโสกราชให้เอาเงินอากรบ่อนเบี้ยและ
 อากรสุราซื้อพริกไทยราชบุรีบ้านคอนสัก บ้านกระแจะ แขวงเมืองนคร

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 8 จ.ศ. 1201 เลขที่ 9

³ วราภรณ์ ทัศนานนท์, การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น,
 หน้า 167-178.

ธรรมราชหรือเมืองสงขลา หากค้าสำเภาและแบ่งผลประโยชน์ให้แก่ราชธานีมาก พระมหากษัตริย์ก็จะทรงโปรดปรานและถือเป็นความดีความชอบ เช่น พระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ “ทำการกว้างขวาง ชักเอากำปั่นเข้ามารับข้างได้ถึง 2-3 ลำ”¹ และยังส่งตีบอกออกไปขายที่อินเดีย นับเป็นที่โปรดปรานของราชธานีมากกว่าพระยาสงขลาซึ่งไม่ค่อยสนใจเรื่องการค้าสำเภามากนัก

เป็นที่เข้าใจว่าลักษณะการค้าของเจ้านายและขุนนางต้องใช้ธุรกิจการค้ากำไรมากกว่าการค้าของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากสินค้าที่จะได้มาโดยอาศัยอำนาจหน้าที่ไม่ต้องจัดซื้อย่อมจะมีน้อยกว่าส่วนของพระมหากษัตริย์ หนึ่ง การส่งเรือเข้าไปค้าขายต่างประเทศก็ไม่ได้อภิสิทธิ์เท่ากับสำเภาหลวง ดังนั้นเจ้านายและขุนนางที่ลงทุนในการค้าเรือสำเภาจะต้องเอาใจใส่กับกิจการรวมถึงการคิดแก้ไขปัญหิต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเพื่อที่จะทำผลกำไรให้ได้มากที่สุด

สำหรับพ่อค้าเอกชนชาวจีนนั้นนอกจากจะจัดการค้าให้กับชนชั้นสูงแล้วยังส่งเรือสำเภาของตนเองออกไปค้าขายอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อระบบเจ้าภาษีนายอากร² เฟื่องฟูขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าภาษีนายอากรเหล่านี้มักจะรวบรวมสินค้าที่ตนได้ส่วนแบ่งผลประโยชน์จากการผูกขาด

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 เลขที่ 10

² ระบบผูกขาดภาษีอากรมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเอกชนจะขอประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรผลผลิตแต่ละประเภทที่วางผลผลิตได้ เจ้าภาษีนายอากรจะกำหนดผลประโยชน์ที่จะตอบแทนรัฐ ถ้าประมูลได้ก็ต้องจ่ายผลประโยชน์ล่วงหน้าบางส่วนให้แก่รัฐจำนวนเงินหรือผลประโยชน์ที่เก็บได้เกินกว่าที่ตกลงกันไว้เป็นกำไรของเจ้าภาษีนายอากรผู้นั้น โปรดดูรายละเอียดใน ญาดา ปรีะภาพันธ์, ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงธนบุรี ยุคต้น, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524), หน้า 102-117.

ทำภาชีอากรออกไปจำหน่ายยังตลาดต่างประเทศหรือขายให้กับพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาซื้อในประเทศ¹

ชาวจีนในสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังประกอบธุรกิจ ที่เกี่ยวเนื่องกับการค้าสำเภาก็สำคัญอีก 2 ประการ คือ การทำไร่ขนาดใหญ่เพื่อผลิตพืชผลสำหรับส่งเป็นสินค้าออกและการเป็นพ่อค้ารายย่อยเพื่อรวบรวมและระบายสินค้า ตัวอย่างการทำไร่ขนาดใหญ่ เช่นทำไร่พริกไทยแถบจันทบุรี ตราด และจังหวัดภาคใต้² ไร่อ้อยแถบจังหวัดชลบุรี นครชัยศรี และฉะเชิงเทรา³ และมีโรงหีบอ้อยเพื่อทำน้ำตาล สังฆราชบาลเลกัวซ์ ชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวว่า แถบจังหวัดนครชัยศรีมีโรงหีบอ้อยตั้งเรียงรายเป็นระยะไม่ขาดสายประมาณ 30 โรง และมีไร่อ้อยจำนวนมากสองฝั่งแม่น้ำ⁴ นอกจากนี้ชาวจีนยังได้ลงทุนทำเหมืองแร่ที่bukแถบจังหวัดภาคใต้ เช่น พังงา สงขลา ชุมพร และโดยเฉพาะที่เกาะถลาง⁵ การผลิตสินค้าเหล่านี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อสนองตอบความต้องการจากตลาดต่างประเทศทั้งสิ้น ในกิจการเป็นผู้รวบรวมสินค้าออกและระบายสินค้าเข้านั้น พ่อค้าชาวจีนรายย่อยก็ได้ทำหน้าที่นี้อย่างแข็งขันโดยการนำสินค้าเข้าไปขายในส่วนต่าง ๆ ของประเทศ ขณะเดียวกันก็จัดซื้อผลผลิตพื้นเมืองมาขายให้แก่เรือสำเภาเพื่อส่งสินค้าขาย

¹ George William Skinner, *Chinese Society in Thailand : an Analytical History*, (New York : Cornell University Press, 1957), p. 156.

² John Crawford, *Journal of an Embassy...*, p. 422.

³ Loc. cit.

⁴ บาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, (พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520), หน้า 95.

⁵ John Crawford, *Journal of an Embassy...*, p. 320.

ลักษณะเช่นนี้ทำให้ตลาดการค้าภายในขยายตัวอีกก้าวขึ้นด้วย เศรษฐกิจแบบ
ซื้อขายด้วยเงินตราเริ่มเข้ามามีบทบาทควบคู่ไปกับระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่ง
กระทำอยู่แต่เดิม

กล่าวโดยสรุป ในสังคมต้นรัตนโกสินทร์มีการขยายตัวทางการค้าอย่าง
มากเมื่อเทียบกับสมัยก่อน ๆ ที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการค้าทางเรือ
กับต่างประเทศซึ่งเป็นผลให้การค้าภายในขยายตัวตามไปด้วย และจากการขยาย
ตัวทางการค้านี้เองได้ส่งผลกระทบต่อสังคมรัตนโกสินทร์ในสองประการ
ด้วยกัน ประการแรก คือ การเข้าสู่ระบบราชการของชาวจีนที่มีฐานะมั่งคั่ง และ
ประการที่สองคือ การเปลี่ยนโลกทัศน์และค่านิยมบางประการของชนชั้นนำเหล่านี้

การเข้าสู่ระบบราชการของชาวจีนที่มีฐานะมั่งคั่ง

เมื่อชาวจีนจำนวนหนึ่งได้เข้ามาประกอบธุรกิจการค้าเรือสำเภา การทำไร่
ขนาดใหญ่ การทำเหมืองแร่ดีบุก และเป็นพ่อค้ารายย่อยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์
แล้ว ชาวจีนเหล่านี้ก็จะมีโอกาสสร้างฐานะทางเศรษฐกิจจนมั่งคั่งร่ำรวยมีฐานะดี
เป็นที่เคารพนับถือและมีบทบาทในสังคม บุคคลเหล่านี้จะพยายามเข้าสู่ระบบ
ราชการเพราะเป็นหนทางที่เอื้อให้การประกอบธุรกิจของตนสะดวกมากขึ้น พระ
มหากษัตริย์ไทยก็ได้ทรงรังเกียจในเรื่องนี้เพราะเป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรี
อยุธยาแล้วที่จะตอบแทนชาวต่างชาติที่มีความดีความชอบต่อรัฐด้วยการให้ตำแหน่งราชการ
ดังเช่น ฟอลคอนฝรั่งเศสกรีก ได้เป็นเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ใน
รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นต้น โดยนัยนี้พระมหากษัตริย์ในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์จึงทรงแต่งตั้งชาวจีนที่มีความดีความชอบในด้านต่างๆ เป็นขุนนาง
ไทยนับเป็นสมัยที่มีชาวจีนเข้าสู่ระบบราชการเป็นจำนวนมาก โดยส่วนใหญ่จะมี

ตำแหน่งในหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการค้า ดังเช่นนายเรือสำเภากลวงจะได้เป็นตำแหน่ง จุ้นจิมี่ศักดิ์นา 400¹ นายเรือสำเภาร่ำรวยและแบ่งผลประโยชน์ให้รัฐ เช่น หลวงโกการาชเสษฐเจ้าของเรือสำเภากลวง ชุนกักคือากร เจ้าของสำเภาบั้นชุนเป็นต้น² ที่สำคัญคือการทำพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งจิ้นกุนหรือพระราชประสิทธิ์หลานพ่อค้าใหญ่ชาวจีนเป็นเจ้าของพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า และในเวลาต่อมาก็ได้เป็นเจ้าของพระยาคลังในรัชกาลนั้น³ ระบบภาษีนายอากรก็เป็นอีกหนทางหนึ่งที่ชาวจีนจะเข้าสู่ระบบราชการ โดยที่ผู้ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าภาษีนายอากรจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนหรือหมื่นมีศักดินา 400 โดยนัยนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งระบบเจ้าภาษีนายอากรเฟื่องฟูอย่างมาก ก็จะมีชาวจีนเข้าสู่ระบบราชการเป็นจำนวนมากเช่นกัน สำหรับผู้ที่ขุนนางอยู่แล้วเมื่อได้เป็นเจ้าภาษีนายอากรก็อาจจะได้เลื่อนบรรดาศักดิ์สูงขึ้นอีก เช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จิ้นอินคำขายสำเภาร่ำรวยและน่าจะได้ช่วยเหลือในกิจการค้าของสำเภากลวงด้วย จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระอินทรอากร ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยคนแรก และได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอินทรอากร⁴

¹ “พระโขนงตำแหน่งนาพลเรือน,” กฎหมายตรา 3 ดวง, หน้า 117.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 49

³ ม.ร.ว. อकिन รัชพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรรณิ์ สรบุญญ์, (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518), หน้า 417-418.

⁴ ม.ร.ว. กักฤทธิ์ ปราโมช, โครงการระดุดในตู้ พิมพ์เป็นมิตร์พลในงานทำบุญอุยครบห้ารอบ (โรงพิมพ์ชัชฎฤทธิ์, 2514), หน้า 24.

ชาวจีนหรือลูกหลานชาวจีนที่เข้าสู่ระบบราชการดังกล่าวมานี้ รวมทั้งชาวจีนที่มีฐานะมั่งคั่งดังที่พระราชพงศาวดารออกนามว่า "เจ้าผู้มั่งคั่ง" ซึ่งในที่สุดแล้วจะเข้าสู่ระบบราชการหรือสร้างสายสัมพันธ์โดยการสมรสกับบุคคลในราชสกุล หรือตระกูลขุนนาง¹ จัดอยู่ในกลุ่มชนชั้นนำของสังคมรัตนโกสินทร์ เช่นเดียวกับเจ้านายและขุนนางของไทย "ชนชั้นนำชาวจีน" เหล่านี้จะค่อย ๆ รั่ววัฒนธรรมไทยเพิ่มมากขึ้นและทั้งวัฒนธรรมจีนบางอย่าง เช่น การไว้เบี่ยงและการแต่งกายแบบจีน ดังนั้นจึงผสมผสานสนิทกับชนชั้นนำของไทย โดยเฉพาะในรุ่นลูกรุ่นหลานซึ่งมักจะมีมารดาเป็นคนไทย

การเปลี่ยนโลกทัศน์และค่านิยมบางประการของชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์

อาจสรุปได้ว่าชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ประกอบด้วย เจ้า ขุนนาง และชาวจีนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีที่เข้าสู่ระบบราชการแล้วและที่ได้สร้างสาย

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารรัชกาลที่ 8 เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2504), หน้า 102, 125.

² เช่น "เจ้าสัวกะทะ" หรือพระอินทรอากร ได้ถวายลูกสาวให้เป็นเจ้าจอมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือเจ้าจอมมารดาอำภา โปรดคุณ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, โคร่งกระดุกในตู้, หน้า 29.

³ อันที่จริงมีขุนนางเชื้อชาติอื่น ๆ เช่น มอญ แขก ที่มุ่งเข้าสู่ระบบราชการในสมัยน้อยบ้าง แต่มีจำนวนไม่มากและเห็นได้เด่นชัดเหมือนขุนนางเชื้อชาติจีน

⁴ ตัวอย่างที่ชัดเจนคือเงินเร็ก ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนทอ้งสตอกมร.ในสมัยกรุงธนบุรี ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ตัดผมเบี่ยงและไว้ผมอย่างไทย แล้วทรงพระกรุณาฯ ขุดเสวยเลื่อน บรรดาศักดิ์ขึ้นไปตามลำดับจนได้เป็นพระยาไกรโกษา เป็นต้นตระกูลไกรฤกษ์ โปรดคุณ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, โคร่งกระดุกในตู้, หน้า 22.

สัมพันธ์กับบุคคลในระบบราชการดังกล่าวมาแล้ว จากการศึกษาชั้นนำเหล่านี้ จำนวนไม่น้อยได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับการค้าที่ขยายตัวขึ้นอย่างมากในสมัยนี้ และจากการที่ชาวจีนจำนวนมากได้ก้าวขึ้นมารวมอยู่ในชนชั้นนำ ได้มีส่วนทำให้โลกทัศน์และค่านิยมของชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนชั้นนำ “พ่อค้า” เปลี่ยนไปจากโลกทัศน์และค่านิยมของชนชั้นนำในสมัยก่อนๆ ในระดับหนึ่ง ในสภาพสังคมที่วัฒนธรรมของระบบศักดินายังมีพลังแรงกล้าและเอื้อประโยชน์ให้กับชนชั้นนำ โลกทัศน์และค่านิยมของบุคคลเหล่านี้ในลักษณะกว้างๆ ก็ยังคงสืบเนื่องจากสมัยอยุธยา ดังเช่นความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา การมองธรรมชาติของโลกและมนุษย์โดยคำอธิบายในแง่ของศาสนา ความเชื่อในเรื่องความไม่เท่าเทียมกันของมนุษย์ ความนิยมในยศถาบรรดาศักดิ์ เป็นต้น แต่จากการที่ชนชั้นนำ “พ่อค้า” ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เข้ามาลงทุนในธุรกิจการค้าต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อความต้องการจากตลาดต่างประเทศขยายตัวขึ้น จนสินค้าจากส่วยที่ได้มาตามอภิสิทธิ์ในระบบศักดินาไม่เพียงพอ จึงจำเป็นต้องหาแหล่งที่จะจัดซื้อสินค้าหรือแม้กระทั่งลงทุนในการผลิตสินค้า เช่น การทำไร่ขนาดใหญ่เพื่อผลิตอ้อยหรือพริกไทย โดยใช้แรงงานจ้าง ซึ่งเป็นการลงทุนระยะยาวและไม่อาจหวังผลกำไรอย่างทันที¹ ลักษณะเช่นนี้ทำให้ชนชั้นนำ “พ่อค้า” ต้องวางแผนการค้าอย่างรัดกุมเพื่อให้ได้กำไรสูงสุดหรืออย่างน้อยหนึ่งลดอัตราเสี่ยงต่อการขาดทุนให้มากที่สุด และต้องพยายามหาความรู้เกี่ยวกับการติดต่อสื่อสาร การทำบัญชี และระบบเงินตรา กิจกรรมเหล่านี้จะเป็นตัวการ

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์, (เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ, สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 141.

สำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำ “พ่อค้า” เหล่านี้มีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิง
 ประจักษ์มากขึ้น ขณะเดียวกันก็มีศรัทธาในพลังบทบาทของมนุษย์มากขึ้นเห็นว่า
 มนุษย์สามารถควบคุมโชคชะตาของตนเองได้พอสมควร เหตุคั้งนั้นจึงลดความ
 เชื่อถือในไสยศาสตร์และอำนาจเหนือธรรมชาติไปในลักษณะหนึ่ง ผลที่เกิดขึ้น
 ก็คือภายในโลกทัศน์ที่สืบเนื่องมาจากสังคมเก่า ชนชั้นนำ “พ่อค้า” ได้เกิดความคิด
 แบบมนุษยนิยม สัจนิยม และเหตุผลนิยม ตลอดจนความนิยมในทรัพย์สิน
 ศฤงคาร¹ แทรกซ้อนขึ้นมาด้วย ในระดับที่มากบ้างน้อยบ้างตามสภาพแวดล้อม
 และพื้นฐานอุปนิสัยส่วนบุคคล และในฐานะที่ชนชั้นนำ “พ่อค้า” เหล่านี้มี
 บทบาทสูงในสังคม ลักษณะความคิดที่เกิดขึ้นใหม่ดังกล่าวมานี้จึงแผ่กระจายทั้ง
 ในลักษณะที่เจตนาและไม่เจตนาไปยังชนกลุ่มอื่น ๆ ของสังคมด้วย ซึ่งจะรับได้
 มากหรือน้อยหรือไม่ได้เลยก็ขึ้นกับสภาพแวดล้อมอื่น ๆ ของบุคคลนั้น² รวมทั้ง
 กลไกของการถ่ายทอดความคิดนั้น ๆ ในทางปฏิบัติ

กล่าวโดยสรุป จากการขยายตัวทางการค้าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้มี
 ผลกระทบต่อสภาพสังคมในช่วงเวลานั้นอย่างมาก โดยเฉพาะการก่อให้เกิดชนชั้น
 นำ “พ่อค้า” ซึ่งจะผสานโลกทัศน์เก่าที่สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาเข้ากับความรู้

¹ กล่าวคือ ความนิยมและความพยายามที่จะมี ทรัพย์สินศฤงคารมากกลายเป็นค่านิยมที่
 สำคัญควบคู่ไปกับค่านิยมเรื่องชาติกำเนิดและการมีกำลังคนมาก ซึ่งเป็นค่านิยมที่สืบเนื่องมาจาก
 สมัยอยุธยา

² ตัวอย่างเช่นสามัญชนที่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางการค้าที่เปลี่ยนแปลงไป
 เช่นเป็นผู้ขายผลผลิตในแหล่งที่การค้าภายในขยายตัวอย่างมาก จะรับ “โลกทัศน์ใหม่” ได้ดี
 กว่าผู้ที่อยู่ห่างไกลจากความคลุกคลีของการขยายตัวทางการค้าดังกล่าว โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์,
 วัฒนธรรมกรรมพิ... หน้า 129-188.

และความคิดที่เกิดขึ้นใหม่ กลายเป็น “โลกทัศน์ใหม่”¹ ของสังคมและ โลกทัศน์ใหม่² ย่อมส่งผลกระทบถึงเนื้อหาของการศึกษา ในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย เพราะเหตุที่การศึกษาคือกระบวนการหนึ่งในการถ่ายทอด โลกทัศน์ทางสังคมไปสู่สมาชิกของสังคม เหตุคั้งนั้นลักษณะการศึกษาของสังคมรัตนโกสินทร์ที่มีรูปแบบทั่วไป เช่นเดียวกับการศึกษาของสังคมอยุธยาหรือสังคมก่อนหน้านั้น หรืออาจเรียกได้ว่าการศึกษาแบบจารีต จึงเป็น “จารีต” ที่มีความเปลี่ยนแปลงบางประการในเนื้อหาภายในคงจะได้พิจารณาต่อไป

ลักษณะเฉพาะบางประการทางการจัดการเมืองและความสัมพันธ์ทางสังคม

นอกจากการขยายตัวทาง การค้าและผลกระทบต่อสังคมที่กล่าวมาแล้ว สังคมรัตนโกสินทร์ยังมีลักษณะเฉพาะทางการจัดการเมืองและความสัมพันธ์ทาง

¹ อาจพิจารณา “โลกทัศน์ใหม่” ของสังคมรัตนโกสินทร์ได้จากหนังสือ “ไตรโลกวินิจฉัยกถา” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เรียบเรียงขึ้นโดยอาศัยหลักคำสอนจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางศาสนาเล่มอื่น ๆ มารวมเป็นเรื่องราวที่มีเอกภาพให้คำอธิบายแก่ส่วนสำคัญต่าง ๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นจักรวาล โดยเน้นเรื่องมนุษย์และความสัมพันธ์ทางสังคมภายในรัฐ แม้ว่า “ไตรโลกวินิจฉัยกถา” จะใช้หลักคำสอนทางศาสนาอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและทางสังคมเช่นเดียวกับ “ไตรภูมิพระร่วง” หรือ “อัครวิญญูสูตร” ซึ่งเป็นคัมภีร์ทางศาสนาในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน แต่สิ่งที่ “ไตรโลกวินิจฉัยกถา” พยายามเน้นควบคู่กันไปคือวิถีของความสำคัญของมนุษย์ การใช้เหตุผลและปัญญาในการพิจารณาความรู้และความจริง การนับถือพุทธศาสนาเป็นหลัก พระธรรมมิใช่ตัวบุคคลหรือพิธีกรรมที่มาหรือห่อหุ้มอยู่ประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้คือความคิดและความเชื่อที่เป็นส่วนประกอบสำคัญใน “โลกทัศน์ใหม่” ของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ โปรดดู พระยาธรรมปริษา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม 1, 2 และ 3 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศรีสมาน, 2521) และข้อวิเคราะห์เกี่ยวกับพุทธศาสนาแบบมณฑลนิยมและเหตุผลนิยมจากคัมภีร์เล่มนี้ ใน สายชลวรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 110-114.

สังคม ซึ่งจะส่งผลต่อการเน้นเนื้อหาบางประการทางการศึกษา ทั้งจะพิจารณาตามประเด็นต่อไปนี้

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางที่เข้มแข็ง

จากประสบการณ์ในยุคเสื่อมปลายสมัยอยุธยาทำให้ พระมหากษัตริย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ทรงตระหนักดีว่านอกเหนือจากการทำนุบำรุงราชธานีแห่งใหม่ให้มีความรุ่งเรืองเทียบเคียงกับยุคทองของอยุธยาแล้ว ภารกิจอีกประการหนึ่งที่จะต้องเร่งรีบกระทำเพื่อให้รัฐไทยและราชธานีแห่งใหม่นี้ยืนยงคงอยู่ได้โดยไม่แตกสลายไปดังเช่นกรุงศรีอยุธยาก็คือ เสริมสร้างแสนยานุภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ให้กลายเป็นศูนย์กลางที่น่าเกรงขามในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยพยายามกระชับความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีและหัวเมืองทั้งหลาย ให้มั่นคงกว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในขณะเดียวกันก็ขยายอำนาจทางการเมืองไปยังอาณาจักรรอบนอกทั้งที่เคยเป็นเมืองประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาแต่ได้ตีตัวออกห่างตั้งแต่ครั้งเสียกรุง และทั้งที่เพิ่งขยายราชอาณาจักรไปได้ในครั้งกรุงธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์นี้ อาณาจักรเหล่านี้ได้แก่ ลาว กัมพูชา ทางด้านตะวันออก หัวเมืองมอญ ทางด้านตะวันตก อาณาจักรลานนาไทยทางด้านเหนือ และหัวเมืองมลายูได้แก่ บัตตานี ไทรบุรี กลันตัน และตรังกานู ทางด้านใต้¹

อย่างไรก็ตาม นโยบายสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางที่เข้มแข็งในภูมิภาคแถบนี้ ต้องเผชิญกับการท้าทายจากศูนย์กลางอื่นอีกสองศูนย์กลาง คือ กรุงอังวะแห่งอาณาจักรพม่า และกรุงเว้แห่งอาณาจักรเวียดนาม

¹ โปรดดูรายละเอียดใน ม.ร.ว. แสงโฮม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า 107-138.

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นช่วงเวลาที่ไทยทำสงครามกับพม่าบ่อยครั้งทั้งในลักษณะตั้งรับและในลักษณะรบรุก การสงครามกับพม่ากลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตของคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ บ่อยครั้งที่ “นิมิตมหัศจรรย์” ถูกตีความในลักษณะที่บ่งบอกถึงชัยชนะของกรุงรัตนโกสินทร์ต่อกรุงอังวะ เพื่อเสริมสร้างกำลังใจแก่ทหารหาญและอาณาประชาราษฎร์ ซึ่งยังคงหวนเกรงศัตรูผู้เคยมีชัยชนะเหนือกรุงศรีอยุธยามาแล้วถึงสองครั้งสองครา เมื่อเกิดเหตุนกกระจาบบ้างจำนวนมากพร้อมใจกันบินเอาศีรษะชนกำแพงตกลงมาตาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมี “พระราชบริหารตรัสพญากร” ว่า “นกกระจาบบั้นเป็นศัตรูแก่เข้าในนา เหนได้แก่ไธพม่าฆ่าศึกมาจึงเข้าในนา หวังจะกัดชีวิตรสมณชีพราหมณ์อนาประชาราษฎรในเมืองทวาย ฝ่ายมันก็จะพินาศจิบหายไปเอง”¹ ในเวลาต่อมาเมื่อมกแดงยกพวกก่อกบฏมดคำและ “มดคำตายกลาดไป... มดแดงแต่ตัวหนึ่งหาตายไม่” ก็ทรงพยากรณ์ว่า

... หนึ่งมดคำนั้นได้แก่ไธพม่าฆ่าศึก ด้วยเหตุว่ามันสัก พงคำ
 ขาค่า / ใจก็เปนนอกศลด
 ลามกหยาบฆ่าก็จับเป็นคำ แล้วก็มาแต่ทิศวันตก ฝ่ายมดแดงเหนได้แก่
 กองทับไท ด้วยเหตุว่าทรงพระกรุณาแต่งตั้ง ทับ
 กอง / ทเกล้าทหารวีพลเดือก
 ไปด้วยแดงแกมทองแดงเปล่าแล้วก็มีได้สัก พงคำ
 ขาค่า / ประการหนึ่งเล่าประ

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 1 มงคลนิมิตรว่า ด้วยเรื่องมดคำมดแดงแลนกกระจาบกกระทำให้งังเกิดเป็นมงคลนิมิตรต่าง ๆ

กองปรักัยกองการกุศลสุจริต เป็นที่ตั้งแห่งบรรพพุทศาสนา...ก็เห็นว่าไอ้
พม่าข้าศึกซึ่งยกมานั้นจ้อปราไชยพ่ายแพ้พินาศฉิบหายเป็นแท้ อันเมืองมอญ
เมืองอังวะนั้น ทาพินเงอมพระหัตถ์ไม่...¹

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่สงครามกับพม่ายังคงดำเนินอยู่ต่อไปแต่ลดความน่าเกรงขามลงในระดับหนึ่งแล้วนั้น ศูนย์อำนาจแห่งใหม่ที่ไว้ ซึ่งสถาปนาขึ้นโดยจักรพรรดิยาลองก็เริ่มก้าวเข้ามาท้าทายอำนาจของกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่ต้องทรงเผชิญกับปัญหา^๒ เพราะศูนย์อำนาจทั้งสองมีความสัมพันธ์เป็นอันดีมาโดยตลอด ทั้งนี้โดยเหตุผลสำคัญก็คือจักรพรรดิยาลองหรือองค์เชียงสือในพระนามเดิม ได้เคยเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร^๓ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งตรงกับรัชสมัยจักรพรรดิมิน มางแห่งเวียตนาม ไซ่ง่อนซึ่งต้องการแผ่อิทธิพลเหนือกัมพูชาและลาว ได้เริ่มลองเชิงอำนาจของกรุงรัตนโกสินทร์โดยการขอเมืองบันทายมาศ พงศาวดารได้บันทึกเหตุการณ์ครั้งนั้นไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้านายและเสนาบดีทรงเห็นความสำคัญของการลองเชิงครั้งนี้ และทรงพยายามให้การทูตแบบผ่อนปรนเป็นอย่างมาก ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า

...ทรงพระดำริพร้อมกับดำริพระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นว่า
จะขัดขวางไว้นั้นด้วยเป็นแผ่นดินใหม่การจะไม่ตลอดไปได้ ญวนคงจะคิด

¹ เรืองเดิม

² สมเด็จพระมหาธีรราชูปถัมภ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล

ที่ 1, หน้า 40.

รบกวนทำให้หมองหมางทางพระราชไมตรีไป จึงยอมให้เมืองพไทมาต ตก
ไปเป็นของญวนตั้งแต่นั้นมา ทูตญวนเข้ามาครั้งนั้นโปรดให้รับรองแข็งแรง
กว่าทูตญวนเข้ามาแต่ก่อน ๆ แล้วรับสั่งให้จัดเรือเอกไชยไปรับราชสาส์น
ถึงเมืองสมุทรปราการ... แล้วโปรดให้ทูตญวนเข้าเฝ้าทุกวันเหมือนขุนนางใน
กรุงพระราชทานสำหรับคาวหวานวันละแก้ว¹ เบี้ยเลี้ยงรายวันทุกวัน...¹

ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความระแวงแคลงใจ
ระหว่างศูนย์อำนาจที่กรุงรัตนโกสินทร์และกรุงไซ่ง่อนทวีความตึงเครียดมากขึ้น
และปรากฏออกมาในรูปการทำ “อันนัมสยามยุทธ” เป็นเวลานานถึง 14 ปี เพื่อ
แย่งชิงความเป็นใหญ่เหนือกัมพูชา² ในรัชกาลเดียวกันเมื่อเจ้าอนุแห่งเวียงจันทน์
ก่อกบฏ ไทยก็เร่งรีบปราบปรามจนราบคาบ เพื่อไม่ให้เวียดนามถือโอกาสเข้า
แทรกแซง³ การทำสงครามเหล่านี้เป็นไป เพื่อรักษาวรมิของศูนย์กลางอำนาจ
ที่กรุงรัตนโกสินทร์ให้ยืนยงอยู่ได้นั่นเอง

การสร้างเสถียรภาพของราชบัลลังก์

จากการสถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้นโดยการปราบดาภิเษกนั้น พระมหา
กษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นยุคแรกของพระราชวงศ์นี้ต้องเผชิญกับ
ปัญหาเรื่องสิทธิธรรมทางการเมือง ทั้งจากผู้สูญเสียอำนาจในราชวงศ์เดิมและจาก
ผู้ต้องการมีอำนาจอื่น ๆ ได้มีการลักลอบวางแผนประทุษร้ายองค์พระมหากษัตริย์

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕,
(กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๙.

² โปรดดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๕, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๘๔, ๑๘๕.

³ เรื่องเดิม, หน้า ๑๐.

และกรมพระราชวังบวรในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และ
ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังปรากฏหลักฐานจาก
กฎหมายและราชพงศาวดารดังนี้

ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้มีผู้ลักลอบ
เข้าไปในพระราชวังหน้าเพื่อทำการประทุษร้ายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
ผู้ร้ายเหล่านี้เดิมบวชเป็นพระและ “ตั้งคิดว่าผู้มีบุญว่าพบคนวิเศษมีวิชามาแต่ถ้า
แต่เขา คิดจะเอาพวกเพื่อนซึ่งเอาราชสมบัติ... แลไอ้ผู้มีชื่อทั้งปวงที่มีโทษพยาบาล
และโลกเจตนาหาบุญญามีได้ก็มีน้ำใจกล้าขึ้นเข้าเป็นพวกพวกชวนกันกระทำประทุษ
ร้ายแผ่นดินถึงสามาท... เข้ามาทำอันตรายถึงใน พระราชฐาน”¹ แม้ว่าการลอบ
ประทุษร้ายครั้งนั้นจะไม่สำเร็จแต่น่าจะทำให้เกิดความตื่นตระหนกทั้งภายในวัง
หน้าและวังหลวง เนื่องจากผู้ร้ายสามารถบุกรุกเข้าไปในเขตพระราชฐานและมี
ขุนนางทั้งวังหน้าและวังหลวงรู้เห็นเป็นใจด้วย เช่น พระยาอภัยรณฤทธิ์ เป็นต้น²

อนึ่ง ในปลายรัชกาลนี้ได้เกิดมีความระแวงแคลงใจกันขึ้นระหว่าง
“วังหลวง” และ “วังหน้า” ถึงกับเอาปืนขึ้นบ้อมประจันหน้ากัน³ แม้ในที่สุด
เรื่องจะสงบลงและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคต แต่พระคำรัสของ
พระองค์ในระยะประจวบหน้าที่ว่า “สมบัติทั้งหลายนี้พระองค์ได้กระทำศึก
สงครามก็แผ่นดินขึ้นมาได้ ไม่ควรให้ตกไปได้แก่ลูกหลานวังหลวง ผู้ใดมีสติ

¹ “กฎหมายสงฆ์ข้อ 8”, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 550.

² จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า 17.

³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล
ที่ 1, หน้า 271.

บัญญัติให้เร่งคิดเอาเถิด”¹ ได้เป็นแรงกระตุ้นให้พระโอรสคือเจ้าลำควนและเจ้าอินทปัตถบคิดกับพระยาอินทลาโหมจะทำการกบฏแต่ความแตกเสียก่อน²

นอกจากฝ่ายวังหน้าแล้ว กลุ่มบุคคลที่ต้องการเข้าแย่งชิงราชบัลลังก์อีกฝ่ายหนึ่งคือเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังปรากฏว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต เจ้าฟ้ากรมขุนภานุประดิษฐ์ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประสูติจากพระราชบุตรของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อครั้งยังเป็นขุนนางในสมัยกรุงธนบุรี ได้รวบรวมกำลังสมัครพรรคพวกมีขุนนาง อาทิเช่น เจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค) พระยาเพ็ชร์ประณี (กล่อม) พระอินทรเดชะ (กระต่าย) พระยารามทอง เป็นต้น³ เตรียมก่อการกบฏต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ถูกสืบทราบเบาะแสเสียก่อน

นอกเหนือจาก ข้อมูลเกี่ยวกับการเตรียม การกบฏและลอบ ประทุษร้ายดังกล่าวมาแล้ว พระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในต้นรัชกาลก็ได้สะท้อนให้เห็นว่าเจ้านายและขุนนางต่างอยู่ในภาวะที่ยังไม่มีความเชื่อมั่นในเสถียรภาพของราชบัลลังก์อย่างเต็มที่ จึงพากันเตรียมการช่องสุ่มกำลังผู้คนไว้ในป่า ดังที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้มีหมายประกาศห้ามการช่องสุ่มกำลังผู้คน ความว่า

...แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ เจ้าและขุนนางให้ชาวไทยไปตั้ง
ช่องสุ่มผู้คนอยู่ในป่าหาผลประโยชน์ ไม่มีคุณแก่แผ่นดินเลย โจรผู้ร้าย

¹ เรื่องเดิม, หน้า 270-272.

² จุดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทร์เทวี, หน้า 25.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 8.

ทาสลูกหนี้ ผู้ใดเข้าช่องแล้วก็ตามเอาตัวไม่ได้ นายช่องก็ไม่กลัวเกรงเจ้าเมืองกรมการ จึงโปรดให้หมายประกาศห้ามมิให้ท่านผู้ใดตั้งซ่อมสมผู้คนเหมือนอย่างแต่ก่อนให้เลิกช่องเสีย...¹

แม้จะมีหมายประกาศออกมาแล้วก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติน่าจะยังมีผู้ซ่อมสมกำลังผู้คนอยู่อีก ดังจะเห็นได้ว่าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเกิดความไม่แน่ใจว่าเจ้านายผู้ใดจะเป็นผู้สืบราชบัลลังก์ต่อไป บรรดาเจ้านายแต่ละพระองค์รวมทั้งขุนนางระดับสูงต่างก็เกอหน้กำลังไพร่พลของตนเข้ามาอย่างเต็มที่² อาจกล่าวได้ว่าปัญหาเรื่องเสถียรภาพของราชบัลลังก์เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์จะต้องพยายามเพิ่มพูนให้มั่นคงขึ้นตลอดสมัยต้นรัตนโกสินทร์

การเกิดมุลนายรุ่นใหม่

เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งผู้ที่มีความดีความชอบเข้าสู่ระบบราชการแทนขุนนางรุ่นเก่าที่สูญเสียอำนาจไปในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา สันชีวิตในสงครามปราบปรามก๊กต่าง ๆ และหัวเมืองประเทศราชในสมัยกรุงธนบุรี รวมทั้งสูญเสียอำนาจในคราวเกิดเหตุจลาจลปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี และเช่นเดียวกับการแต่งตั้งข้าราชการใน

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 10.

² ดังเช่น กรมขุนพิทยภวนทร์เรียกกระดม “ข้าในกรม” เข้ามารักษาพระองค์ด้วยเกรงจะถูกลอบเหมือนกรมหมื่นรักษ์วณเธร เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์รับจัดการแก้ไขโดยเอาทหารบรรทุกเรือขึ้นจากปากน้ำ แล้วไปทุกลกรมขุนพิทยภวนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมเสีย โปรดุดสมเด็จพระอมรินทราบหาราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514), หน้า 111-112.

³ สายชล วรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” หน้า 166.

สมัยแรกตั้งราชธานีทั่วไป มุลนายระดับล่างในสมัยกรุงธนบุรีหรือกรุงศรีอยุธยาที่มีความดีความชอบต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อาจจะได้เลื่อนชั้นเป็นมุลนายระดับสูงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทันทีโดยไม่ต้องไต่เต้าตามลำดับชั้น¹ ขณะเดียวกันสามัญชนก็ได้รับการแต่งตั้งเข้าเป็นมุลนายทั้งระดับสูงและระดับล่าง และจากการที่บุตรและหลานข้าราชการผู้มีชาติตระกูลซึ่งจงรักภักดีต่อราชวงศ์ใหม่มีไม่มากพอกับตำแหน่งหน้าที่ราชการ ทำให้อยู่ในภาวะจำยอมที่ต้องเอาบุตรหลานของราษฎรสามัญที่ “ไม่มีชาติตระกูล” เข้ามาเป็นมุลนายระดับล่างและแม้กระทั่งตำแหน่งมหาดเล็กซึ่งเป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดของกษัตริย์และพระราชวงศ์ชั้นสูง²

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ตลอดทั้งสามรัชกาล ยังมีปัจจัยที่ทำให้การเลื่อนฐานะจากสามัญชนเป็นไปได้มากอีกสามทางคือ ผู้มีความดีความชอบจากราชการสงครามซึ่งเกิดขึ้นบ่อยครั้งในสมัยนี้ดังกล่าวมาแล้ว ผู้สอบได้เป็นพระเปรียญและสึกออกมาขอรับราชการตลอดจนชาวจีนผู้มีความมั่งคั่งและทำความดีความชอบในการเพิ่มพูนรายได้ให้แก่รัฐดังกล่าวมาแล้ว

โดยเหตุนี้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จึงมีผู้เข้ามาเป็น “มุลนายรุ่นใหม่” อยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งมุลนายรุ่นใหม่เหล่านี้ยังไม่คุ้นเคยกับขนบธรรมเนียมประเพณีที่คนในชนชั้นมุลนายแต่เดิมนิยมปฏิบัติกันมา ทำให้ขาดหลักการที่ชัดเจนในการประพฤติตนและในการที่จะมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ทั้งในและนอกระบบราชการ ทำให้เกิดความผิดพลาดขึ้นเนื่อง ๆ โดยเฉพาะในรัชกาล

¹ โปรดดูตัวอย่างในสมเด็จพระบรมพงษาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 19-17.

² โปรดดู “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38” กฎหมายตราสามดวง, หน้า 764.

³ ศาสตรา วรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง...” หน้า 156.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งรัฐเองก็ยังไม่อาจวางแบบแผนการ
ประพฤติกฎปฏิบัติสำหรับข้าราชการอย่างทันทีทันใดได้ กรณีที่เกิดขึ้นเช่นความใน
พระราชกำหนดใหม่ฉบับหนึ่งใน พ.ศ. 2327 กล่าวถึง

... ที่มีสติปัญญา มีความละเอียดถี่ถ้วนคิดแลชอบก็เกรงกลัวพระราชอาชญา
บำหนักต่อสหภักดีข้าราชการได้ราชการอยู่ไม่เคืองได้ล่อง ๆ ที่เป็นคน
หินชาติชั่ว ไม่มีคุณวุฒิ แลชฉวยไสยความล่อยอดศูหรัผู้คิดแลชอบไม่ก็มี
น้ำใจกำเริบองอาจทงศักดิ์สำหาวกัถะหยาบช้ำคจหนึ่ง นายเถื่อนมหาดเล็ก
เวรเศษ นายจันเปนหมื่นราชบริรักษษาองค นายทองจันมหาดเล็ก
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ นายสามเปนหมื่นภักดีบันยงกรมวังนอก นายทองสุก
มหาดเล็กพระเจ้าหลานเธอพระราชวังหลัง คบพวกเพื่อนเสพสุราเถลันโจนน้ำ
ณะคะพานบ้านหม้อ ผลักแจ่มอนภรรยาพญาพระคลังซึ่งเคิดไปตกน้ำลง
มีผู้ห้ามปรามพานภโกลชกตีวิวาท...¹

ในด้านธรรมเนียมความสัมพันธ์ทางสังคมของชนชั้นมูลนาย ก็ถูกล่วง
ละเมิดโดย “มูลนายรุ่นใหม่” อยู่เนื่อง ๆ ดังเช่น

... พญารามคำแหงเปนแต่ผู้น้อย มิได้การระยำเกรงแก่ผู้ใหญ่ ทนงจิตร
อิสระเคิดล่อยชายเข้าไปในจวนพญาศรีราชเดโช แล้วซืมือข้ามศี่ตะพญาศรี
ราชเดโชไป และฝ้ายพญาศรีราชเดโชนั้นเป็นผู้ใหญ่ถึง ว่าพญารามคำแหง
จะกระทำผิดล่วงเกินประการใดใดก็ดี ชอบแต่จะอดคงความไว้ให้เสนาบดีว่า
กล่าวให้ ถ้ามิสำเร็จกิจจึงให้กราบบังคมทูลตามทำนองความ นี้พญาศรีราช
เดโชไมหจิตรเข้าชกเอาพญารามคำแหง... เปนขุนนางผู้ใหญ่ไม่รักษาอศิริย
ยศอดใจ...²

¹ “พระราชกำหนดใหม่มาตรา 88”, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 765.

² “พระราชกำหนดใหม่มาตรา 22”, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 765.

เราจะเห็นถึงความสับสนในการประพศปฏิบัติระหว่างชนชั้นมูลนายมากขึ้น จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อครั้งศึกทวายใน พ.ศ. 2336 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าพระยาธรรมาพิพิต สมุหนายก เจ้าพระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหมและพระยายมราช จตุสมคักรมเมือง ยกทัพล่วงหน้าไปก่อนทัพหลวง ยังไม่ทันตั้งค่ายก็ถูกพม่าตีถอยร่นลงมา มาถึงกองหน้าของทัพหลวงซึ่งมีพระยาอภัยรณฤทธิ์เป็นแม่ทัพ จะขอเข้าอาศัยค่าย พระยาอภัยรณฤทธิ์ ไม่ยอมให้เข้าโดยอ้างว่าผู้คนกำลังตื่นพม่า จะทำให้กองหน้าแตกถัวย และ “ถ้าค่ายหน้าแตกแล้ว ข้าศึกก็จะถึงค่ายหลวงทีเดียว ศิริระพระยาอภัยรณฤทธิ์ จะมึปลิวไปหรือ”¹ ดังนั้นกองทัพของเจ้าพระยาธรรมาพิพิต เจ้าพระยามหาเสนา พระยายมราช จึงเข้าไปในค่ายไม่ได้ พม่าตีแตกและทัพหน้าของพระยาอภัยรณฤทธิ์ก็แตกถัวยสำหรับพระยาอภัยรณฤทธิ์นั้น “ศิริระปลิว” จริง ๆ เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงทราบเรื่อง “ทรงพระพิโรธพระยาอภัยรณฤทธิ์มาก ดำรัสว่าเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้ง 3 นายมาถึงแล้ว ควรจะให้เข้าพักอยู่ในค่าย นี่มันถือกฎหมายอะไรของมัน ไม่ให้เสนาบดีผู้ใหญ่เข้าอยู่ในค่าย”²

ในเรื่องการแต่งกายนั้น ปรากฏว่ามูลนายระดับล่างและราษฎรสามัญที่มีฐานะอันน่าจะสืบเนื่องมาจากการขายตัวทางการค้าดังกล่าวมาแล้ว พวกกัน

...นุ่งสมปักปุมท้องนาก ใส่เสื้อครุยกรองคอ กรองมือ กรองสังเวียน
กรองสำรวกาคตราตคคหนามขนุน กั้นร่มผ้าศรีผึ้งตลอดไปจนตำรวจเสวแล

¹ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 202-203.

² เรื่องเดิม, หน้า 204.

ลูกค้างานจิกร่วมผ้าศรีผั่งด้วย แต่งบุตรแลหลานเล่าผูกผูกประหล่าจำหลัก
 ประดับพลอย แลจักตั้งประดับพลอยเพชรมณาราชาวะดี ใส่เกี่ยวมี
 ประจ้งประจำยาม 4 ทิศ ผูกแก้วจันถมยาประดับเพชรพลอย สายเข็มขัด
 มีตอกประจำยามเข้าห่างต้องห้ามเกินบันคาศกคิมคอยู่...¹

จากตัวอย่างเหล่านี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ระเบียบความประพฤติ
 และความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายตามลักษณะการปกครองแบบ ลทลันตามลำดับ
 ชั้น ซึ่งสังคมชั้นรัตนโกสินทร์รับมาจากอยุธยาแล้วยังเกิดความสับสนในทางปฏิบัติ
 เนื่องจากการเกิดมูลนายรุ่นใหม่เป็นจำนวนมาก นับเป็นประเด็นที่จะต้องแก้ไข
 เพื่อให้การดำเนินงานบริหารของรัฐเป็นไปโดยเรียบร้อย

ความบั่นบ่วนในระดับไพร่²

การแตกสลายของราชอาณาจักรอยุธยาและการสงครามที่เกิดขึ้นครั้งแล้ว
 ครั้งเล่าในสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ รวมทั้งจากการขยายตัวทางการ
 กำในสมัยนี้ ทำให้เกิดความบั่นบ่วนขึ้นในการควบคุมกำลังคนโดยระบบไพร่
 ซึ่งยังคงยึดถือเป็นหลักในการจัดระเบียบสังคม โดยที่กลไกของรัฐซึ่งอยู่ในระ
 หว่างการจัดตั้งขึ้นใหม่ยังไม่อาจควบคุมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไพร่เป็นจำนวน
 มากปฏิเสธที่จะอยู่ภายใต้การควบคุมของมูลนายเจ้าสังกัดและพากัน “ละราชการ
 มุขนายเสียยอมหลบหนีไปแอบแฝงอยู่ด้วยเจ้าเมืองกรมการ ณ แขวงหัวเมือง
 บ้าง เทียวหลบหลีกขึ้นล่องเข้าออกไปค้าขายทำมาหากินโดยอิสระจนของตัวก็มี

¹ “พระราชบัญญัติมาตรา 20”, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 594.

² โปรดดูรายละเอียดใน อัญชลี สุสาธิต์ “การเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่...”,

บ้าง¹ หรือ “อ้างเป็นทาสผู้ซื้อ”² บ้าง อนึ่ง การเบียดบังไพร่หลวงไปเป็นไพร่สมเพื่อเป็นกำลังส่วนตัวของมูลนายก็เกิดขึ้นเป็นประจำ ทำให้รัฐเกิดปัญหาขาดแคลนแรงงาน พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์พยายามแก้ไขปัญหานี้โดยวิธีการประนีประนอมคงจะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประกาศลดเวลาในการเกณฑ์แรงงานไพร่หลวงจากปีละ 6 เดือนในสมัยอยุธยาเหลือปีละ 4 เดือน เมื่อถึงรัชสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ลดอีกปีละ 1 เดือน คงเหลือปีละ 3 เดือน³ นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังทรงตรากฎหมายหลายฉบับเพื่อเตือนให้มูลนายเอาใจใส่ทุกข์สุขและให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ รวมทั้งทรงพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายและขุนนางเกลี้ยกล่อมผู้ที่ยังไม่ได้สังกัดมูลนายมาเป็นไพร่สม เมื่อมีราชการจึงเกณฑ์เจเลี้ยตามสมควร⁴ อย่างไรก็ตาม สภาพความปั่นป่วนในระบบไพร่ยังคงเป็นปัญหาสำคัญมาตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อจากการขยายราชอาณาจักรออกไปอย่างกว้างขวาง มีการกวาดต้อนผู้คนจากอาณาจักรรอบๆ เข้ามาสู่ระบบไพร่ ทำให้เกิดไพร่ “ต่างชาติ” ขึ้น ซึ่งจำเป็นต้องหามาตรการควบคุมให้อยู่ในความสงบเรียบร้อยเช่นกัน⁵

1 “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12”, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 720-721.
 2 เรื่องเดิม, หน้าเดิม
 3 อัญชลี สุสาธิต, “การเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่...”, หน้า 196.
 4 สายชล วรรณรัตน์, พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง..., หน้า 155. ลักษณะเช่นนี้ดำเนินมาตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงเกิดสภาพการณ์ที่มูลนายเข้าไปข่มขู่คนในป่า และเกิดปัญหาอื่น ๆ ตามมา ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงประกาศห้ามการข่มขู่คนดังได้กล่าวมาแล้ว แต่ก็น่าจะไม่เกิดผลในทางปฏิบัติ ปัญหาความปั่นป่วนในระบบไพร่จึงจะนับขยสำคัญที่ทำให้รัฐต้องยกเลิกระบบนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 5 โปรดดูรายละเอียดใน สายชล วรรณรัตน์, หน้า 158-159.

จากลักษณะเฉพาะทางการเมืองและความสัมพันธ์ทางสังคม ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดังกล่าวมาแล้วได้แก่ การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางที่เข้มแข็ง การสร้างเสถียรภาพของราชบัลลังก์และปัญหาการจัดระเบียบทางสังคมในเรื่องการเกิดมุลนายใหม่และความปั่นป่วนในระบบไพร่ ได้ส่งผลกระทบไปถึงการเปลี่ยนแปลงหรือการเน้นเนื้อหาบางประการทางการศึกษา เพื่อเป็นมาตรการหนึ่งในการควบคุมและการจัดระเบียบสังคม ดังจะได้พิจารณาต่อไป

การเข้ามาของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์

ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปัจจัยจากภายนอกประการหนึ่งที่เข้ามามีบทบาทต่อลักษณะการศึกษาของสังคมต้นรัตนโกสินทร์ในระดับหนึ่ง ปัจจัยนั้นคือการเข้ามาของคณะมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ซึ่งเริ่มต้นขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2371¹

วัตถุประสงค์สำคัญของคณะมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ก็เช่นเดียวกับมิชชันนารีคาทอลิกที่เข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยา กล่าวคือ ต้องการเผยแพร่ศาสนาในหมู่ชาวไทยและกลุ่มเชื้อชาติอื่น ๆ ที่อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทย แต่สิ่งที่แตกต่างกันก็คือขณะที่มิชชันนารีคาทอลิกมุ่งเน้นประเด็นเรื่องการเผยแพร่ศาสนาเพื่อช่วยให้ชาวพื้นเมืองพบทาง "หลุดพ้นทางวิญญาณโดยพระเยซูคริสต์" มิชชันนารีโปรเตสแตนต์จะมุ่งช่วยเหลือคนต่างชาติให้พ้นจากความทุกข์ยากทางวัตถุธรรมได้แก่ ทางเศรษฐกิจ ทางสาธารณสุข การกตัญญูทางการเมือง ควบคุมไป

¹ สุพรรณี่ กาญจนขันธ์, "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทฉบับจิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507), หน้า 25-26.

กับความหลุดพ้นทางวิญญาณด้วย¹ เหตุตั้งนั้นเมื่อมิชชันนารีเหล่านี้เข้ามาในประเทศไทยก็จะเน้นการทำงานด้านสังคมสงเคราะห์เป็นอย่างมาก ตัวอย่างเช่น การนำวิธีการแพทย์สมัยใหม่เข้ามารักษายาบาลผู้เจ็บป่วย การเผยแพร่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การพิมพ์หนังสือ เป็นต้น ซึ่งเท่ากับเป็นการนำวิทยาการตะวันตกมาเผยแพร่ในสังคมไทยนั่นเอง

ได้กล่าวมาแล้วว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ ชนชั้นนำของไทยเริ่มมีความแปรเปลี่ยนทางโลกทัศน์และค่านิยมทางการศึกษา ตลอดจนค่านิยมด้านอื่น ๆ ไปในลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงประจักษ์มากขึ้น รวมทั้งมีความพร้อมที่จะรับความรู้ใหม่ที่จะเห็นว่าจะอำนวยผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและสังคม เหตุตั้งนั้นขณะที่สามัญชนทั่วไปเพียงแต่รับบริการสาธารณสุขหรือชมการทดลองวิทยาศาสตร์ในลักษณะดู "ของแปลก" ที่ให้ความเพลิดเพลิน ชนชั้นนำกลุ่มหนึ่งซึ่งมีความพร้อมและความตื่นตัวที่จะรับวิทยาการใหม่ ๆ ในประเด็นที่เห็นได้ชัดว่าจะเอื้อผลประโยชน์ให้ ได้อาศัยมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นแหล่งความรู้ที่จะศึกษาภาษาต่างประเทศและศาสตร์อื่น ๆ ที่อยู่ในความสนใจ และเป็นพื้นฐานไปสู่แหล่งความรู้อื่น ๆ เกี่ยวกับวิทยาการตะวันตก เช่น การอ่านหนังสือพิมพ์หรือตำรับตำราต่างประเทศด้วยตนเอง โดยนัยนี้ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชนชั้นนำกลุ่มหนึ่งจะศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตกในด้านที่สนใจ เพิ่มเติมจากการศึกษาในรูปแบบเดิมของสังคมไทย

กล่าวโดยสรุป สังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นสังคมที่มีทั้งความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงจากสังคมอยุธยา ลักษณะเช่นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อรูปแบบ

¹ สะอาด ไชยวัฒน์, การศึกษาประวัติศาสตร์เปรียบเทียบงานธรรมทูตของโรมันคาทอลิกกับโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย (พระนคร : สุริยบรรณ, 2519), หน้า 25.

เนื้อหา และค่านิยมทางการศึกษาของสังคมในช่วงสมัยนี้ กล่าวคือในรูปแบบกว้าง ๆ สภาพทางการศึกษาในสังคมรัตนโกสินทร์มิได้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพการศึกษาสมัยอยุธยา จึงอาจกล่าวได้ว่าการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นการศึกษาแบบจารีต (Traditional Education) อย่างไรก็ตาม “เนื้อใน” ของการศึกษาแบบ “จารีต” ในสมัยนี้ได้แปรเปลี่ยนไปบางประการตามความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เข้ามากระทบ ซึ่งมีทั้งความเปลี่ยนแปลงภายในที่เกิดขึ้นในสังคมรัตนโกสินทร์เอง และความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกได้แก่การเข้ามาของมิชชันนารีและวิทยาการตะวันตกดังกล่าวมาแล้ว โดยนัยนี้จะได้พิจารณาลักษณะการศึกษาแบบ “จารีต” ในสังคมรัตนโกสินทร์ในรายละเอียดต่อไป

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ลักษณะการศึกษาแบบจารีตและผลกระทบต่อสังคมชั้นรัตนโกสินทร์

คงได้กล่าวมาแล้วว่าการศึกษา “แบบจารีต” ในสังคมชั้นรัตนโกสินทร์ มีทั้งลักษณะที่สืบเนื่องและลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากการศึกษาในสมัยอยุธยา ตามปัจจัยแวดล้อมทางสังคมในช่วงสมัยนั้น ในบทนี้จะได้พิจารณาการศึกษา “แบบจารีต” ในสังคมชั้นรัตนโกสินทร์โดยนัยดังกล่าว ทั้งนี้โดยแบ่งขั้นตอนของการศึกษาในช่วงสมัยนี้ออกเป็น 3 ขั้นตอนคือ การศึกษาอักษรวิธี การบวชเรียน และการศึกษาวิชาเฉพาะ อนึ่ง สถานภาพทางสังคมของผู้รับการศึกษาได้แก่ชนชั้นและเพศยังมีส่วนกำหนดความแตกต่างบางประการในแต่ละขั้นตอนของการศึกษา ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไป

การศึกษาสำหรับกุลบุตร

การศึกษาอักษรวิธีเบื้องต้น

หนังสือประถม ก กา ซึ่งเป็นแบบเรียนอักษรวิธีในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้บรรยายการศึกษาอักษรวิธีเบื้องต้นของกุลบุตรในสมัยนั้น มีความตอนหนึ่งว่า ...ฝ่ายว่าบิดรเอาไปฝากฝัง ให้อยู่วัดวา น้ำตาไหลหลัง ในจิตคิดหวัง ถึงเพื่อนทั้งหลาย... ครั้นเวลาเช้า พระชยันต์เจ้าเรียกเข้ามาให้เขียนนะโม พุทธโรครังนี้ เหนจะต้องตีที่หน้าแลนา... ข้าให้อาจารย์เจ้า ทุกคำเข้าพรา้งสั่ง

สอน เวลาจะเข้านอน เรียกไปสอนทุกราตรี ลูกนั่งให้เจียมตัว สิ่งที่เขา
 ด้วหนึ่ วิชาอันที่ตี ให้ได้ตามทีช้ตสน อาจารย์ท่านบอกให้ จำใส่ใจไว้เป็น
 ผล คำเข้าเจ้าจงบ่น สวรรายให้ชื่นใจ อุตส่าห์มกยติ ปฏิบัติเพนิจไป
 น้ำฉนแลน้ำใช้ ตักมาไว้ให้ครบครัน...¹

จากข้อความข้างต้นนี้ เห็นได้ชัดว่ารูปแบบทั่วไปของการศึกษาอักษรวิธ
 เบื้องต้นสำหรับกุลบุตรในสมัยต้นรัตน โกสินทร์ยังคงมีลักษณะสืบทอดจากสมัย
 ออยุธยา กล่าวคือ เป็นการศึกษาที่วัด โดยบิดามารดานำบุตรชายไปฝากฝังให้
 เล่าเรียนอักษรวิธกับพระภิกษุที่มีความรู้ทางหนังสือและมักจะคุ้นเคยเป็นญาติหรือ
 เป็นที่เคารพนับถือของครอบครัวนั้น ๆ การศึกษาที่วัดมีลักษณะเป็นการศึกษา
 แบบไม่เป็นทางการ ดังนั้นเด็กจะเริ่มเรียนเมื่อโตก็ได้ในช่วงอายุระหว่าง 7-11
 ขวบ² ขณะเดียวกันไม่มีหลักสูตรการเรียนที่แน่นอน พระผู้เป็นอาจารย์จะสอน
 ไปตามภูมิรู้ของตน และตำรับตำราที่มีอยู่หรือแต่งขึ้นใหม่สำหรับบุคลิกิษย์ของตน
 ความก้าวหน้าของการเรียนของเด็กแต่ละคนจะอยู่ในระดับใดขึ้นอยู่กับความ
 สามารถในการ “ท่องหนังสือ”³ ของเด็กผู้นั้น ไม่มีการวัดผลในลักษณะเป็นทางการ
 หรือเป็นกลุ่ม

¹ “ประถม ก กา หัดอ่าน” ใน แบบเรียนหนังสือไทย, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2506), หน้า 91-92.

² ดังเช่น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ซึ่งเกิดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
 พญาพิบูลย์ เริ่มเรียนหนังสือที่วัดเมื่ออายุ 7 ขวบ ดู “ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)” ใน
 กฤตยา เกษมศิลป์, นานันทาแห่งกรุงสยาม, (กรุงเทพฯ : มุลนิธิชัยรมหาราชวราชรังสฤษฎ
 2525), หน้า 70 ขณะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฤทธิ) ซึ่งเกิดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มเรียนหนังสือที่วัดเมื่ออายุ 10 ขวบ ดู “ประวัติของสมเด็จพระพุ
 ฒาจารย์ (ฤทธิ)” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระนิพนธ์บาง
 เรื่อง, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 52.

³ กล่าวคือ เมื่อลูกศิษย์สามารถจดจำเรื่องเก่าที่อาจารย์สอนได้แล้ว อาจารย์จึงจะสอน
 เรื่องใหม่ให้

สำหรับกระบวนการศึกษาอักษรวิธินั้น ในชั้นแรกพระที่เป็นอาจารย์จะให้หัดอ่านและเขียนพยัญชนะทั้งหมด เมื่อท่องจำได้แล้วจึงเริ่มเรียนการใช้สระและการประสมคำด้วยตัวสะกดต่าง ๆ ตั้งแต่แม่ ก กา จนถึงแม่เกย จากนั้นเป็นการหัดอ่านหนังสือประกอบเพื่อฝึกการอ่านให้คล่องขึ้น¹

ในกรณีที่พระที่เป็นอาจารย์มีความรู้ทางคณิตศาสตร์อยู่บ้าง ก็มักจะสอนควบคู่ไปกับอักษรวิธิต่าง โดยจะสอนให้รู้จักการเขียนและอ่านตัวเลข ต่อจากนั้นก็สอนวิธีบวกเลขง่าย ๆ แล้วจึงสอนสูตรคูณ เมื่อท่องสูตรคูณและทำเลขบวก ลบ คูณ หาร ได้แล้ว อาจารย์จะให้ท่องหน่วยมาตราต่าง ๆ เช่น มาตราเงินและมาตราชั่ง วัด ตวง ต่าง ๆ เพื่อทำเลขโจทย์ ความก้าวหน้าในการเรียนเลขคณิตก็เช่นเดียวกับการเรียนอักษรวิธิต่าง กล่าวคือขึ้นอยู่กับภูมิรู้ของอาจารย์และความสามารถของศิษย์แต่ละคน²

การที่รูปแบบการศึกษาอักษรวิธิตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเป็นการเล่าเรียนกับพระที่วัดเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา แสดงให้เห็นว่าค่านิยมของสังคมรัตนโกสินทร์ยังคงให้ความสำคัญยกย่องพระว่าเป็นผู้รู้ในทางหนังสือของชุมชน ขณะเดียวกันเป้าหมายของการศึกษาอักษรวิธิตั้งแต่ต้นในสมัยรัตนโกสินทร์มิได้มุ่งประเด็นอ่านออกเขียนได้แต่เพียงด้านเดียว หากมุ่งปลูกฝังโลกทัศน์และค่านิยมพื้นฐานของสังคมให้แก่เด็กด้วย และเมื่อโลกทัศน์ตลอดจนค่านิยมพื้นฐานของสังคมมาจากความเชื่อทางพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์จึงเป็นผู้เหมาะสมที่สุดที่จะทำหน้าที่ดังกล่าว

¹ หนังสือสำหรับอ่านประกอบ เช่น ประถม ก กา หัดอ่าน, สุนันทกุมาร, กภาพย์ พระไชยสุริยา หรือวรรณคดี เช่น จันทโครพ สมุทโฆษ เป็นต้น

² สรุปลงมาจาก "ประถม ก กา หัดอ่าน". ใน แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 71-97 และพระชาปรีดีธรรมราชา (แพ ตาละลักษณ์), โบราณศึกษา, หน้า 10-56.

ค่านิยมและคุณธรรมชั้นพื้นฐานของสังคม ซึ่งกุลบุตรจะได้รับควบคุมไปกับการเล่าเรียนอักษรวิธเบืองตัน สะท้อนให้เห็นได้จากแบบเรียนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ ดังเช่นค่านิยมในเรื่องการเคารพพ่อแม่ ครูบาอาจารย์และผู้หลักผู้ใหญ่ ปรากฏคำสอนในหนังสือประถม ก กา ว่า “บิดามารดา คุณท่านเลี้ยงมา พอให้ขาดสาย บ่อนเข้า อาน้ำ คำเข้าเพรงาย ใจท่านมุ่งหมายจะให้ลูกดี”¹ และ “เคารพกราบกรานจัดเจียนถวาย ชีตั้นอาจารย์ เกสขบรชาร น้ำจันน้ำไซ้”² ในหนังสือประถมมาลาปรากฏความที่แสดงถึงความปลุกฝังค่านิยมเรื่องการเคารพผู้ใหญ่ ความว่า

... ทรายพะเยาว์

อย่าให้เขาคะระหา

มีใจจาวจา

ผู้ใหญ่ว่าจาใส่ใจ

ถ้าจะเจระจา

อย่ามุขว่าแก้ไข

แต่ชื้อยาคีไป

อย่าทำให้ได้คำดี

จะไปแผลจะมา

ให้ไหวลาอย่าแซหนี

ถ้าอยู่ที่เขามิ

พี่แม่พี่ไทให้ไว้ลา...³

นอกจากนี้ยังปลุกฝังค่านิยมให้เลื่อมใสพุทธศาสนาและได้เรียนรู้หลักคุณธรรมเบืองตัน เช่น ความซื่อสัตย์ เป็นต้น ดังความในหนังสือแบบเรียนประถม ก กา ว่า “ประทีปบูชา ดอกดวงมาลา เรียบเรียงเคียงไว้ บูชาคุณพระศรีรัตนไตร ให้เป็นนิจไป ภายในใจตน”⁴ และความอีกตอนหนึ่งว่า

... แม้จะเรียนเลข เป็นหม้อย่างเอก ผูกดวงชะตา... ตูถูกทุกคน คุให้เที่ยงแท้ อย่าให้เขาบ่น อย่าทำสอพลอ เหมือนหมอบางคน คุผิดเขาบ่น

¹ “ประถม ก กา”, ใน แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 91.

² เรื่องเดิม, หน้า 84.

³ “ประถมมาลา”, ใน แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 105.

⁴ “ประถม ก กา”, ใน เรื่องเดิม, หน้า 85.

ลากข้างหมอเสี้ย... मैंเป็นหมอยา สร้างสมตำรา จงหาครบครัน จรุง
แก้ไข ทุกสิ่งสารพัด รักษาโรคนั้น หายด้วยฝีมือ... मैंเป็นช่างทอง...
ทำแต่ๆ อย่าทำจู้แจ แลกเปลี่ยนทองเขา...¹

ความยำเกรงต่อพระมหากษัตริย์และเจ้าขุนมูลนายก็เป็นค่านิยมที่มุ่ง
ปลูกฝังเช่นกัน ดังปรากฏความในหนังสือประถม ก กา ว่า “อันหนึ่งท่านกล่าว จะ
เป็นข้าท้าว เป็นบ่าวพระยา ใ้รู้พระทัย นำใจราชา พิทักษ์รักษา คือตั้งอัคคี
พระเพลิงนี้ไซ้ร้ บุคคลผู้ใด เป็นใจกาลี ใครทำมั่งง่าย อันตรายย่อมมี ถ้าวรักษา
ดี มีคุณทุกวัน”²

ลักษณะการเรียนหนังสือกับพระที่วัดนั้น เอื้อให้การปลูกฝังค่านิยมและ
คุณธรรมชั้นพื้นฐานอันพึงประสงค์ของสังคมดังกล่าวนี้ดำเนินไปในภาคปฏิบัติ
ด้วย การเคารพกราบกรานและปรมณัติพระที่เป็นอาจารย์ด้วยกิริยามารยาทอัน
สุภาพเรียบร้อยซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องทำควบคู่ไปกับการเรียนหนังสือ ได้ช่วยปลูกฝัง
ค่านิยมในการเคารพผู้หลักผู้ใหญ่ การเรียนกับ พระในวัดและต้องท่องบท
สวดมนต์ให้ไว้พระอยู่เป็นประจำ ย่อมทำให้เด็กคุ้นเคยและผูกพันกับพุทธศาสนา
ลักษณะการเรียนแบบ กลุ่มย่อยและต่อ หนังสือเป็นรายตัวตลอดจนการ มีระบบ
ลงโทษควบคู่ไปด้วย ทำให้ครูมีทั้งพระเดชและพระคุณต่อศิษย์ ศิษย์จะผูกพัน

¹ เรื่องเดิม, หน้า 88-90.

² เรื่องเดิม, หน้า 94.

³ กล่าวได้ว่า การลงโทษเช่นการเขียนตักลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบการศึกษา จะเห็น
ว่ามีกรกล่าวถึงการลงโทษเขียนตักตลอดแทรกอยู่ในเนื้อหาของแบบเรียนอักษรวิธในสมัยนี้ ชาว
ตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ได้บันทึกไว้ว่า พ่อแม่จะคิดว่าบุตรของตนไม่
ได้รับความเอาใจใส่จากครูเท่าที่ควรหากเด็กผู้นั้นไม่ถูกเขียนตักเป็นประจำ โปรดดู *Siam and
Laos As Seen by Our American Missionaries* (Philadelphia, 1884), p. 209.

และเคารพเชื่อฟังตลอดไปแม้จะจบการศึกษาไปแล้ว มิชชันนารีที่เข้ามาในไทย ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ตั้งข้อสังเกตว่าพระสงฆ์ที่สอนใน “โรงเรียนที่วัด” ของไทย ได้รับความเคารพเชื่อฟังจากศิษย์มากกว่าครูในประเทศอื่นเป็นส่วนมาก¹ เมื่อศิษย์มีความเคารพเชื่อฟังอาจารย์ย่อมโน้มรับคำสั่งสอนอันมุ่งปลูกฝังความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนา ตลอดจนคุณธรรมและค่านิยมพื้นฐานของสังคมดังกล่าวมาแล้ว

กล่าวโดยสรุป การศึกษาอักษรวิเชียรเบ็ญจันต์สำหรับกุลบุตรในสังคมต้นรัตนโกสินทร์ นอกจากมุ่งประโยชน์ในการเล่าเรียนหนังสือแล้ว ยังให้ความสำคัญแก่การปลูกฝังค่านิยมและคุณธรรมอันเป็นบรรทัดฐานของสังคม เพื่อให้เด็กรู้ “ประดีประสา”² เป็นพื้นฐานต่อการบวชเรียนและการดำรงชีวิตในสังคมต่อไป

อย่างไรก็ตาม สำหรับกุลบุตรของชนชั้นน่านนี้³ จากโอกาสทางชนชั้นและความคลั่งคลายทางเศรษฐกิจและสังคมอันก่อให้เกิด “โลกทัศน์ใหม่” ดังกล่าว

¹ Siam and Laos As Seen by Our American Missionaries (Philadelphia, 1884), p. 209.

ตัวอย่างที่แสดงถึงความกตัญญูและความผูกพันระหว่างศิษย์ต่ออาจารย์ในการศึกษาแบบจารีตคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงพระเยาว์ ทรงเล่าเรียนอักษรวิเชียรเบ็ญจันต์กับสมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระวันรัตต้องราชทัณฑ์ลงประหารชีวิต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหลวงอิศรสุนทร ได้ทรงทูลขอมอณัณโชนไว้

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษา, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 68.

³ ชนชั้นน่านในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หมายถึง เจ้านาย ขุนนาง คนจีน ทั้งที่เข้าสู่ระบบราชการแล้วและที่เบียดบัง ซึ่งมิใช่สายสัมพันธ์กับบุคคลในระดับมูลนายของสังคมไทยโปรดดูบทที่ 1

มาแล้วนั้น ทำให้เป้าหมายของการศึกษาอักษรวิธียิ่งขึ้นในประเด็นของการอ่านออกเขียนได้ที่มีความสำคัญมากขึ้น ในแง่ของโอกาสทางชนชั้น กлубุตรของชนชั้นนำย่อมมีความหวังที่จะเข้ารับราชการอันเป็นอาชีพที่ดีที่สุดสำหรับสังคมในขณะนั้น การที่จะเป็นข้าราชการนั้นจำเป็นจะต้องเรียนรู้อักษรวิธีย่อเพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์ในการสื่อสารในระบบราชการ ดังเช่นการจับบันทึกโต้ตอบ และการส่งหมายทางราชการเป็นต้น อนึ่ง กлубุตรของชนชั้นนำย่อมมีโอกาสที่จะบรรลุเป้าหมายของการอ่านออกเขียนได้มากกว่ากлубุตรสามัญชน ทั้งในด้านการเลือกครูผู้สอนที่มีความสามารถความพร้อมในเรื่องอุปกรณ์ในการศึกษาเช่นแบบเรียนหรือกระดานชนวน ตลอดจนเวลาที่พอจะอุทิศให้แก่การศึกษาเล่าเรียน ดังจะเห็นได้ว่าพระราชกุมารในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทรงเริ่มศึกษาอักษรวิธียาษาไทยตั้งแต่พระชนมายุ 3 พรรษา เมื่อพระชนมายุได้ 7 พรรษาขณะที่สามัญชนเพิ่งเริ่มเรียนอักษรวิธียาษาไทย พระราชกุมารจะทรงเริ่มศึกษาอักษรวิธีย่อตัวหอมและไวยากรณบาลี¹ สำหรับชนชั้นนำอื่น ๆ ก็มักจะหัดอ่านเขียนเบื้องต้นกับบิดามารดาหรือญาติผู้ใหญ่ที่บ้าน เป็นการเตรียมพื้นฐานก่อนจะมาเรียนกับพระ อนึ่ง กлубุตรของชนชั้นนำยังมีเวลาที่จะอุทิศให้กับการเรียนอย่างเต็มที่ ไม่ต้องพะวงกับการช่วยพ่อแม่ประกอบอาชีพเช่นบุตรสามัญชนทั่วไป ในแง่ “โลกทัศน์ใหม่” ของชนชั้นนำ “พ่อค้า”² ทำให้เกิดค่านิยมที่เห็นความสำคัญของการศึกษามากขึ้น เนื่องจากการอ่านออกเขียนได้และคิดเลขได้จะทำให้สามารถสื่อสารโต้ตอบและคำนวณรายรับรายจ่าย ตลอดจนกำไรขาดทุนได้คล่องตัวมากขึ้น การเลื่อนฐานะ

¹ สมเด็จพระมหาคณาจารย์ราชานุภาพ, ความทรงจำ, (กรุงเทพฯ ๑ : แพร่พิทยา, 2514), หน้า 15.

² โปรดดูบทที่ 1

ทางสังคม โดยการเข้ารับราชการเปิดกว้างขึ้นแก่บุตรของผู้มีฐานะดีในสังคม ตลอดจนสามัญชนที่ผ่านการศึกษาระดับปริยัติธรรมและสอบได้เป็นเปรียญ¹ ทำให้ บัญญัติกำหนดความก้าวหน้าในงานราชการมิได้ขึ้นอยู่กับเชื้อสายและยศถาบรรดาศักดิ์ของวงศ์ตระกูลแต่เพียงอย่างเดียว หากเน้นความสามารถส่วนบุคคลมากขึ้น ด้วย

ปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นชัดว่า ค่านิยมทางการศึกษาของชนชั้นนำใน สมัยต้นรัตนโกสินทร์เน้นความสามารถในเชิงอักษรวิธีมากขึ้น อาจพิจารณาได้ จากการพัฒนาแบบเรียนและครูผู้สอนในสมัยนี้

การพัฒนาแบบเรียนอักษรวิธี

ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือที่ใช้เป็นหลัก ในการเรียนการสอนอักษรวิธี คือ หนังสือ "จินตามณี" ซึ่งเป็นแบบเรียนเล่มแรก ของไทยใช้สืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ปรากฏหลักฐานว่าแต่งขึ้นในสมัย สมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยพระโหราธิบดีเป็นผู้แต่ง² เป็นแบบเรียนตั้งแต่ การหัดอ่านเขียนตัวอักษรไปจนถึงการแต่งคำประพันธ์

อย่างไรก็ดี จินตามณีเป็นหนังสือสำหรับผู้เรียนในชั้นสูง เน้นหนักใน ทางฝึกฝนให้เป็นกวี เมื่อนำมาใช้ในการเรียนการสอนอักษรวิธีจึงน่าจะเป็นเพียง คู่มือสำหรับครูอ่านและจดจำไปสอนเด็กโดยทำใ้ห่างยั้ง³ มากกว่าจะเป็นหนังสือ สำหรับเด็กอ่านเองเพราะยากเกินกว่าที่เด็กจะเข้าใจได้โดยตรง โดยเหตุนี้ เมื่อ

¹ โปรดดู "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 765.

² จะได้กล่าวรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

³ จินตามณีเล่ม 1-2 กับบันทึกหนังสือจินตามณีและจินตามณีฉบับพระเจ้าบรมโกศ, (พิมพ์ครั้งที่ห้า กรุงเทพฯ : ศีลปาบรรณาการ, 2512), หน้า 148.

⁴ โปรดดู "จินตามณีเล่ม 1" ใน จินตามณีเล่ม 1-2 ..., หน้า 1-82 และข้อ วิจารณ์ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ใน วัฒนธรรมกระดูกพิ..., หน้า 142.

ชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เน้นค่านิยมที่จะให้บุตรหลานของตนอ่านออกเขียนได้ตั้งแต่วัยเยาว์แล้ว จึงมีความพยายามที่จะแต่งหนังสือสำหรับเด็กโดยนำแบบแผนจากจินตนิมิตมาปรับปรุงแก้ไขให้ง่ายขึ้น โดยสอดแทรกคำประพันธ์ที่ผูกขึ้นด้วยคำง่าย ๆ มีเนื้อหาเกี่ยวกับธรรมชาติใกล้ตัวเพื่อให้เด็กอยากอ่านและสนุกกับการเรียน ร่องรอยของความต้องการหนังสือสำหรับเด็กในลักษณะนี้มีมาตั้งแต่ระยะแรกของสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏหนังสือ “สุบินทกุมาร” แต่งเป็นกลอนสวด เป็นหนังสือสำหรับหัดอ่านคำที่สะกดด้วยแม่ ก กา โดยพยายามผูกคำกลอนด้วยคำเหล่านี้ เข้าใจว่าคำกลอนเรื่องนี้คงมีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยหรือก่อนหน้านั้น เพราะในเรื่องสังข์ทองนั้นปรากฏความว่า “เจ้าเงาะนอนถอนหนวดสวดสุบิน เล่นลั่นละลี่ยกสำเนา”¹ หนังสือสุบิน ก กา คงจะเป็นที่นิยมแพร่หลายมาก จึงมีหลายสำนวนรวมทั้งสำนวนที่แต่งขึ้นในหัวเมืองด้วย² ทั้งนี้เพราะมีตัวเอกเป็นเด็กและผูกเป็นเรื่องสอดแทรกคติธรรมที่เข้าใจได้โดยง่าย ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ในสำนวนที่ปรากฏอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติบอกความประสงค์ไว้อย่างชัดเจนว่า ต้องการให้เป็นหนังสือหัดอ่านสำหรับเด็ก ดังปรากฏความในตอนท้ายของเรื่องว่า

¹ “บทละครเรื่องสังข์ทอง” อ้างใน ฅนวิฑูลี สุทธิสงคราม, วรรณกรรมบั้งไฟ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2522), หน้า 25.

² ฅนวิฑูลี สุทธิสงคราม, วรรณกรรมบั้งไฟ, หน้า 80-47.

³ สุบินทกุมารหรือสุบิน ก กา ผูกเป็นเรื่องสอนคติธรรมให้เด็กชั้นเรียน เคารพเชื่อฟังและปรนนิบัติอาจารย์ กตัญญูต่อบิดามารดาและเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาตัวเอก คือ สุบินทกุมารมีพ่อเป็นพรานป่า เมื่อพ่อตายต้องตกนรกเพราะฆ่าสัตว์ตัดชีวิตมาก แต่เมื่อสุบินทกุมารบวชเป็นพระภิกษุช่วยให้อพยพขึ้นสวรรค์ได้ และก่อนจะบวชเป็นพระ สุบินทกุมารก็บวชเป็นสามเณรตั้งแต่ 7 ขวบ ผลบุญช่วยให้แม่ซึ่งดำเนินอาชีพตามพ่อพ้นจากการตกนรก สุบินทกุมารเคารพเชื่อฟังอาจารย์ ขยันหมั่นเพียรในการศึกษา และมีความกตัญญูต่อพ่อแม่เป็นอย่างดี

... โดยในกลกลอน ก กา	ตราไว้ให้ถา	วระราย่ารู้มะลาย
เป็นที่อาจารย์จักทาย	แก่ศิษย์ทั้งหลาย	ให้จำให้อ่านแต่เขียน
หวังจักให้มีความเพียร	ฟังเล่าฟังเรียน	ได้สวดได้ร้องลำนำ
จักให้มีใจเขียนจำ	ไม่พักเคือนท่า	มิให้ลำบากปากครู
อุบายขอใจไว้ดู	แปนมายากร	จะปลุกจะปล้ำความเพียร
เพื่อจักให้รู้จำเนียร	ในกิจเล่าเรียน	ทั้งนี้ก็เพราะเมตา... ¹

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากความตื่นตัวในค่านิยม “การอ่านออกเขียนได้” ในหมู่ชนชั้นนำซึ่งเพิ่มมากขึ้นตามความคลี่คลายทางเศรษฐกิจและสังคม ได้มีผู้แต่งหนังสือแบบเรียนอักษรวิธีเพื่อให้เด็กสามารถอ่านออกเขียนได้ง่ายขึ้นออกมามากจำนวนหนึ่งตามสำนักต่าง ๆ ที่สำคัญและนิยมใช้กันแพร่หลาย คือ “ประถมมลา” และ “ประถม ก กา” สำหรับ “ประถมมลา” นั้นผู้แต่ง คือ พระเทพโมหี (ผึ้ง) วัดราชบูรณะ แต่งเป็นคำประพันธ์ประเภทกาพย์และโคลง อธิบายหลักการเขียนภาษาไทย หลักไวยากรณ์บาลี² และหลักการแต่งคำประพันธ์ หนังสือประถม ก กา นั้นไม่ปรากฏนามผู้แต่ง แต่การใช้ตัวอักษรและสำนวนภาษาอยู่ในสมัยเดียวกับประถมมลา จึงสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยเดียวกันนี้ ใน “ประถม ก กา” อธิบายการผันพยัญชนะด้วยตัวสะกดมาตราต่าง ๆ มีกาพย์ผูกความด้วยคำที่สะกดด้วยตัวสะกดเหล่านั้นในแต่ละตอนเพื่อให้เด็กหัดอ่าน นอกจากนี้ยังสอนวิธีเขียนอ่านอักษรควบกล้ำและการใช้เครื่อง

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หนังสือกษัตริย์ เลขที่ 228 ตูบิน ก กา

² “ประถมมลา”, แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 108-140.

³ “คำนำของกรมศิลปากร”, ใน แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 2.

⁴ ตัวสะกดของไทยมี 8 มาตรา คือ แม่ก กา แม่กต แม่กง แม่กค แม่กน แม่กบ

หมายในภาษาไทย¹ นำสังเกตว่าขณะที่ประถมมาลามีส่วนที่ว่าด้วยพยัญชนะและ
 ไวยากรณ์บาลีอยู่ด้วย “ประถม ก กา” กลับมุ่งเรื่องการสอนอักษรวิธีเบื้องต้นอย่าง
 แท้จริงโดยเน้นเฉพาะการอ่านเขียนภาษาไทย อนึ่ง การผูกคำกลอนใน “ประถม
 ก กา” ใช้คำง่าย ๆ บรรยายสิ่งใกล้ตัวเด็ก เช่น สภาพการศึกษาในขณะนั้น การ
 ประนินปิต่ออาจารย์ คติธรรมสอนใจและธรรมชาติวิทยาใกล้ตัว ลักษณะเหล่านี้
 ช่วยให้เด็กท่องจำได้ง่ายและมีความกระตือรือร้นในการเล่าเรียนหนังสือมากขึ้น
 ตัวอย่างคำกลอนเกี่ยวกับธรรมชาติใกล้ตัวซึ่งยังคงท่องจำกันได้ในปัจจุบันนี้ได้แก่
 การใช้คำที่สะกดด้วยแม่ ก กา ผูกเป็นกาพย์ว่า

...แม่ไก่อยู่ในตะกร้า	ไข่ ๆ มาสีห้าใบ
อีแม่กาก็มาไล่	อีแม่ไก่ไล่ตีกา
หมาใหญ่ก็ไล่เห่า	หมูในเล้าแลดูหมา
ปูแสมแลปูนา	กะปุม้าปูทะเล
เต่านาแลเต่าดำ	อยู่ในน้ำกะจะเซ
ปลาที่อยู่ทะเล	ปลาชเหร์ไม่สู้ดี... ²

โดยเหตุนี้หนังสือประถม ก กา จึงเป็นที่นิยมใช้ในการสอนอักษรวิธีเบื้องต้น
 กันอย่างแพร่หลาย³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งเป็นชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในปลาย

¹ “ประถม ก กา” ใน แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 8-87.

ข้อที่น่าสังเกตคือ ในส่วนท้ายมีคำอธิบายเกี่ยวกับการใช้เครื่องหมายภาษาอังกฤษและ
 การแบ่งอักษรตามฐานที่เกิด ซึ่งผู้เขียนกล่าวว่าไม่สำคัญนักแก่กุลบุตรไทยแต่เขียนไว้เพื่อประโยชน์
 แก่ชาวตะวันตก ไม่อาจหาหลักฐานได้แน่ชัดว่า ส่วนท้ายนี้เป็นต้นฉบับเดิมหรือผู้เขียนเพิ่มเติม
 ขึ้นภายหลัง

² “ประถม ก กา” ใน แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 5.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เจ้า บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, (กรุงเทพฯ :
 องค์การการค้าคุรุสภา, 2514), หน้า 1.

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะไม่พอใจหนังสือที่เด็กอ่านเล่มอื่น ๆ แต่กล่าวชมหนังสือประถม ก กา ว่า “พิเคราะห์ดูหนังสือที่เด็กอ่านก็ไม่ใช่เป็นประโยชน์แก่เด็กเลย แต่หนังสือประถม ก กา เป็นที่สอให้เด็กอ่านง่ายก็อยู่”¹

ควบคู่ไปกับ “ประถม ก กา” คือ “ประถม ก กา หัดอ่าน” หนังสือเล่มนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งเช่นกัน จึงไม่ทราบว่าเป็นคนเดียวกับผู้แต่งประถม ก กา หรือไม่ เป็นหนังสือคำกลอนที่ผูกด้วยคำที่สะกดด้วยมาตราต่าง ๆ ละครันไป เพื่อให้เด็กหัดอ่านให้แตกฉานยิ่งขึ้น²

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ หนังสือเหล่านี้นอกจากจะปลูกฝังคุณธรรมและค่านิยมพื้นฐานของสังคมให้แก่เด็กดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังมีความพยายามที่จะสอดแทรก “โลกทัศน์ใหม่” บางประการของชนชั้นนำในสมัยนี้ให้แก่เด็กด้วย ตัวอย่างที่ชัดเจน คือ การเน้นคุณค่าของการศึกษาเป็นอย่างมากจนอาจกล่าวได้ว่าสำคัญกว่ายศศักดิ์และเชื้อสายวงศ์ตระกูล ดังคำกลอนใน “ประถม ก กา” ที่ว่า “แม้ว่าสุมี ยศศักดิ์สูงศรี เหล่าวงศ์พงศา รูปทรงยงยิ่ง ทุกสิ่งมีมา บอริวิชา นับว่าไม่คิด”³ และยังชี้ให้เห็นประโยชน์ของการรู้หนังสือและโทษของการไม่รู้หนังสือ ดังความว่า

...เกิดมาเป็นคน หนังสือเป็นต้น วิชาหนาเจ้า ถ้าไม่รู้ อุดสูอายุเขา
เพื่อนฝูงเยาะเย้ย ว่าเง่าว่าง

¹ พระยาปริยัตถธรรมราชาผู้แต่งเรื่อง “โบราณศึกษา” ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้กล่าวชมผู้แต่ง “ประถม ก กา” ว่า “ควรชมความดำริของท่านได้หลายประการที่ท่านแปลการศึกษาด้วยคำราชชนน ซึ่งถกมาเป็นคำสั้น ๆ เดช ๆ พอแก่หูเด็กใจเด็กอย่างดีที่สุด”, โปรดดู โบราณศึกษา, หน้า 55.

² “ประถม ก กา หัดอ่าน”, ใน แบบเรียนหนังสือไทย, หน้า 71-97.

³ “ประถม ก กา” ใน เรื่องเดิม, หน้า 82.

นางคนเกิดมา ไม่รู้วิชา เคอะอยู่จนโต ไปเป็นข้าเขา เพราะเราเฝ้าไว้
บ้างเป็นคนไซ่ เทียวขอก็มี

ถ้ารู้วิชา ประเสริฐหนักหนา ชูหน้าราศี จะไปแห่งใด มีคนปรานี
ยากไร้ไม่มี สวัสดิ์มงคล...¹

หนังสือประถม ก กา ยังเน้นให้เห็นว่า การรู้หนังสือเป็นเรื่องจำเป็น
สำหรับการรับราชการดังความว่า “แม่นั้นเป็นเสมียน เร่งซีก็เร่งเขียน เรียนกฎ
เรียนหมาย กรมศักดิ์หลักไชย ใ้รู้มากมาย รัฐบาลรู้หมาย ตกแต่งปีตรา...
อุทธรณ์ฎีกา ทอปปโตปีตรา จงรู้ถ้วนนี่ รู้แต่งโบสถ์ย์ รู้คักบัญญัติ หมุ่มหมวดสัสดี
สังกัดมูลนาย”²

ที่น่าสนใจก็คือ หนังสือประถมมาลา ได้อธิบายว่า วิธีการศึกษาเล่าเรียน
ให้ได้ผลดีนั้น ควรจะอาศัยการฟัง การคิด การถามและการเขียน ซึ่งนับว่า
เป็นวิธีการใหม่แตกต่างจากการเน้นความสามารถในการท่องจำแต่ประการเดียว
ความใน “ประถมมาลา” ในเรื่องนี้มีดังนี้

...เริ่มเรียนให้เร่งรู้

หนึ่งฟังอย่าฟังตาย

หนึ่งให้อุษาหะ

หนึ่งห้ามอย่าเอื่อนอ้า

หนึ่งใจให้มั่นหมาย

พร้อมมองก็จงทรงนาม

ทั้งสี่องค์ประมาณหมาย

ให้ตั้งจิตรกำหนดจำ

เอาจิตรคิดพินิจคำ

จงนใดให้เร่งถาม

ลิขิตข้อสุขุมความ

ว่าศิษย์แท้ที่ศึกษา...³

¹ เรื่องเดิม, หน้า 53.

² เรื่องเดิม, หน้า 90.

³ “ประถมมาลา”, หน้า 181.

อนึ่ง หนังสือประถม ก กา ยังยกตัวอย่างให้เห็นว่า การเลื่อนฐานะทางสังคมเป็นไปได้โดยอาศัยความขยันหมั่นเพียรทางการศึกษาและการทำมาหากิน แม้กระทั่งคนญวน เขมร และมอญ ซึ่งจัดเป็นคนกลุ่มน้อยมีฐานะค่อนข้างต่ำทางสังคม เมื่อมีความขยันหมั่นเพียรในการทำมาหากิน ก็มีฐานะมั่งคั่งสามารถเทียบฐานะขึ้นมาเป็นชนชั้นนำเป็นต้นแบบหน้าถือเอาได้ ดังความใน “ประถม ก กา” ที่ว่า

...คนญวนเขมรมอญ	อยู่นครพันแสนหมื่น
ชวนกันหมั่นตัดฟัน	คนแตกตื่นไปซื้อมัน
จนมีเงินทองใช้	โตกพานใหม่ดาดเขียนมัน
กระโดนร้อนกระบั้น	เทียนน้ำมันแล่น้ำตาล
บ้านเรือนเคลื่อนผ้าผ่อน	มีที่นอนหมอนมุ้งม่าน
เกหาฝ่ากระดาน	พินนอกชานสอาดเตียน
เป็นเจ้าของมีบุญล้น	มีผู้คนใช้เสมีयर
เป็นคนหมั่นเล่าเรียน	ให้ภาคเพียรเขียนทุกคน ... ¹

ลักษณะการเลื่อนฐานะโดยอาศัยความมั่งคั่งทางทรัพย์สินของคารเช่นนี้เห็นได้ชัดในสังคมตันริตันโกสินทร์และเป็น “ค่านิยมใหม่” ซึ่งเริ่มเป็นที่ยอมรับของสังคมในขณะนั้น²

ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ “ประถม ก กา” เห็นความสำคัญของการเรียนเลขคณิตเพื่อประโยชน์ในการค้าขาย ดังความว่า “มันเป็นเพื่อนค้าเรียน

¹ เรื่องเดิม, หน้า 81.

² โปรดดูบทที่ 1

เลขเรียนมา จงว่าแตกฉาน กำไรทันทุน ชื่อคุณชายหาร จะได้คิดอ่าน การ
ชื่อการชาย”¹ คำนิยมในการเรียนคณิตศาสตร์เช่นนี้สอดคล้องกับการขยายตัวทาง
การค้าดังกล่าวมาแล้ว²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ความนิยมที่จะ
พัฒนาแบบเรียนให้ง่ายต่อการเรียนรู้อย่างปรากฏให้เห็น จากการที่พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราช
สนิททรงนิพนธ์ “จินตคณิต” ส่วนใหม่ขึ้น เพื่อเป็นแบบเรียนในการแต่งคำ
ประพันธ์ของพระราชมาร ซึ่งน่าจะขยายไปถึงชนชั้นนาระดับสูงอื่น ๆ ด้วย
เห็นได้ชัดว่า “จินตคณิต” ฉบับพระนิพนธ์ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิทนั้นได้
ปรับปรุงให้ง่ายขึ้นกว่าฉบับเดิมครั้งสมัยอยุธยาอย่างมาก³

กล่าวโดยสรุป ในสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการพัฒนาแบบเรียนอักษรวิธีในลักษณะที่เอื้อ

¹ เรื่องเดิม, หน้า 89.

² ปรากฏตำราคณิตศาสตร์จำนวนหนึ่งอยู่ในหอพระนิพนธ์ สอดคล้องกับที่ปาลเลกัวซ์
บาดหลวงฝรั่งเศสซึ่งเดินทางเข้ามาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้บันทึกไว้ว่า
ในไทยมีตำราคณิตศาสตร์ดี ๆ หลายเล่ม ปาลเลกัวซ์เห็นว่าพวกทนายหรืออักษรเลขของข้าราชการ
ชั้นผู้ใหญ่และเสนาบดีเป็นพวกเดียวที่มีความรู้วิชาคณิตศาสตร์ตามในทางปฏิบัติแล้วพ่อค้าและ
เสมียนสามารถคิดเลขที่ยาก ๆ ได้ภายในไม่กี่นาทีโดยอาศัยลูกคิดของจีน โปรดดู ปาลเลกัวซ์,
เล่าเรื่องเมืองสยาม, แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, พิมพ์
ครั้งที่ 2, 2520), หน้า 820.

³ โปรดเปรียบเทียบ “จินตคณิตเล่ม 1 ฉบับพระโหราธิบดี” และจินตคณิตเล่ม 2
ฉบับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท” ใน จินตคณิตเล่ม 1-2..., หน้า 1-128 เป็นที่สังเกตว่าใน
“จินตคณิตเล่ม 2” จะสอดแทรกคำนิยมและแนวทางประพฤติตนสำหรับผู้จะเข้ารับราชการไว้
ด้วย ดังจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องการศึกษาสำหรับผู้เข้ารับราชการ

ให้ผู้เรียนสามารถอ่านออกเขียนได้ง่ายขึ้น ตามค่านิยมของชนชั้นนำ “พ่อค้า” ที่เห็นความสำคัญของการอ่านออกเขียนได้และเห็นคุณค่าของการศึกษามากขึ้น

การพัฒนาครูผู้สอน

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ นอกจากจะมีการผลิตแบบเรียนในลักษณะที่เอื้อต่อการศึกษาล่าเรียนแล้ว ในด้านครูผู้สอนสำหรับชนชั้นนำก็มีประสิทธิภาพมากขึ้น และนอกเหนือจากครูที่เป็นพระภิกษุแล้ว ยังมีครูฆราวาสเข้ามามีบทบาทด้วย

จากการที่สังคมรัตนโกสินทร์มีลักษณะเฉพาะบางประการได้แก่ การสถาปนารัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองแข่งขันกับศูนย์อำนาจที่อังกะและเว้ การสร้างเสถียรภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ การเกิดมุนาญใหม่ และความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ บังคับเหล่านี้ทำให้ผู้นำรัฐพยายามสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมขึ้นเป็นอุดมการณ์ของรัฐ¹ โดยเน้นประเด็นที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งปฏิบัติภารกิจในธรรมจักรราชาธิราชโดยทรงอุปถัมภ์เกื้อกูลและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เป็นความพยายามที่จะเชิดชูพระบารมีของพระมหากษัตริย์ทั้งภายในพระราชอาณาจักรและภายในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งล้วนแต่เป็นประเทศที่นับถือพุทธศาสนา ในด้านความรู้ของพระสงฆ์ก็ได้รับการส่งเสริมอย่างจริงจังในสมัยนี้ เพราะนอกจากจะแสดงถึงความป็น อัครศาสนูปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์แล้ว พระสงฆ์ยังเป็นกลไกสำคัญในการถ่ายทอดความรู้คุณธรรมตลอดจนค่านิยมต่าง ๆ ให้แก่ประชาชน ไม่ว่าจะเป็นในระดับการศึกษาอักษรวิธีเบื้องต้น การบวชเรียน

¹ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล วรรณรัตน์, พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง..., หน้า 92-119.

หรือการเทศนาอบรมจิตใจ ดังที่สมเด็จพระยาไชยวงศาจารย์โรตทงเห็นว่า พระสงฆ์ “เป็นทางเชื่อมให้สนิทระหว่างรัฐบาลกับราษฎร”¹ เหตุฉะนั้นการส่งเสริมให้พระสงฆ์มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาในลักษณะที่เอื้อประโยชน์แก่รัฐ จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา ทรงดำเนินการส่งเสริมความรู้พระสงฆ์อย่างจริงจังโดยวิธีการต่างๆ ในด้านตำรับตำราเพื่อเป็นหลักในการศึกษานั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2331-2332 เพื่อ “สอบสวนพระบาลีกับบรรดภิกษุที่ผิดเพี้ยนวิปลาศ” และ “ตกแต่้มเปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกต้องบริบูรณ์ทุก ๆ พระกัมภีร์ใหญ่น้อยทั่วทั้งสิ้น”² แล้วโปรดเกล้าฯ ให้จารลงในใบลานเป็นพระไตรปิฎกหลวง เรียกว่า “ฉบับทองใหญ่” ประดิษฐานไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระราชทานฉบับหลวงจำลองไปตามวัดต่างๆ เพื่อเป็นหลักในการศึกษาพระปริยัติธรรม อนึ่ง โปรดเกล้าฯ ให้นำนักปราชญ์ราชบัณฑิตเรียบเรียงกัมภีร์ “ไตรโลกวิจิตรจินดามณี” ขึ้นเพื่อเป็นหลักในการอธิบายถึงโลกภูมิ รัฐและความสัมพันธ์ของมนุษย์ภายในรัฐตามทัศนะทางพระพุทธศาสนาในเวลานั้น³

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติศรีเสด็จ, (กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณฐา, 2504), หน้า 224.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 169.

³ โปรดดูบทที่ 1

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระวันรัต (อาจ) วัดสระเกศ นิพนธ์ตำรา “โอวาทานุศาสน์” มีใจความสำคัญกำหนดพรพราหมณ์และความรู้ของพระอุปัชฌาย์ และกำหนดว่าพระภิกษุจะต้องศึกษาอยู่กับพระอุปัชฌาย์ครบ 5 ปี จึงจะแยกอยู่ตามลำพังได้¹ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนการแปลและเรียบเรียงประวัติศาสตร์และวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาออกเป็นภาษาไทย เช่น เรื่องปฐมสมโพธิกถาและเรื่องมิลินทปัญหา เป็นต้น²

สำหรับการศึกษาพระปริยัติธรรมของ พระสงฆ์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ถือเป็นเรื่องสำคัญอย่างมาก จะเห็นว่าในการตั้งสมเด็จพระสังฆราชในสมัยนี้ จะยกย่องพระที่มีความรู้ด้านพระปริยัติธรรมขึ้นมาก่อน ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) ทรงคุณทางวิปัสสนาธุระเป็นที่เคารพนับถือของ พระราชวงศ์และบุคคลทั่วไปมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นศิษย์ท่านมาแต่ก่อน แต่ท่านได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชภายหลังสมเด็จพระสังฆราช (มี) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ท่านมีอายุพรรษามากกว่าทั้งนี้โดยเหตุผลที่ว่า “ท่านทรงคุณทางวิปัสสนาธุระไม่ได้เป็นเปรียญ³ ตัวอย่างที่ชัดเจนอีกตัวอย่างก็คือ เมื่อต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้นได้ทรงพิจารณาโทษพระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่ที่

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่พระวินัยแปลร้อย เลขที่ 85 โอวาทานุศาสน์

² วอลเตอร์ เอฟ เวลดา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต (สมาคมศึกษาศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2504), หน้า 104.

³ สมเด็จพระมหาคณาจารย์ราชานุกาฬ, ความทรงจำ, หน้า 59.

มีส่วนทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสำคัญพระองค์คิดว่าบรรลุโศกบาป ในเหตุการณ์บั้นปลายสมัยกรุงธนบุรี โดยให้พระราชคณะเหล่านั้นสึกออกเป็นฆราวาส แต่ทรงศโทษพระสังฆราช (จีน) ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งขึ้น เนื่องจากเป็นผู้รู้พระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระธรรมราชาคนที่ 1 ที่พระวันรัต¹ สำหรับการแต่งตั้งพระราชคณะตำแหน่งอื่น ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ถือเอาคุณสมบัติการเป็นพระเปรียญเป็นสิ่งสำคัญเช่นกัน²

สำหรับการสอนพระปริยัติธรรมนั้น นับเป็นการวัดผลอย่างเป็นทางการเพียงรูปแบบเดียวในการศึกษาสมัยรัตนโกสินทร์³ เป็นการทดสอบความรู้พระภิกษุสามเณรที่ได้ศึกษาเล่าเรียน พระปริยัติธรรมจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพุทธศาสนาอื่น ๆ ที่เลือกสรรแล้ว โดยสอบทั้งความรู้ภาษาบาลีและความรู้คัมภีร์พระไตรปิฎกด้วย กล่าวคือ ให้ผู้เข้าสอบอ่านเนื้อความบางตอนจากคัมภีร์พระไตรปิฎกหรือคัมภีร์อรรถกถาฉบับบาลี โดยจับฉลากจากข้อสอบที่กรรมการ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 22.

² Craig Reynolds, "The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand" (Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1972), p. 156.

³ ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการสอบปริยัติธรรมในสมัยอยุธยา แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงสันนิษฐานว่าน่าจะมีการ "สอบไล่พระปริยัติธรรมคัมภีร์เขมรแบบเรียน" ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชหรือก่อนหน้านั้น เพราะปรากฏหลักฐานในบันทึกของเดอ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสว่ามีการประชุมสงฆ์ สอบความรู้พระภิกษุสามเณร และยังมีพระเปรียญครั้งกรุงเก่าที่ได้มาบวชในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น มหาเปรียญเอกที่ได้มาเป็นพระพุฒาจารย์ เป็นต้น โปรดดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานคณะสงฆ์, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเลื่อน ปันทอง กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิทย์วิทยากร, 2517), หน้า 25-26.

เตรียมไว้แล้วแปลเป็นภาษาไทยให้ถูกอกอกิธานและไวยากรณ์บาลีพร้อมทั้งให้เข้าใจ
 เนื้อความในพระคัมภีร์นั้นด้วย จึงเรียกกันโดยทั่วไปว่า “การแปลหนังสือ”
 หรือ “การแปลพระปริยัติธรรม” ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นการสอบพระปริยัติ
 ธรรมนับเป็นงานราชการแผ่นดินสำคัญคงที่สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงอริบายว่า
 “การสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรนับเป็นราชการ
 แผ่นดินอย่างหนึ่ง ด้วยอยู่ในพระราชภารกิจของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็น
 พุทธศาสนูปถัมภก เพราะฉะนั้นต้องมีรับส่งส่งหมายยกทั้งปวงจึงประชุมกันสอบพระ
 ปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร และมีเจ้าพนักงานฝ่ายพระราชอาณาจักรช่วยปฏิบัติ
 ดูแลตามตำแหน่งจนสำเร็จราชการ”

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีการเปลี่ยนแปลง
 การสอบพระปริยัติธรรมให้สามารถวัดความรู้พระสงฆ์ได้กว้างขวางยิ่งขึ้น กล่าวคือ
 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น กำหนดการสอบเปรียญตรี
 แปลพระสูตร เปรียญโทแปลพระสูตรและพระวินัย เปรียญเอกแปลพระสูตร
 พระวินัยและพระอภิธรรม ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัยได้มีการกำหนดหลักสูตรใหม่ให้กว้างออกเป็น 9 ประโยค¹ และกำหนด
 คัมภีร์ที่ใช้ในการสอบให้ยากขึ้นไปตามลำดับ สำหรับในการสอบประโยค 1-2-
 3 นั้น ต้องแปลผ่านในคราวเดียวจึงจะได้เป็นเปรียญ²

¹ สิริวัฒน์ คำวันสา ต้นนิยฐานว่าคำว่าประโยคนั้นน่าจะมาจากการแปลบาลีนั่นเอง คือ
 ผู้แปลต้องรู้จักประโยคกิตติจาก กรรมจาก ประโยคนาม และประโยคอาขยต เป็นต้น การ
 แปลครั้งหนึ่งๆ จะใช้ทั้งประโยคแล้วแต่กรรมการจะกำหนด โปรดดู สิริวัฒน์ คำวันสา, สงฆ์ไทย
 ใน 200 ปี, (กรุงเทพฯ : มหจุพาบรณาคาร, 2524), หน้า 52.

² โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดิม, หน้า 51-56.

พระบรมราชาบายส่งเสริมการศึกษาและการสอบพระปริยัติธรรมของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์เห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิต “บอกหนังสือ” แก่พระสงฆ์และสามเณรที่หอพระมณฑิยธรรม¹ ทั้งยังทรงสนับสนุนให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมโดยการจ้างอาจารย์บอกหนังสือในวังเจ้านายหรือวัดต่าง ๆ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมทุกพระอารามหลวงและยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างแก่งขึ้นที่ข้างหอพระปริตรในบริเวณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเพื่อเป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรม ต่อมาเมื่อมีพระภิกษุสามเณรเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมมากขึ้นจนที่แก่งไม่พอ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายการบอกพระปริยัติธรรมไปที่พระที่นั่งสุทไธสน์ท่าพระจันทร์ หนึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระราชปณิธานถึงสมเด็จพระสังฆราช แสดงถึงพระราชประสงค์ที่จะให้สามารถมีพระเปรียญอย่างน้อยปีละ 5-6 รูป ทุกปี² มีหลักฐานปรากฏว่าในรัชสมัยนี้ราชบัณฑิตซึ่งสามารถบอกหนังสือพระให้สามารถสอบเปรียญได้มากจะได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้น ในทางตรงกันข้าม ผู้ซึ่งไม่สามารถผลิตเปรียญได้มากที่ควรจะถูกลดเงินเดือนลง³ นอกจากนี้ยังทรงกระตุ้นให้พระศึกษาพระปริยัติธรรมโดยการพระราชทานสิทธิพิเศษต่าง ๆ แก่พระเปรียญ ดังความในพระราชพงศาวดารที่ว่า “ถ้าพระสงฆ์ที่ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญและพระเปรียญได้เดือนเป็นพระ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 172.

² พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2518), หน้า 25.

³ Craig Reynolds, “The Buddhist Monkhood...”, p. 140.

ราชาคณะแล้ว ญาติโยมที่ตกทุกข์ได้ยากเป็น ไพร่หลวงไพร่สมอยู่ก็ตี ปรอยก พระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์ ถ้าลาสิกขาบทแล้วจะไปทำราชการอยู่ในกรมใดก็ ปรอยให้ตามใจสมัคร”¹

เจ้านายและขุนนางระดับสูงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้โดยเสด็จพระราช นิยมในการสนับสนุนการศึกษาและการสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร โดยกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงแสดงถึงพระราชศรัทธาในด้านนี้อย่างเต็มที่ดังกล่าวนำแล้ว ปรากฏว่ากรม พระราชวังบวรในรัชกาลนี้ ทรงสนับสนุนพระภิกษุสามเณรที่สอบผ่าน 1 ประโยค หรือ 2 ประโยค ซึ่งตามธรรมเนียมยังไม่ถือเป็นพระเปรียญ ให้เล่าเรียนพระ ปริยัติธรรมต่อไปจนสามารถสอบผ่านอย่างน้อยสามประโยค จึงเรียกพระภิกษุ สามเณรเหล่านี้ว่า “เปรียญวังหน้า”² สำหรับขุนนางตระกูลขุนนาคก็ได้สนับสนุน การศึกษาพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีที่วัดประยูรวงศาวาส ซึ่งเป็นวัด ประจำตระกูลเป็นอย่างมาก³

จากความตื่นตัวในเรื่องการศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ นี้ น่าจะทำให้พระที่ได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนดังกล่าวมาแล้ว มีความรู้ที่ขึ้นทั้งใน พระไตรปิฎกและภาษาบาลี ผลพลอยได้ก็คือน่าจะทำให้พระเหล่านี้มีความรู้ทาง อักษรวิธีภาษาไทยดีขึ้นด้วย เพราะแม้ว่าจะเป็นการสอบปากเปล่า ไม่มีการเขียน แต่ในช่วงเวลาเตรียมตัวนั้น อาจสันนิษฐาน ได้ว่าราชบัณฑิตหรืออาจารย์ผู้บอก

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 178.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 18, “ตำนานวังหน้า” (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำชูรสกา), หน้า 192.

³ Craig Reynolds, “The Buddhist Monkhood...”, p. 163.

หนังสือคงจะ ได้กวาดค้นความรู้ทั้งอักษรวิธียุคไทยและบาลีเพื่อให้สามารถแปลได้ ถูกต้องที่สุด เหตุที่ดังนั้นอาจสรุปได้ว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้พระสงฆ์อย่างน้อย ที่สุดในเขตกรุงเทพฯ ๖ มีความรู้ทางอักษรวิธียุคจีน และในฐานะที่พระเป็นผู้ ส่งสอนอักษรวิธียุคแก่กุลบุตรก็น่าจะเป็นเหตุให้การเรียน การสอนมีคุณภาพมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะกุลบุตรของชนชั้นนำและอาจารย์รวมถึงสามัญชนในเขตกรุงเทพฯ ๖

นอกจากการพัฒนาด้านความรู้ของครูที่เป็นพระภิกษุแล้ว กุลบุตรชน ชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังได้มีโอกาสศึกษาอักษรวิธียุคเบื้องต้นจากครูฆราวาส อีกด้วย ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อค่านิยมของสังคมชนชั้นนำมุ่งไปในทางที่ต้องการ ให้กุลบุตรอ่านออกเขียนได้มากขึ้น พระราชกุมารในรัชกาลนั้นมิได้ไปทรงศึกษา อักษรวิธียุคเบื้องต้นกับพระที่วัดเช่นเดิม แต่โปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิต¹ หรือ เจ้านายผู้หญิงหรือกุลสตรีฝ่ายในเป็นผู้ถวายการศึกษาอักษรวิธียุค² แน่แน่นอนว่าครู เหล่านี้ย่อมมีความรู้ความสามารถ ในเชิงอักษรศาสตร์และอุทิศตน ให้ทำงานใน หน้าที่อย่างเต็มที่ อาจกล่าวได้ว่าครูฆราวาสเหล่านี้น่าจะมีเวลามากกว่าและภิกษุ ซึ่งมักจของสงฆ์อย่างอื่นด้วย

¹ ราชบัณฑิต คือนักปราชญ์หลวงในกรมราชบัณฑิต เป็นผู้ทรงความรู้ทางภาษาบาลี และอักษรขอม โปรดดู หมอบรัดเลย์, อักษรภาณานุกรม (พระนคร : กุรุตภา, 2504), หน้า 588.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 16-17.

ผู้วิจัย ไม่พบรายชื่อของราชบัณฑิตหรือกุลสตรีฝ่ายในที่ถวายอักษรวิธียุคแก่พระราชกุมาร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ธรรมเนียมนี้มีมาจนถึงรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังเป็น พระราชกุมาร ได้ทรงศึกษาอักษรวิธียุคภาษาไทยในสำนักพระองค์เจ้าบุตรี อักษรวิธียุคภาษาบาลีจาก ราชบัณฑิตคือ หลวงราชาภิรมย์

ในกรณีของกุลบุตรชนชั้นนำอื่น ๆ นอกเหนือจากพระราชกุมาร เช่น บุตรขุนนางหรือคหบดีผู้มีทรัพย์ก็ได้มีโอกาสเล่าเรียนอักษรวิธีเบื้องต้นกับญาติผู้ใหญ่ในวัง ตัวอย่างเช่น พระยาสมุหเสนาบดีพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เขียนเล่าประวัติการศึกษาของท่านไว้ว่า เมื่อเป็นเด็กได้เข้าไปเรียนหนังสือกับบิดาในพระบรมมหาราชวัง เมื่ออายุ 8 ปีเศษ โต้เถียงกว่าที่จะเข้าไปอาศัยในพระราชวังฝ่ายในจึงออกมาเรียนหนังสือที่บ้านลับท่านบิดา จนกระทั่งอายุ 11 ขวบจึงได้ไปเรียนหนังสือขอมกับสมภารวัดบางซื่อ จากนั้นเรียนบาลีกับสมภารวัดบางไผ่ และเรียนเลขกับท่านวินัยธรรมวัชรเมธีโมลีธาราม¹ จากตัวอย่างนี้จะเห็นได้ว่าบุตรของชนชั้นนำมีโอกาสศึกษากับครูฆราวาส จนอ่านเขียนภาษาไทยได้แล้วจึงไปเรียนวิชาพื้นฐานอื่นๆ ต่อจากพระที่วัด หนึ่งมีข้อที่ควรสันนิษฐานต่อไปได้ว่า ราชบัณฑิตซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านหนังสือทั้งไทยและขอมนั้น อาจออกมาหารายได้พิเศษโดยสอนหนังสือให้แก่กุลบุตรของขุนนางและคหบดีผู้มีทรัพย์ ในเมื่อความคลั่งคลายทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงเวลานี้ได้ผลักดันให้การมีเงินตราไว้ซื้อหาสิ่งของฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศโดยเฉพาะจากเมืองจีนกลายเป็นค่านิยมอีกประการหนึ่งในหมู่ชนชั้นนำ

กล่าวโดยสรุป จากภาวะทางเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนจาก “โลกทัศน์ใหม่” ของชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้ก่อให้เกิดค่านิยมซึ่งเห็นคุณค่าของการศึกษามากขึ้นกว่าสมัยก่อน ๆ ที่ผ่านมา เหตุคั้งนั้นเป้าหมายในการ

¹ “ประวัติตนเองของพระยาสมุหเสนาบดี”, นิบาตชาดกเล่ม 10, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาโทพระยาสมุหเสนาบดี (ทัต ศิริสัมพันธ์) โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 8.

ส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษาอักษรวิธียี่สิบสองตัวอักษร จึงเน้นการอ่านออกเขียนได้มากขึ้น ควบคู่ไปกับการปลูกฝังค่านิยมและคุณธรรมเบื้องต้นที่เป็นบรรทัดฐานของสังคม ทำให้เกิดความพยายามที่จะพัฒนาแบบเรียนอักษรวิธียี่สิบสองตัวอักษรให้ผู้สอนให้มีประสิทธิภาพในการสอนมากขึ้น ประจักษ์พยานที่แสดงให้เห็นถึงค่านิยมและความสามารถในการอ่านออกเขียนได้ของชนชั้นนำ “พ่อค้า” ก็คือการผลิตวรรณกรรมเพื่อการอ่านขึ้นมาเป็นจำนวนมากในสมัยนี้¹ อย่างไรก็ตามควรทำความเข้าใจด้วยว่า สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ยังอยู่ในระยะแรกของการเปลี่ยนค่านิยมทางการศึกษา ชนชั้นนำที่รับค่านิยมนี้ได้อย่างมากก็คือผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมหรือที่เรียกว่า ชนชั้นนำ “พ่อค้า” ยังมีชนชั้นนำจำนวนไม่น้อยที่ยังข้องติดอยู่กับค่านิยมแบบเดิม ที่ยึดถือค่านิยมเรื่องเชื้อสายวงศ์ตระกูลสำคัญกว่าความสามารถอื่น ๆ ทั้งนี้ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเริ่มทำการปฏิรูปการศึกษานั้น “จึงทรงพระราชดำริว่าบุตรหลานของท่านทั้งปวงบันดาที่เข้ามารับราชการฉลองพระเดชพระคุณนั้น แต่ล้วนเป็นผู้มีชาติมีตระกูล ควรจะรับราชการต่อไปในเบื้องหน้า แต่ที่ยังไม่รู้หนังสือไทยเลขขนบธรรมเนียมราชการโดยมาก ที่รู้ยู่บ้างแต่ยังใช้อักษรเอกโทแลตัวสกนธ์ผิด ๆ ไม่ถูกต้องตามแบบอย่างก็มีอยู่มาก”²

สำหรับผลของการเรียนรู้อักษรวิธียี่สิบสองตัวอักษรของสามัญชนในการศึกษาที่วัดนั้น อาจพิจารณาจากคำบอกเล่าของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ที่ว่า “จำนวนเด็กร้อยคนที่อยู่ที่

¹ โปรดดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระดูกกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์, หน้า 176-183.

² “ประกาศเรื่องโรงเรียน”, ใน เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดงานวันเฉลิมฉลองราชสมบัติครบ 100 ปีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511), หน้า 2.

วัดมาตั้ง 8 ถึง 10 ปี มีอยู่ราว 20 คนเท่านั้นที่อ่านหนังสือออกและสัก 10 คนเท่านั้นที่เขียนหนังสือได้¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชปรารภเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “ราษฎรเมืองไทยผู้รู้หนังสือนั้นน้อยกว่าไม่รู้ คนไพร่ในประเทศบ้านนอก หนังสือก็อ่านไม่ออก”² การที่การศึกษาที่วัดสำหรับสามัญชนโดยทั่วไปได้ผลน้อยเช่นนี้อาจพิจารณาจากปัจจัยแวดล้อมได้ดังนี้

ประการแรก จากสภาพเศรษฐกิจที่สามัญชนทั่วไปประกอบอาชีพกสิกรรมหรือช่างฝีมือ ทำให้บุคคลเหล่านี้ไม่เห็นความจำเป็นของการอ่านออกเขียนได้ การนำบุตรหลานมาฝากเรียนที่วัดมุ่งในประเด็นที่จะอบรมบ่มนิสัยเด็กในวัยที่กำลังซุกซนเกินกำลังที่พ่อแม่ซึ่งมีภารกิจในด้านการประกอบอาชีพ จะอบรมสั่งสอนเองได้ ดังนั้นเมื่อได้ศึกษาในวัดพอเป็น “ประสีประสา” แล้ว พ่อแม่ก็มักจะให้ออกมาช่วยเป็นแรงงานในการประกอบอาชีพ เด็กจึงสามารถอ่านออกเขียนได้อย่าง “งู ๆ ปลา ๆ” เท่านั้น เนื่องจากมิได้สนใจศึกษาจริงจัง ประกอบกับวิธีการเรียนการสอนในขณะนั้นไม่เอื้อให้เด็กเรียนรู้หรือทบทวนในช่วงเวลาสั้น ๆ ได้³

ประการที่สอง ปัญหาการขาดแคลนหนังสือเรียน พระจำนวนมากไม่มีหนังสือสำหรับสอนเด็กนอกจากที่คัดลอกไว้เป็นตอน ๆ หรือแต่งเติมขึ้นเอง

¹ ปาลเดกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, หน้า 206.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1, หน้า 220.

³ ในสมัยปฏิรูปการศึกษา สมเด็จพระราชดำรัสฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เด็กสามัญชนต้องออกไปช่วยเป็นแรงงานในอุตสาหกรรมต่าง ๆ จึงคิดหนังสือแบบเรียนเร็วขึ้นเพื่อให้เด็กสามารถเรียนรู้หรือทบทวนเร็วขึ้น ไม่ต้องทิ้งไปกลางคัน

⁴ การทำสมุดข่อยต้องใช้กรรมวิธีการผลิตใช้เวลานาน และการทำเป็นหนังสือก็ต้องใช้ความคิดลอกด้วยมือเพราะยังไม่มีเครื่องพิมพ์ สมุญชนจึงไม่ค่อยมีสมุดหรือหนังสือใช้ หรือแม้กระทั่งในชนชนนาก็ไม่อาจใช้สมุดอย่างพิมพ์เย็บได้ จึงปรากฏว่าในสมุดข่อยหนังสือเล่มอาจมีเรื่องราวที่ไม่ได้อยู่ในเล่มเดียวจวบจนกันไว้ จากการสำรวจตำราในหอสมุดวชิรญาณพบว่า แม้กระทั่งเอกสารตำราหลวงยังมีผู้ใช้ประโยชน์ในเนื้อหาทางด้านหลังเช่น รำเพลงยาว เป็นต้น

นักเรียนแต่ละคน ไม่มีหนังสือแบบเรียนและไม่มีกระดานดำขนาดใหญ่เช่นในปัจจุบัน เหตุคั้งนี้ “ครูต้องเขียนบทเรียนลงในกระดานดำของเด็กเป็นรายตัว สอนเด็กเป็นรายตัว และให้เด็กอ่านให้ครูฟังเป็นรายตัว เด็กจำนวนมากที่ไม่ได้ท้อหนังสือกับครู จึงมีโอกาสนเล่นซนเข้าเ้าเ้าเพื่อนและไม่ทำงานตามที่ครูสั่ง”¹ เมื่อเป็นเช่นนี้การเรียนการสอนในวันหนึ่ง ๆ จึงไม่ค่อยก้าวหน้า

ประการที่สาม พระสงฆ์เป็นผู้เป็นอาจารย์ก็ได้มีภูมิความรู้ในด้านอักษรวิธเสมอไป แม้ว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะมีการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสงฆ์อย่างกว้างขวาง ซึ่งย่อมจะส่งผลกระทบต่อความแม่นยำทางด้านอักษรวิธทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีด้วยดังกล่าวมาแล้ว แต่ความเข้มข้นของการศึกษาพระปริยัติธรรมมีอยู่เฉพาะในศูนย์กลางแห่งอำนาจ คือเมืองหลวงเท่านั้น สำหรับพระภิกษุจากหัวเมืองถ้าจะศึกษาเล่าเรียนให้ได้ผลจริงจังก็จะต้องเดินทางรอนแรมมาพำนัก ณ วัดในกรุงเทพฯ² ซึ่งมีใช้สิ่งที่จะทำได้ง่ายนักในสมัยนั้น และจำนวนหนึ่งของพระหัวเมืองที่สอบได้เป็นพระเปรียญก็พำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ต่อไป มิได้กลับไปยังภูมิลำเนาของตนทั้งหมด

เมื่อการศึกษาของพระในหัวเมืองเป็นเช่นนี้ การเล่าเรียนอักษรวิธสำหรับกุลบุตรสามัญชนจึงไม่อาจเกิดขึ้นอย่างจริงจัง การเล่าเรียนอักษรวิธจึงมี

¹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยในสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม, (กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์, 2519), หน้า 198.

² การทำนบำรุงการศึกษาของพระสงฆ์ในหัวเมืองเป็นหน้าที่ของเจ้าเมือง ดังปรากฏความในสารตราของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงเจ้าเมืองนคร ความว่าให้เจ้าเมืองนครบำรุงพระสงฆ์ผู้เล่าเรียนฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ

³ ตัวอย่างเช่นพระพญาจารย์ (โต) ซึ่งมีภูมิลำเนาที่จิครได้มาศึกษาพระปริยัติธรรมที่ขียนาทและต่อมาได้เข้ามาศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ ดู “ประวัติสมเด็จพระพญาจารย์ (โต)”, ใน กฤษณา เกษมศิลป์, นาสันทนาแห่งกรุงสยาม..., หน้า 75-80.

ลักษณะให้อ่านเอาความได้ มิได้มุ่งหลักการเขียนตัวสะกดให้ถูกต้อง เนื่องจากอาจารย์เองก็ได้แม่นยำในเรื่องนี้ ดังที่เสฐียรโกเศศเล่าว่า “อ่านไปพบคำแปลกยังไม่เคยอ่าน เช่น คำมี ร หันหรือตัวสะกดที่แปลกออกไป หรือเป็นตัวการันต์ และคำที่มีเครื่องหมายวรรณยุกต์ อ่านไม่ออกก็นำไปตามอาจารย์ อาจารย์จะเข้ศรัทธาเสียหนอดหนึ่ง แล้วคว้าของเท่านี้อ่านไม่ออกได้ไ้่งมาก ทำไม่ไม่ดูความในคำอื่น”¹ ด้วยเหตุนี้เสฐียรโกเศศจึงสรุปว่า “หนังสือที่ชาวบ้านอ่านออกเขียนได้จึงเป็นหนังสือที่แม่งสะกด ง แม่งนสะกด น ฯลฯ และไม่ใคร่มีเครื่องหมายวรรณยุกต์บอกระดับเสียง หรือถ้ามีก็ใส่ผิด ๆ ถูก ๆ เป็นเรื่องอ่านเขียนอย่างง่าย ๆ ถ้าไม่เข้าใจก็อ่านเอา”²

ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการอ่าน ออกเขียนได้ของสามัญชนไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คือการขาดแคลนหนังสือสำหรับฝึกอ่านให้แตกฉานหลังจากเรียนอักษรวิธิตัวคี่มาแล้ว³ เมื่อไม่มี “ความให้เท่า” การอ่านแบบ “เท่าความ” ที่ได้มาจากวัดก็ยังเลอะเลือนจนกลายเป็นอ่านเขียนไม่ได้ในที่สุด

¹ เสฐียรโกเศศ, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, (กรุงเทพฯ : ศถังวิทยา, 2515), หน้า 485 เสฐียรโกเศศยกตัวอย่างการเขียนการอ่านแบบเดาความว่า มีพระรูปหนึ่งได้เขียนเล่าประวัติการศึกษาในวัยเล่าเรียนอักษรวิธิตัวคี่ว่า อ่านหนังสือติดอยู่ตัวหนึ่งก็คล้ายเหมือน อ่านเป็น “เหมือน” ตามใครก็ไม่ใคร่บอกได้ หลังจากนั้นเป็นเวลานานได้อ่านคัมภีร์พระเวทวงศ์ลูก ๒ ตอนกล่าวถึงสัตว์ที่ตกลงในโลกนี้ตนรกว่า “เที่ยวเลียบอยู่ตามชายขอบจักรวาลเปรียบเหมือนค้างคาวทั้งหลาย” ความพาไปจึงอ่าน “เหมือน” ถูกเข้าเอง

² เรื่องเดิม, หน้าเดิม

³ J. P. Campbell, *Siam in the Twentieth Century*, (London : Adward Arnold, 1902), p. 233.

อย่างไรก็ตาม สำหรับกกุลบุตรของสามัญชนที่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับความคิดหลายทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น สามารถสร้างฐานะมั่งคั่งขึ้นในระดับหนึ่งจากการที่มีเวลาผลิตพืชผลมากขึ้นจากการลดการเกณฑ์แรงงานและนำมาขายในตลาดซึ่งต้องการผลิตเพื่อเศรษฐกิจการส่งออก ลักษณะเช่นนี้จะทำให้สามัญชนผู้นั้นมีค่านิยมบางประการใกล้เคียงกับชนชั้นนำ "พ่อค้า" มากขึ้นและน่าจะรวมถึงค่านิยมในด้านการมุ่งหวังให้บุตรหลานอ่านออกเขียนได้ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับสามัญชนในกรุงเทพฯ นั้นน่าจะได้อีกโอกาสรับผลดีจากความตื่นตัวทางการศึกษาของชนชั้นนำบ้าง ดังเช่นจากการส่งเสริมการศึกษาของพระ และการพัฒนาแบบเรียนก็น่าจะเป็นผลดีแก่สามัญชนในกรุงเทพฯ ด้วย โดยเฉพาะผู้ที่เห็นคุณค่าของการศึกษาดังกล่าวมาแล้ว

การตั้ง "โรงเรียน" ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างแก่งข้างโรงเรียนเพื่อสอนอักษรวิธและเลขคณิตแก่กกุลบุตรสามัญชน¹ ก็น่าจะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้การศึกษ้อักษรวิธของสามัญชนในกรุงเทพฯ ขยายตัวขึ้นอีกระดับหนึ่ง การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเข้ามาทะนุบำรุงการศึกษาของกกุลบุตรสามัญชนโดยตรงเช่นนี้ สันนิษฐานว่านอกจากเป็นเพราะค่านิยมเห็นคุณค่าของการศึกษากำลังเฟื่องฟูในขณะนั้นแล้ว อาจจะมีปัจจัยทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย กล่าวคือในช่วงรัชสมัยนั้น เวียดนามกำลังก้าวขึ้นมาเป็นศูนย์อำนาจทางการเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แข่งกับศูนย์อำนาจเดิมคือไทยและพม่าดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้นทั้งสามศูนย์อำนาจจึงพยายามแข่งอิทธิพลซึ่งกันและกันในทุก ๆ ด้าน ปรากฏว่าทางด้านการ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 เล่ม 2, หน้า 89.

ศึกษานี้ในเวียดนามซึ่งรับขนบทางการศึกษามาจากจีน มีความก้าวหน้าทางการศึกษามากโดยเฉพาะการส่งเสริมการศึกษาสามัญชน ในพระราชสาส์นซึ่งพระเจ้ามินม่างส่งมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีความตอนหนึ่งกล่าวถึงการศึกษาในเวียดนามว่า

...เมืองใดมีครูสอนหนังสืออยู่ที่แห่ง ให้เจ้าเมืองกรมการเอาเบี้ยหลวงเมืองนั้นจัดแจงทำเรือนที่อยู่ให้กว้างขวาง กับจ่าย เบี้ยเลี้ยงจ่ายข้าวให้ผู้เรียนหนังสือกิน... ผู้ที่เรียนหนังสือดีแล้ว ให้มาค้ำกับนายบ้านและเจ้าเมือง 3-4 ครั้งแล้วให้พ้นจากไพร่ เรียนหนังสือต่อไป ที่ได้มาค้ำสองครั้งให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย 3 ปี ที่ได้มาค้ำครั้งเดียวให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย 2 ปี แล้วให้เรียนหนังสือต่อไป...¹

จากความข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าเวียดนามส่งเสริมการศึกษาของสามัญชนอย่างมาก และได้นำมากล่าวเป็นทำนองยกพระเกียรติของพระมหากษัตริย์เวียดนาม สิ่งที่น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่กระตุ้นให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งโรงเรียนที่โรงทานขึ้น เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ไทยก็ได้ทรงทอดทิ้งการศึกษาของอาณาประชาราษฎร์ แม้ว่าจากเงื่อนไขทางการเมืองและสังคมจะทำให้มีอาจส่งเสริมทางด้านนี้ได้ในระดับเดียวกับเวียดนาม

ผลของการสอนหนังสือที่โรงทานซึ่งมีต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. 2414 เมื่อมีโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง อาจพิจารณาได้จากพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังนี้

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดีการุณราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 85.

...เหมือนหนึ่งโรงทาน พระเจ้าแผ่นดินซึ่งโปรดให้สอนหนังสือมาแต่ก่อนนั้น เตก ๆ ก็ได้รู้หนังสือกันไปมาก คนเป็นเสมียนเขียนหนังสือก็เป็นคนออกจากโรงทานอยู่โดยมาก แต่ไม่มีใครจะมากออกได้ไม่มีใครจะรู้จริง ๆ เพราะครูอาจารย์ไม่มีใครจะเอาใจใส่ในการที่จะสอนเด็ก แล้วเดกนั้นจะมากก็ได้ ไม่มากก็ได้ตามใจชอบ การจึงไม่เรียบริ้อย ไม่เป็นการจริงเข้าได้...¹

จะเห็นได้ว่าการสอนหนังสือที่โรงทานได้ผลพอสมควร แต่มีข้อบกพร่องในเรื่องความเอาใจใส่ของครูและนักเรียนอยู่บ้าง ซึ่งน่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการศึกษาแบบวัดกันเอง อย่างไรก็ตามนับว่าการศึกษาที่โรงทานทำให้การอ่านออกเขียนได้ของเด็กในกรุงเทพฯ ที่มีโอกาสศึกษา ณ ที่นั้นก้าวหน้าขึ้นในระดับหนึ่ง

การบวชเรียน

หลังจากผ่านการศึกษ้อักษรวิธีเบื้องต้นแล้ว กุลบุตร ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะบวชเรียนตาม ประเพณี นิยมที่สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา กล่าวคือ บวชเป็นสามเณรเมื่ออายุประมาณ 13 ปี คือภายหลังการโกนจุก และเมื่ออายุครบ 20 ปีก็จะบรรพชาเป็นพระภิกษุ กุลบุตรบางคนอาจอยู่วัดต่อเนื่องกันตั้งแต่ศึกษ้อักษรวิธี บวชเป็นสามเณร จนกระทั่งบรรพชา แต่บางคนจะเข้ามาอยู่วัดเป็นระยะดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามก็กุลบุตรแทบทุกคนไม่ว่าจะเป็นชนชั้นนำหรือสามัญชนจะบวชเป็นสามเณรและพระภิกษุอย่างน้อยหนึ่งพรรษา เพราะเป็นค่านิยมทางสังคมที่เชื่อว่าผู้ผ่านการบวชเรียนแล้วจะได้รับการอบรมบ่มนิสัยและปลูก

¹ วิชัย เสวะมาตย์, "การเลิกทาสในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาลัยพัฒนบริหารศาสตร์, 2509) หน้า 116-116.

ฝั่งคุณธรรมทางพระพุทธศาสนาสืบเนื่องจากที่ได้รับพื้นฐานในชั้นการศึกษาอักษร
วิธีดังกล่าวมาแล้ว ทั้งยังเป็นการฝึกกิริยามารยาทและความประพฤติตามพระวินัย
อีกด้วย ซึ่งจะช่วยให้กุลบุตรผู้นั้นเปลี่ยนสภาพจาก “คนดิบ” เป็น “คนสุก”¹
ก้าวเข้าสู่ผู้ใหญ่และพร้อมที่จะมีครอบครัวเป็นหลักฐาน และจะได้ถ่ายทอด
ลักษณะนิสัยตลอดจนคุณธรรมต่าง ๆ ให้กับสมาชิกในครอบครัวของตนต่อไป
ทั้งที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้วิเคราะห์ไว้ว่า

... วัฒนธรรมไทยที่ได้มาจากศาสนาพุทธก็คือ วัฒนธรรมในการครองชีพได้
แก่ ชีวิตความเป็นอยู่ การทำมาหากิน ความสัมพันธ์กับคนอื่นในสังคมเดียว
กัน ตลอดจนถึงการแต่งกายที่สำรวมและมรรยาทในการปฏิบัติตนไปจนถึง
มรรยาทในการเสพอาหาร มรรยาทเหล่านี้ศาสนาพุทธได้กำหนดไว้ให้พระ
ภิกษุปฏิบัติค่อนข้างละเอียดลออมากในพระธรรมวินัยหมวดเสขียวัตรและ
คนไทยซึ่งได้บวชเรียนแล้วได้จดจำออกมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันของตน
และสอนคนอื่น ๆ ให้ปฏิบัติต่อ ๆ มา...²

สำหรับชนชั้นนำโดยเฉพาะเจ้านายนั้น ยังจะได้ประโยชน์จากการได้
เรียนรู้การดำรงชีวิตในสังคมร่วมกับผู้อื่นในฐานะเสมอกันในเพศบรรพชิต ซึ่งจะ
ทำให้เข้าใจทัศนคติของบุคคลต่างชนชั้นได้ดีขึ้น ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชาน
ุภาพทรงอธิบายว่า การบวชเรียนของเจ้านายนั้น “ได้ประโยชน์เป็นข้อสำคัญ

¹ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์และสมัยก่อนหน้านั้น ยังปลูกฝังความเชื่อว่าการ
บวชเรียนเป็นการส่งอันส่งสืบลบบุญไปถึงพ่อแม่ ดังเนื้อความในเรื่องสุบินทศกัณฐ์กล่าวมาแล้ว
ดังนั้นการบวชจึงถือเป็นการทดแทนพระคุณของพ่อแม่ในลักษณะหนึ่งด้วย

² ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, “คำนำ”, ลักษณะไทย, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช,
2525)

แต่ความคุ้นเคยอยู่ในบังคับบัญชาและสมาคมกับเพื่อนพรหมจรรย์โดยฐานเป็นคน
เสมอกัน เป็นนิสัยปัจจัยต่อไปข้างหน้า”¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรสทรงมีพระดำริในทำนองเดียวกันว่า การบวชเรียนเป็นโอกาสให้
เจ้านายได้ “หัดประพฤติตนกวัดขันกว่าก่อน รู้จักอ่อนน้อมต่อผู้อื่นตามภาวะของ
เขา ต้องช่วยตัวเองเช่นการครองผ้า พระไม่ลง ท่านลงพอบเป็นพิธีตามความนิยม
ของบ้านเมืองเท่านั้น เราก็คงต้องลงท่านบางประการ”²

ในประเด็นของการศึกษาเล่าเรียนระหว่างบวชเรียนนี้ เห็นได้ว่าระหว่าง
ชนชั้นนำกับสามัญชนกลับเป็นไปในทางตรงข้ามกับการเรียนอักษรวิธีเบื้องต้นใน
วัยเยาว์ กล่าวคือขณะที่ชนชั้นนำเห็น ประเด็นการอ่านออกเขียนได้ ในการศึกษา
ขั้นต้น เมื่อถึงวัยบวชเรียนชนชั้นนำส่วนใหญ่จะบวชตามประเพณีนิยมเพียง
พรรษาเดียวเพื่อประโยชน์ดังกล่าวข้างต้น โดยมีได้มุ่งการศึกษาทางคันถธุระอย่าง
ลึกซึ้ง³ เพราะต้องอาศัยการศึกษาภาษาบาลีอย่างจริงจัง ซึ่งต้องใช้เวลานาน เหตุ
ฉะนั้นชนชั้นนำส่วนใหญ่จึงมุ่งศึกษาวิปัสสนาธุระ ซึ่งไม่ต้องอาศัยความรู้ภาษา
บาลีมากนัก และยังได้ประโยชน์ตามสมควรสำหรับการศึกษาในระยะสั้น เช่น ได้

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, ความทรงจำ, หน้า 294.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า
193.

³ มียกเว้น เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธ สมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
พระมหากษัตริย์ก็ทรงสนับสนุนให้เจ้านายระดับสูงเหล่านั้นอยู่ในสมณเพศ และศึกษาเล่าเรียนพระ
ปริยัติธรรมอย่างลึกซึ้ง และทรงพระราชทานพระอิสริยยศเป็น “ทรงกรม” เช่นเดียวกับเจ้านาย
ที่เป็นนรชาติ โปรดดู Craig Reynolds (ed. and trans.) “Introduction”, *Auto-
biography : the Life of Prince : Patriarch Vajirañāna*, (Athens :
Ohio University Press, 1979), p. XIX.

เรียนรูวิธีการทำจิตใจสงบ เป็นต้น ดังปรากฏหลักฐานว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นเวลาหนึ่งพรรษาเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นได้ทรง “สมาทานธุดงค์เอ๊กภินทิกขาตร์ เถจิวิริกเนสันธิก ยัตถาสันฐุติ อะโปกาศ เรียนภาวนาพระส้ามะณะกรรมถานห้องพระพุทฺทคุณ พระกายคะทานุชติ จัตฺพรหมวิหาร”¹

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ได้ทรงเรียนสมถกรรมฐาน โดยยึดถือ 2 แนวทางได้แก่ “พระกายคะทานุชติ” ก็คือการฝึกให้มีสติพิจารณาภาวะชีวิตโดยเฉพาะในส่วนที่เป็นรูปธรรม เช่น อาการเคลื่อนไหวของร่างกาย สภาวะไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เป็นต้น และ “พรหมวิหารสี่” ก็คือการเจริญเมตตา มุทิตาและอุเบกขาในสรรพสัตว์ ทั้ง 2 แนวทางนี้เหมาะแก่การฝึกฝนความเป็นผู้นำเป็นอย่างยิ่ง เพราะการเจริญพระกายคะทานุชติ ทำให้มีความรู้ทั่วถึงทันต่อภาวะชีวิตที่เกิดขึ้น รู้จักควบคุมกิริยาอาการและการดำเนินชีวิตของตน ส่วนการเจริญพรหมวิหารสี่เป็นแนวทางพัฒนาจิตสำหรับการครองชีวิตในสังคม เป็นธรรมะสำหรับผู้เป็นใหญ่²

สำหรับชนชั้นนำผู้อื่นก็ได้ศึกษาสมถกรรมฐานในเวลาบวชเรียนเช่นกัน ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยครั้งยังทรงเป็นเจ้าฟ้า กรมหลวงอิศรสุนทร ทรงผนวช ณ วัดสมอราย มีพระปฎิญาพิศาลเถระเป็นพระอาจารย์

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1188 เลขที่ 17 สำเนารายการว่าด้วยเรื่องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสวยราชย์

² สรุปความจากข้อวิเคราะห์ของ ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์

ถวายการอบรมสมถกรรมฐาน¹ และปรากฏหลักฐานว่าท่านขรัวแก้ว ซึ่งมีความเชี่ยวชาญในด้านวิปัสสนาธุระได้เป็นอาจารย์ฝึกสมถกรรมฐานให้แก่ลูกหลานตระกูลขุนนาค

สำหรับสามัญชนนั้น ปรากฏว่าจะมีจำนวนหนึ่งซึ่งใช้เวลาในการบวชเรียนนานเพื่อศึกษาพระปริยัติธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อมีการส่งเสริมการศึกษาขั้นนี้อย่างมากสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดังกล่าวมาแล้ว พิจารณาได้ว่าการที่สามัญชนจำนวนหนึ่งได้อุทิศตนให้กับการศึกษาปริยัติธรรมอย่างจริงจังเป็นเพราะการสอบได้เป็นพระเปรียญเป็นหนทางหนึ่งของการเลื่อนฐานะทางสังคม³ จึงเป็นโอกาสสำหรับสามัญชนที่มีความรู้ความสามารถและรักความก้าวหน้า ขณะที่ชนชั้นนำมีโอกาสเข้ารับราชการตามเชื้อสายวงศ์ตระกูลอยู่แล้ว โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยการศึกษาทางด้านศาสนาอย่างลึกซึ้ง

เหตุคั้งนี้การศึกษาพระธรรมวินัยระหว่างการบวชเรียนของชนชั้นนำ และสามัญชนที่มีได้มุ่งเอาดีทางด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม จึงเป็นไปในลักษณะที่เสรีโยกเศศแล้วว่า

... พระบวชใหม่เมื่อฉันทเพลแล้ว ก็ต้องไปฟังสมภารให้อโวาทศึกษาพระธรรมวินัยและท่องบ่นสวดมนต์ เบื้องต้นท่องบทภาติกาก่อน จะได้มีโอกาสไปบังสุกุลบ้าง ท่องบททศชาวลและบทอื่นๆ อันจำเป็นแก่พระบวชใหม่ ต่อจากนั้นท่องบทสวดมนต์มี 7 ตำนาน และ 12 ตำนาน ถ้าอ่านหนังสือออกก็

¹ อัจฉรา กาญจนอมย์, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น", (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 174.

² เรื่องเดิม, หน้า 175.

³ จะได้อีกว่าอีกครั้งในหัวข้อ "ผลกระทบของการศึกษาต่อสังคมรัตนโกสินทร์"

เอาหนังสือมาดูและท่องเอาเอง สมภารจะเรียกตัวไปสั่งสอนและให้อาษา
แต่เรื่องอื่นซึ่งเป็นกิจสงฆ์จะฟังปฏิบัติ ถ้าพระบวชใหม่เป็นคนไม่รู้หนังสือ
ก็ต้องไปต่อจากสมภาร... โดยมากจะรู้แค่นี้ เรื่องวินัยปาฏิโมกข์จะรู้เพียง
ศีลสำคัญ และท่องเอาแต่หัวข้อใหญ่ ๆ ไว้เท่านั้น...¹

ข้อที่น่าสนใจก็คือความรู้ความเข้าใจหลักธรรมทางศาสนาของพระบวช
ใหม่ขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของพระอุปัชฌาย์เป็นอย่างมาก เพราะพระบวช
ใหม่ยังไม่สามารถศึกษาพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีได้เอง² ขณะเดียวกันพระ
อุปัชฌาย์เป็นผู้คอยสอดส่องดูแลความประพฤติของพระบวชใหม่ให้อยู่ในพระ
ธรรมวินัย พระบวชใหม่มีหน้าที่ต้องปรนนิบัติพระอุปัชฌาย์ ดังนั้นพระอุปัชฌาย์
จึงมีบทบาทสำคัญในช่วงบวชเรียนของกุลบุตร ผู้นำรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์
ก็ตระหนักถึงบทบาทนี้ ดังเช่นในกฎพระสงฆ์ซึ่งตราขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เห็นว่า “อนึ่ง บวชเข้าแล้วให้อยู่ในหมู่คณะสำนักนี้
อุปฐาอาจารย์ ๆ จงตั้งใจประนบัติรักษาศึกษาบท อย่าโลเลให้ศิษย์เอาเยี่ยง
หย่าง... ให้พระราชาคณะเร่งตักเตือนพิจารณา เหน็ดศิษย์ควรจะรำเรียนคัมภีร์
วิปัสณาธุระอันใดอันหนึ่งได้ก็ให้รำเรียนธุระอันนั้นแล้วปรนนิบัติตามพระบัญญัติ
ปฏิบัติศานา”³ เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ
ให้แต่ง “โอรุาทานุศาสน์” กำหนดคุณสมบัติของพระอุปัชฌาย์ดังกล่าวมาแล้ว

¹ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตของชาวดัต, (พิมพ์ในงานทำบุญอุทิศครบ 60 ปี ของพระครู
สุวรรคณาจารย์, 2516), หน้า 18.

² แม้พระราชากรมหรือกุลบุตรชนชั้นนำส่วนใหญ่จะเริ่มเรียนภาษาบาลีมาแล้วตั้งแต่ใน
วัยศึกษาอักษรวิธึรเบองตนดังกล่าวมาแล้ว แต่น้อยรายที่จะได้ผลจริงจัง เพราะการศึกษาภาษาบาลี
เป็นเรื่องยากที่ต้องอาศัยความสนใจและความตั้งใจอย่างแท้จริง

³ “กฎพระสงฆ์ข้อ 4,” กฎหมายตราสามดวง, หน้า 562.

ในระหว่างบวชเรียนนี้พระบางองค์จะฝึกเทศน์ โดยเฉพาะที่นิยมคือเทศน์มหาชาติ¹ โดยเฉพาะสำหรับเจ้านายนั้นถือเป็นธรรมเนียมว่าเมื่อทรงผนวชจะหัดเทศน์มหาชาติเพื่อจะได้เทศน์ถวายพระราชกุศล ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ทรงหัดเทศน์กัณฑ์มัทรีและได้เทศน์ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย² สำหรับพระเณรองค์ใดที่ไม่สนใจฝึกเทศน์ก็อาจฝากตัวเป็นศิษย์เรียนวิชาเฉพาะต่าง ๆ เช่น ช่างเขียน ช่างหล่อ ช่างไม้ โหราศาสตร์ หมอยา คาลาอาคม หรือเล่นแร่แปรธาตุจากสำนักพระที่อาจมีอยู่ในวัดนั้น ๆ ซึ่งอาจศึกษาเป็นวิชาเอกเอกจากในช่วงบวชเรียน หรืออาจสนใจศึกษาอย่างจริงจังเพื่อยึดเป็นอาชีพต่อไปก็ได้ ดังจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องการศึกษาวิชาเฉพาะ

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ แม้ “โลกทัศน์ใหม่” ในสมัยรัตนโกสินทร์จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบางลักษณะเกี่ยวกับการศึกษาอักษรวิธียังกล่าวมาแล้ว แต่ในเรื่องของการบวชเรียนเราไม่อาจเห็นความเปลี่ยนแปลงภายในได้ชัด นอกจากประเด็นที่ว่าสามัญชนส่วนหนึ่งจะอุทิศตนให้กับการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจังเพราะเป็นหนทางหนึ่งในการเลื่อนฐานะทางสังคม อย่างไรก็ตามก็จากการ

¹ มูลเหตุที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยนิยมมีเทศน์มหาชาติ หรือเรื่องมหาเวสสันดรชาดกนั้น เป็นเพราะเชื่อกันมาโดยนิตยสารว่า ถ้าผู้ใดได้ฟังเทศน์มหาชาติแล้ว จะได้อานิสงส์ได้พบพระศรีอารยเมตไตรย ซึ่งจะลงมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า เป็นความเชื่อกันสืบเนื่องมาแต่ก่อนจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์นี้. โปรดดู ชนิด อยู่โพธิ์, ตำนานเทศน์มหาชาติ, (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2524), หน้า 12-19.

² สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2, หน้า 17.

เพิ่ม การกวาดล้างค่านิยมใน พระธรรม วินัย ของ พระอุปัชฌาย์ ทำให้น่าจะ
 สันนิษฐานได้ว่าสังคมรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะผู้นำรัฐ ได้เห็นเป้าประสงค์ที่จะ
 ให้กุลบุตรในวัยบวชเรียนได้รับความรู้ ความเข้าใจ ตลอดจนการอบรมบ่มนิสัย
 ตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มากกว่าการบวชเรียนตามประเพณีนิยมเท่านั้น
 เป้าหมายนี้น่าจะเป็นไปได้ในทางปฏิบัติสำหรับชนชั้นนำระดับสูงที่มีโอกาสบวช
 เรียนกับพระอุปัชฌาย์ที่ทรงคุณความรู้ สำหรับการศึกษาระหว่างบวชเรียนของ
 สามัญชนโดยทั่วไป โดยเฉพาะในหัวเมืองนั้น น่าจะมีลักษณะคล้ายคลึงกับความ
 ในคำกราบบังคมทูลเรื่องสภาพการศึกษาของพระในหัวเมืองของสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ว่า

... ความประกอบกิจในพระศาสนาของพระสงฆ์ มีเล้าสวดมนต์เป็นพื้น
 เรียนคันถธุระและวิปัสสนาธุระมีบ้างบางสำนัก การทำอุโบสถสวดพระ
 ปาฏิโมกข์และมีเทศนาสั่งสอนประชุมชน มีแต่ในพรรษาเป็นพื้นแต่ที่มีทุก
 ฤกษ์ก็มี ไม่มีเลยก็มี ถิ่นที่เทศนาเป็นเพียงแสดงทานศีลและเรื่องชาดกมหา
 ชาติโดยมาก การอ่านศึกษาสอนนิกายสามเณรให้เข้าใจข้อวัตรปฏิบัติและการ
 ทำบูชาพิเศษในวันอุปลกษิตสมัยอันเป็นเครื่องจูงใจของมหาชนให้เกิดความ
 ศรัทธาเลื่อมใสมีแต่ในบางวัด ...¹

การศึกษาวิชาเฉพาะ

รูปแบบกว้าง ๆ ของการศึกษาวิชาเฉพาะสำหรับกุลบุตรใน สมัยต้น
 รัตนโกสินทร์ยังคงมีลักษณะที่สืบเนื่องจากสมัยอยุธยา โดยแบ่งออกเป็น 2 แนวทาง
 คือการศึกษาเพื่อเตรียมตัวเข้ารับราชการ และการศึกษาวิชาเฉพาะของสามัญชน

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษา, พระหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 30 พฤศจิกายน ร.ศ. 130

สำหรับการศึกษาเพื่อเตรียมตัวเข้ารับราชการนั้น มักจะอยู่ในแวดวงของกุลบุตรชนชั้นนำ ซึ่งมีโอกาสดีกว่าในการถวายตัวเข้ารับราชการ¹ อาจพิจารณาการศึกษาเพื่อเข้ารับราชการในสองลักษณะคือ การฝึกวิชาที่ต้องใช้ทักษะหรือความชำนาญพิเศษและการฝึกความรู้ทั่วไปสำหรับข้าราชการ ในด้านการฝึกวิชาที่ต้องใช้ความชำนาญพิเศษ เช่น โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ หรือ ช่างฝีมือนั้น มักจะเป็นการฝึกในตระกูลของตนหรือสำนักผู้เชี่ยวชาญ หากประสงค์จะเข้ารับราชการในตำแหน่งอื่นนอกเหนือจากที่ตระกูลเคยทำมา ผู้ใหญ่ก็ฝากฝังให้ทำในสำนักอื่น นับเป็นลักษณะการศึกษาในทางประสบการณ์และการปฏิบัติ เมื่อฝึกฝนอยู่นานเข้าก็ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นข้าราชการในกรมนั้น ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสอธิบายว่า

... แต่ ก่อน ๆ บุตร ข้าราชการ ตั้งแต่ เสนาบดี ลงไปถึงขุนนาง ผู้น้อย และพลเรือนย่อมพามาฝากฝังให้ทำการเปนเสมียนอยู่ในศาลาเวรมหาดไทยบ้าง กลาโหมบ้าง กรมอื่น ๆ บ้าง นักเรียนพวกนั้นก็มิได้รับเงินเดือนผลประโยชน์ยิ่งกว่าเสมียนที่ได้ค่าธรรมเนียมเล็ก ๆ น้อย แต่ยังมีผู้ตสาหะมาร่ำเรียนฝึกฝนทำการนานอยู่มาก ๆ จนทำการอยู่นานก็เป็นขุน หลวง พระอยู่ในกรมนั้น จนภายหลังถึงได้พานทองก็มีโดยมาก ...²

¹ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การศึกษาสำหรับสามัญชน เพื่อโอกาสในการเข้ารับราชการอาจเป็นไปได้บ้างจากการศึกษาพระปริยัติธรรมและสอบเปรียญดังกล่าว อีกแนวทางหนึ่งคือการศึกษาวชาเฉพาะเช่นวิชาการต่อสู้จนเชี่ยวชาญและหาโอกาส ถวายตัวเข้ารับราชการโดยเฉพาะการแสดงฝีมือในคราวเกิดศึกสงคราม ดังจะได้พิจารณาต่อไปในประเด็นการศึกษาวชาเฉพาะของสามัญชน

² “ประกาศให้กุลบุตรข้าราชการเข้ารับราชการตามออฟฟิศต่าง ๆ ร.ศ. 100” ในเอกสารเรื่องจัดการศึกษา..., หน้า 128.

ตัวอย่างของการศึกษาในเชิงประสบการณ์ดังกล่าว ได้แก่ การฝึกข้าราชการในกรมหมอลวง ผู้ที่จะเข้ารับราชการเป็นหมอลวงนั้นมักจะเป็นลูกหลานในวงศ์ตระกูลนั่นเอง โดยจะได้รับการฝึกฝนตั้งแต่เด็ก ๆ ให้คุ้นเคยกับการรักษาพยาบาล ให้อุจจาระพรุคของเครื่องสมุนไพรร่างต่าง ๆ เสียก่อน หลังจากนั้นจึงได้เลื่อนขั้นเป็นผู้ช่วยแพทย์ติดตามญาติผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นแพทย์หลวง ไปตามที่ต่าง ๆ จนเกิดความชำนาญในการตรวจอาการ การผสมยา และการเลือกใช้ยาเพื่อบำบัดโรค เมื่อโตขึ้นเด็กเหล่านี้จะมีความรู้พร้อมที่จะเข้ารับราชการ ดังนั้นเมื่อมีตำแหน่งว่างในกรมหมอลวง ก็จะได้รับบรรจุเข้าทำงาน¹

การฝึกฝนวิชาชำนาญพิเศษเหล่านี้มีการศึกษาคำรากบถกันไปด้วย จาก การสำรวจเอกสารหมวดตำราในหอสมุดวชิรญาณ พบว่ามีตำราแพทยศาสตร์ โหราศาสตร์ และพิชัยสงครามซึ่งเป็นตัวเขียนสมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่เป็นจำนวนมากทั้งฉบับหลวงและฉบับเชลยศักดิ์ ตำราเหล่านี้มีทั้งในลักษณะต่างเนื้อความกัน และเนื้อความเดียวกันแต่ต่างสำนวน ซึ่งแสดงว่ามีการคัดลอกต่อ ๆ กันมา ดังที่ ปาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึงตำราแพทย์ในสมัยนี้ว่า

...คนไทยมีหนังสือตำราแพทย์ดี ๆ อยู่หลายเล่ม แปรจากภาษาบาลี บางเล่มกล่าวถึงสรรพคุณสมุนไพรรักษาโรคต่าง ๆ บางเล่มกล่าวถึงส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย เส้นโลหิตน้อย เส้นโลหิตใหญ่ บางเล่มกล่าวถึงสมุฏฐานของโรคและอาการไข้ ส่วนเล่มอื่น ๆ เป็นตำรับหรือตำราผสมยา ซึ่งส่วนมากก็มีที่ดี ๆ อยู่เหมือนกัน และยืนยันว่าชะงัด เพราะใช้ตำรานี้เนื่องกันมาหลายศตวรรษแล้ว²

1 พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์, "แพทย์หมอ" ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 4, (พระนคร : กิจวิทยา, 2504), หน้า 194-216.

2 ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, หน้า 321.

เมื่อพิจารณาคำราชาเฉพาะของชนชั้นนำแล้ว มีข้อสังเกตบางประการ ที่อาจช่วยให้เข้าใจลักษณะการศึกษาวิชาชำนาญพิเศษของชนชั้นนำมากขึ้น ดังนี้

ประการแรก ความรู้ที่ปรากฏในตำรา ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นความจริงสัมบูรณ์ กล่าวคือเป็นสิ่งที่จริงแท้ที่ผู้ศึกษาพึงเรียนรู้ โดยไม่จำเป็นต้องเข้าใจเหตุผลที่ทำให้ได้ข้อสรุปเช่นนั้น เพราะเป็นสิ่งที่โบราณจารย์สั่งสอนกันมา ดังที่ตำราในสมัยนี้เล่มหนึ่งกล่าวว่า

... สติธการिय พระตำราพระวิเสฐ แต่ครั้งพระนเรศได้กรุงเทพมหานคร ได้มาแก่พระมหาเถรสติเมทักร ณ วัดหัวเมืองสิงขบุรียี้ แต่ครั้งสมเด็จพระนารายเป็นเจ้าเมืองนพบุรียี้ เป็นราชโอรสเจ้าปราสาททอง

... แล้วได้มาแก่ท่านวิไชยวิค่างูเทหา แล้วได้มาแก่ท่านพระอาจารย์คงโหร แล้วได้มาแก่ท้าวผู้วิเศษสืบ ๆ กันมา...¹

ลักษณะเช่นนี้ทำให้ผู้ศึกษามีได้เข้าใจถึงเหตุผลที่แท้จริงว่าทำไมจึงต้องกระทำเช่นนั้น ดังเช่นที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเล่าถึงการศึกษาโหราศาสตร์เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงศึกษาว่า “วิธีการสอนบอกพร้อมด้วย ไม่อธิบายให้เข้าใจรสคือกิจของโหราศาสตร์ว่าเป็นเช่นไร ปฏิทินคืออะไร ชื่อต่าง ๆ คือศักราช มาสเกณฑ์ อวมาณ หรคุณ และอื่น ๆ หมายความว่าอะไร เหตุไฉนจึงตั้งศักราชแล้วกระจายออกเป็นองค์เหล่านั้น ราศี องศา ลิปดา หมายกำหนดอะไร ความเดินของพระอาทิตย์ พระจันทร์และดาวพระเคราะห์ที่เรียกว่ามัธยมกิติ สมมุติ กิติ ต่างกันอย่างไร เป็นอาทิ”²

¹ หอสมุดวชิรญาณ หมวดตำรา เลขที่ 10 ตำราสร้างพระพุทธรูป

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติครุสเถา, หน้า 210.

ประการที่สอง จากตำราวิชาเฉพาะเห็นได้ว่านอกจากจะสอนเนื้อหาวิชาแล้ว ยังมุ่งปลูกฝังคุณธรรมตามหลักพุทธศาสนาอีกด้วย ซึ่งเป็นลักษณะที่สอดคล้องกับการเรียนชั้นอักษรวิธีเบื้องต้นและการบวชเรียนดังกล่าวมาแล้ว ดังเช่นในตำราไสยศาสตร์เล่มหนึ่งเห็นว่า ผู้ที่อยู่ในศีลในธรรมเท่านั้นจึงจะรักษาความรู้ที่ได้จากตำรานี้ไว้ได้ ดังความในตำราว่า “ถ้าผู้ใดใจเป็นสัปรุขจึงรักษาได้แลถ้าเป็นคนภาคมิโดยอยู่แก่ศีล 5 ละความสัส รักษาได้เลย”¹ ในลักษณะเดียวกันตำราแพทย์เล่มหนึ่งสั่งสอนหมอว่า

...หมอเอยอย่างมคค่า เหมือนตาบอดบเหนหน แพทย์ใดจะหนีทุกข์
เสวยสุขศุภผล จงตั้งสติตน ทั้งปฤชาเร่งพิจารณา ๐ สรรพาคมควนรักษา
ทั้งศีลห้าสมาทาน ศีลแปดมีประมาณ สิ้นทุกเดือนอย่าเคลื่อนคลา

๐ เหนลาภอย่าโลภนัก อย่าหาญหักด้วยมารยา ใช้น้อยว่าหนักหนา
อุบายกล่าวให้ฟังกลัว ๐ โมหอย่าหลงเดห์ ค้วยกามเมมิจจาในพยาบาลแล
ผู้ใช้ อย่าลวงพ้อแกลังกอกกล...

ประการที่สาม ในตำราวิชาเฉพาะบ่งบอกถึงค่านิยมของการหวงแหนความรู้ ถ่ายทอดให้กับผู้ที่เห็นว่าสมควรได้เรียนรู้เช่น ลูกหลานในวงศ์ตระกูล หรือผู้ที่มีความสามารถจริง ๆ เท่านั้น ดังเช่นตำราแพทย์เล่มหนึ่งย้ำแก่ผู้เรียนว่า “ผิวเรียนรู้คำภีร์ไสย สุขุมไว้อย่าแพรงพราย ไม่ควรไซ้ขยาย เปรียบตั้งแก้วกับวานร ๐ ไม่รักษจักทำยบ ภาตารับฟังขจร เสียแรงเปนครุสอน ทั้งบุญคุณก็

¹ หอสมุดวชิรญาณ หมวดตำรา หมู่ไสยศาสตร์ เลขที่ 84 ตำราเวทมนต์และเลขยันต์ต่าง ๆ

² หอสมุดวชิรญาณ หมวดตำรา หมู่เวชศาสตร์ เลขที่ 1 คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ฉบับพระเลขศักดิ์

เสื่อมสูญ ๑ รู้แล้วอ้างอวกไอ้ ไท้คนโง่จับเค้ามุล ตำราจะอากุล เพราะลำพอง
ลำพังพาล”¹

ประการที่สี่ ตำราวิชาเฉพาะเหล่านี้มีความเชื่อทางไสยศาสตร์² และโชค
กลางสังหรณ์เจือปนอยู่ด้วย ดังเช่นตำราสร้างพระพุทธรูปเท่าที่ปรากฏหลักฐานใน
หอวชิรญาณ ส่วนใหญ่จะเป็นพิธีกรรมบริการมคธาคณะและพระพุทธรูปไม้
เพื่อประกอบพิธีไสยศาสตร์ต่าง ๆ³ ที่เห็นได้ชัดอีกประเภทหนึ่ง คือ ตำราพิชัย
สงคราม ซึ่งนอกจากจะมีวิธีการจัดทัพ ตั้งทัพ และกลศึก ฯลฯ ซึ่งเป็นวิธีการ
ปฏิบัติในการรบจริง ๆ แล้ว ยังมีพิธีกรรมทางไสยศาสตร์และคติการถือโชคกลาง
สังหรณ์ปะปนอยู่อย่างมาก ดังเช่น ลักษณะอปริชาไชยประการหนึ่งกล่าวไว้ เป็น
เพราะถูกข้าศึกฝั่งกวาดอาคม⁴ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเรื่องนิมิตต่าง ๆ เช่น การ
ยกทัพไปทำสงครามนั้น ฝันเห็นเพลิง เหนว้วชนกัน เหนกเวียนหัก เหนคนกัน

¹ เรื่องเดิม

² ไสยศาสตร์ หมายถึงลัทธิเกี่ยวกับการใช้เวทมนต์คาถาในศาสนาพราหมณ์ แม้ใน
สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าจะไม่ทรงแนะนำให้มนษยชดลือไสยศาสตร์เป็นทาง แต่ความเชื่อนี้
ยังแพร่หลายอยู่ เมื่อไทยรับอารยธรรมทางด้านศาสนาจากอินเดีย ได้รับความเชื่อทางไสยศาสตร์
มาด้วย เพราะเชื่อว่าไสยศาสตร์จะช่วยบดเบียดภัยพิบัติต่าง ๆ ได้ ดังที่เสฐียรโกเศศกล่าวว่า คน
ไทย “นับถือสิ่งต่างเทวดาเป็นพื้นฐาน ถัดขึ้นไปนับถือไสยศาสตร์ซึ่งมีอยู่ในศาสนาพราหมณ์และ
ศาสนาฮินดู แล้วจึงนับถือพุทธศาสนาเป็นดวงชนยอดของพระเจดีย์ ความเชื่อทั้งสามกตนั้นบด
เคล้าคละปะปนกันไป โปรดดู เสฐียรโกเศศ “พระพุทธศาสนาและไสยศาสตร์” ชีวิตชาวไทย
สมัยก่อน, หน้า 253 ต่อมาเมื่อไสยศาสตร์แพร่หลายมากขึ้น ขณะที่ยุคคนไทยนับถือศาสนาพุทธ
เป็นหลักสำคัญ จึงได้มีการดัดแปลงแก้ไขคาถาอาคมในลัทธิไสยศาสตร์แต่เดิม โดยตัดเอามนต์
คาถาของพราหมณ์ออกเสีย และผูกพระคาถาพระพุทธรมนต์ขึ้นแทน โปรดดู แพทย์ สาริกบุตร,
โหราศาสตร์ปริทรรศน์ ภาค 1, (พระนคร : เกษมบรรณกิจ, 2511), หน้า 12.

³ หอวชิรญาณ หมวดตำรา หมู่ตำราเบ็ดเตล็ด เลขที่ 10 ตำราสร้างพระพุทธรูป

⁴ หอวชิรญาณ หมวดตำรา หมู่พุทธศาสตร์ เลขที่ 57 ตำราพิชัยสงคราม เล่ม 5

ผม เหนคนตีค่ากัน เหนคนย้อชัก เหนแตกตกใจแหล่นหนี เหนคนบ้า เหนคนคกเรื้อน เหนควันเพลิง... ท่านห้ามมิให้ยาตราหมีตี หาไชยมิได้เลยแล¹ หนึ่ง ในการยกทัพหรือตั้งทัพนั้นจะต้องคว่าชื่อแม่ทัพเมื่อออกเป็นตัวขอมแล้วจะตรงกับครุฑนาม พยัคฆนาม หรือนากนาม ฯลฯ และจะต้องเลือกวันยกทัพหรือชัยภูมิตั้งทัพให้เหมาะสมกันจึงจะมีชัยชนะ ตัวอย่างเช่น “ถ้าครุฑนามจะยาตรา กิติ จะหยุดกิติห้ามมิให้ยาตรา มิให้หยุดในวัน 2 นั้นแล ○ ผู้พยัคฆนามจะยาตรา กิติจะหยุดกิติ ท่านห้ามมิให้หยุดเลยาตราในวัน 3 นั้นแล”²

ก็จะเห็นได้ว่า แม้ในแบบเรียนอักษรวิธีเบื้องต้น เช่น “ประถม ก กา” จะเริ่มปรากฏร่องรอยของการ ไม่เห็นด้วยกับความเชื่อทางไสยศาสตร์ แลคาถาอาคมอันเป็นค่านิยมใหม่ของชนชั้นนำ “พ่อค้า”³ แต่ในตำราวิชาเฉพาะโดยเฉพาะอย่างยิ่งตำราพิชัยสงครามยังปรากฏความเชื่อเช่นนั้นอยู่มาก แม้จะมีการตรวจชำระตำราพิชัยสงครามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ทรงเป็นประธาน⁴ ก็ปรากฏว่าเป็นการชำระเพื่อแก้ไขความ “พินเพื่อหนีปลาต” ไม่เป็นหมวดเป็นหมู่เท่านั้น มิใช่เป็นการแก้ไขให้เป็นตำราในทางปฏิบัติจริง ๆ และตัดความเชื่อทางไสยศาสตร์ออกไปไม่

¹ เรื่องเดิม

² หอวชิรญาณ หมวดตำรา ภูมิศาสตร์ เลขที่ 87 ตำราพิชัยสงคราม เล่ม 8.

³ แบบเรียน “ประถม ก กา” ส่วนหนึ่งในหอสมุดวชิรญาณ มีความตอนหนึ่งกล่าวว่า ห้ามมิให้เพียรคิดปลุกญา เรียนตำราไสยศาสตร์เขียน

เหล็กไหลโปรดเสนาห์จงจ้อยาร่าเรียน เครื่องจะเขียนทรพชอดหมดคาย

โปรดดู หอวชิรญาณ ภูมิศาสตร์ เลขที่ 109 ประถม ก กา

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส “ตำนานหนังสือพิชัยสงคราม” ในกรมศิลปากร, ตำราพิชัยสงคราม, (พิมพ์ในงานฉาบถกศตวรรษรัตนารถ (ฉบับ บุญยศพันธ์ุ), โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512), หน้า 5.

และคณะผู้ตรวจสอบชำระก็คือ “ข้าทูลลอองธุลีพระบาทที่มีสติปัญญาชำระกัมภีร์
 ศาตราพยากรณ์ ฎีกษบถล่างวิทธีวิชาไสยมนต์เลขยันต์เสอาถันไม้ข่มนามและ
 พระราชพิทักษ์ข่มนาม”¹ ดังนั้น การชำระครั้งนี้จึงเป็นการชำระเพื่อความถูกต้อง
 ของความรู้เดิมเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ อาจกล่าวได้ว่าชนชั้นนำส่วนใหญ่ยังคงยอมรับ
 ความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่ปรากฏในตำรา โดยเฉพาะตำราพิชัยสงคราม เพราะเป็น
 การบำรุงขวัญทหารให้มีใจฮึกหาญในการทำสงคราม² อย่างไรก็ตาม การชำระ
 ครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงค่านิยมที่เน้นคุณค่าของการศึกษาและต้องการให้ตำราพิชัย
 สงครามเป็นตำราที่ “ผู้ซึ่งจะมีเพียรเล่าเรียน” ใช้เป็นตำรับตำราได้จริง ๆ เพราะ
 นอกจากคณะผู้ชำระจะพยายาม รวบรวม เป็นหมวดหมู่ และแก้ไขเนื้อความที่
 คลาดเคลื่อนแล้ว ยังได้แปลความภาษาบาลีออกเป็นภาษาไทยเพื่อให้ผู้ที่ไม่รู้
 ภาษาบาลีสามารถเข้าใจได้³ ซึ่งเป็นลักษณะที่สอดคล้องกับความพยายามแปล
 ตำราประเภทอื่นออกเป็นภาษาไทยเช่นกัน⁴

ประการที่ห้า จากการค้าขายติดต่อกับต่างประเทศโดยเฉพาะกับประเทศ
 จีนดังกล่าวมาแล้ว ทำให้ตำราวิชาเฉพาะสอดแทรกความรู้จากต่างชาติโดยเฉพาะ

¹ เรื่องเดิม คณะผู้ชำระได้แก่พระยาบำเรอบริรักษ์ จางวางมหาดเล็กพระมหาวชิราธรรม
 จางวางราชบัณฑิต หลวงฉัตรปรีชา เจ้ากรมอาลักษณ์ หลวงสุธรรมมาจารย์ พระโหราธิบดี จาง
 วางโหราพระราชวังหลวง หลวงเทวะโลกย์ จางวางโหราหลวงญาณเวท หลวงไตรเพทวิศรย
 หลวงโลกย์พรหมปลัดกรมโดยมีพระเจ้าองค์อาเธอ พระองค์เจ้าสุริยวงษ์ทรงเป็นแม่กองชำระ

² ข้าราชการเหล่านี้เป็นเพียงการสรุปเบื้องต้น เพราะผู้วิจัยไม่อยู่ในวิสัยที่จะอ่านและ
 เปรียบเทียบว่าพัฒนาการของตำราพิชัยสงครามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีอยู่หลายร้อยเล่ม
 สมุดไทยได้หมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งตำราเหล่านี้ไม่ปรากฏบทเขียน

³ เรื่องเดิม

⁴ เช่นการแปลกัมภีร์ทางศาสนาดังกล่าวมาแล้ว

จากจีนด้วย¹ ดังเช่นทางด้านการแพทย์และช่างฝีมือ ในเอกสารหมู่ตำรา
เวชศาสตร์ปรากฏตำรายาจีนอยู่จำนวนหนึ่ง² แสดงให้เห็นว่าวิทยาการด้านการ
แพทย์ของจีนเป็นที่นิยมของชนชั้นนำชาวไทยพอสมควร ครอว์เฟ็ลด์บันทึกไว้ว่า
หมอยาในกรุงเทพฯ เป็นชาวจีนหรือชาวญวนจำนวนมาก และเป็นหมอที่มี
ชื่อเสียงมีคนนิยมมาก³ ในด้านช่างฝีมือนั้นมีการตกแต่งประดับประดาอาคารตาม
แบบจีน เช่นใช้กระเบื้องเคลือบและกระจกสี เป็นต้น⁴

ข้อสังเกตจากตำราวิชาชำนาญพิเศษของชนชั้นนำดังกล่าวมาแล้ว แสดง
ให้เห็นทั้งค่านิยมแบบเก่าในเรื่องการยอมรับความรู้ที่สืบทอดกันมาโดยไม่ตั้งข้อ
สงสัยความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่ปะปนอยู่ ขณะเดียวกันก็สะท้อนถึงค่านิยมแบบ
ใหม่เช่นการเรียนรู้จากตำรา โดยการแปลตำราจากภาษา “ศักดิ์สิทธิ์” เพื่อให้
สามารถอ่านเข้าใจได้อย่างแท้จริง ขณะเดียวกันจากความคลั่งคลายทางเศรษฐกิจ
และสังคมทำให้มีการรับวิทยาการต่างชาติโดยเฉพาะจีนเข้ามาผสมผสานกับความรู้
เดิมจาก “โบราณจารย์” ด้วย

นอกจากการศึกษาวินิจฉัยชำนาญพิเศษแล้ว กุลบุตรชนชั้นนำในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์ยังต้องศึกษาความรู้ทั่วไปสำหรับผู้เข้ารับราชการ ได้แก่ ความรู้
เกี่ยวกับระเบียบบริหารราชการ การวางตนตามตำแหน่งหน้าที่ หน้าที่ที่พึง
ปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ กฎหมายและพระราชพงศาวดาร เป็นต้น ความรู้ที่ได้
จากการเรียนรู้โดยประสบการณ์ตั้งแต่ยังเยาว์วัยประกอบกับการศึกษาตำรับตำรา

¹ ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมี การรับวิทยาการตะวันตก
มาพัฒนาวิชาเฉพาะมากขึ้น โปรดดูบทที่ 8

² ดังเช่น เอกสารหมู่เวชศาสตร์ เลขที่ 2 ตำรายาจีน

³ John Crawford, *Journal of An Embassy...*, p. 328.

⁴ วรากรณ์ ทินานนท์, *การค้าสำเภา...*, หน้า 104.

เพิ่มเติมในเวลาต่อมา สำหรับการเรียนรู้โดยประสบการณ์นั้น บิดาจะเป็นผู้ชี้แนะ ดังเช่นที่พระยาสมิทธสรวรพการเล่าว่าท่านบิดาได้ “สอนให้รู้ค่าสูงค่าที่จะพูดกับผู้ใหญ่หรือพูดเพื่อกุลเจ้านายและขุนนางเป็นต้น ที่สุดจนถึงไครมาหาท่านเขาพูดว่ากระไรท่านก็ว่าถ้อยคำนั้นไว้ แล้วท่านก็แนะนำว่าคำพูดของเขาข้อนี้ดี ข้อนั้นไม่ดี ในลักษณะเดียวกัน พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์จึงวางมหาดเล็กในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วว่า เมื่อเป็นเด็กท่านบิดามักพาไปตามที่ต่าง ๆ ที่จะได้ความรู้เกี่ยวกับราชการ “ถึงจะนอนหลับก็ไม่เป็นไรตื่นมามันก็จะได้ยินอะไรที่ต้องรู้ไว้”¹ นอกจากนี้ ท่านบิดาของท่านยังพาไปตามพระอารามต่าง ๆ ที่มีพระภิกษุผู้ทรงคุณวุฒิ เพื่อไปฟังท่านพูดคุยกันเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม ลักษณะเช่นนี้นับเป็นการเรียนรู้ “ประสีประสา” สำหรับกุลบุตรชนชั้นนำเพื่อเตรียมตัวเข้ารับราชการ

หนทางของการศึกษาความรู้ทั่วไปสำหรับข้าราชการที่ดีที่สุดคือการถวายตัวเป็นมหาดเล็กของพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายชั้นสูง ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า การเป็นมหาดเล็กนั้น “ได้เข้าสมาคมชั้นสูง มีโอกาสศึกษาขนบธรรมเนียมและฝึกหัดกิจกรรมารยาท กับทั้งได้รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ตลอดจนได้คุ้นเคยกับเพื่อนมหาดเล็ก ซึ่งจะได้ไปรับราชการด้วยกัน มีโอกาสที่จะผูกไมตรีจิตต่อกันไว้สำหรับวันหน้า”²

¹ “ประวัติคนแต่งเองของพระยาสมิทธสรวรพการ,” หน้า 8.

² “ประวัติพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์” อ้างใน สลักชัย ศีวรักษ์, “อุดมคติทางการศึกษาของไทย” อนาคตและอุดมคติสำหรับไทย, (กรุงเทพฯ : เกิดไทย, 2524), หน้า 128.

³ เรื่องเดิม

⁴ “นิทานโบราณคดี” ใน รวมพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2528), หน้า 182.

ข้อที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การเรียนรู้งานราชการในฐานะมหาดเล็กย่อมเป็นโอกาสอันดีที่จะได้รับราชการเป็นขุนนางตำแหน่งสูงชั้น เพราะมหาดเล็กมีโอกาสเข้าเฝ้าใกล้ชิดและเป็นที่รู้จักของพระมหากษัตริย์ ถึงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชธิบายถึงธรรมเนียมการเป็นมหาดเล็กว่า

... เมื่อขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ดี มีบุตรต้องถวายตัวพระเจ้าแผ่นดินเป็นมหาดเล็กรับราชการ เป็นแต่การใช้สอยเล็กน้อยใกล้เคียงพระเจ้าแผ่นดิน มีเบี้ยหวัดบ้างนิดหน่อย เมื่อได้รับราชการอยู่ใกล้พระเจ้าแผ่นดิน ดังนั้นก็ไต่ย่นไต่พังราชการขุนนางเจ้าพนักงานนำมากราบทุกแด พระเจ้าแผ่นดินรับสั่งไปเป็นการเรียนราชการอยู่เสมอ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเห็นว่าผู้นั้นคุ้นเคยในราชการบ้างแล้วก็ใช้ให้ไปตรวจการต่าง ๆ นำความมากราบทุกแดใช้ให้ไปสั่งเสียด้วยราชการต่าง ๆ บ้าง มหาดเล็กผู้นั้นต้องคิดเรียบเรียงถ้อยคำที่จะกราบทุกแดด้วยปากบ้างด้วยหนังสือบ้างเป็นเหมือนหนังสือเจ๊ จนพระเจ้าแผ่นดินเห็นว่าผู้นั้นสมควรจะมีตำแหน่งราชการก็ค่อยเลื่อนยศชั้นไปทีละน้อยตามลำดับ¹

ควบคู่กับการศึกษาความรู้ทั่วไปในเชิงประสบการณ์เช่นนี้ คำนิยมของสังคมตันรัตนโกสินทร์ยังมุ่งให้ผู้ที่เข้ารับราชการมีความรู้ทั่วไปที่ต้องศึกษาจากตำราด้วยลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ในตอนที่พลายงามอยู่ในความอุปการะของพระหมื่นศรีเพื่อรอเวลาถวายตัวนั้น พลายงามได้ศึกษาวิชาความรู้ทั่วไปไปสำหรับเข้ารับราชการ แสดงให้เห็นว่าตามอุดมคติของ

¹ “พระบรมราชธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยยศขุนนาง” ใน ประชศย สัทธาพันธ์ ดันตระกูลขุนนางไทย, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์กรุงธน, 2505) หน้า 1.

สังคมซึ่งน่าจะเกิดจากค่านิยมเน้นคุณค่าการศึกษาของชนชั้นนำ “พ่อค้า” ดังกล่าว
มาแล้วนั้น ผู้ที่จะถวายตัวเข้ารับราชการในสมัยนี้จะต้องมีวิชาความรู้ควบคู่ไปกับ
ฐานะวงศ์ตระกูลด้วย จึงจะมีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการ ดังที่พระหมื่นศรี
ได้กล่าวถึงโทษของการไม่เรียนรู่ว่า

... ที่ไม่สู้รู้อะไรผู้ใหญ่เด็ก มหาเด็กสามต่อพ่อลูกหลาน
เสียตระกูลสูญลัษณ์ประมาณ เพราะเกียจคร้านคร่ำคร่ำเหมือนพรัมมอญ¹
ภัยเหตุนี้ “พलयางม” ซึ่งเรียนวิชาชำนาญพิเศษ เช่น วิชาการต่อสู้
ตำราพิชัยสงครามและไสยศาสตร์มาอย่างเชี่ยวชาญแล้ว เมื่อจะถวายตัวเข้ารับ
ราชการยังต้องเรียนวิชาความรู้ทั่วไปสำหรับผู้เข้ารับราชการ ดังเช่น กฎหมาย
สุภานิตพระร่วง ราชาศัพท์ ดังคำกลอนความว่า

... ครานั้นจมีนศรีเสาวรักษ์ราช เรียกพलयางมทรมสวาทมาสั่งสอน
จะเป็นข้าจอมนรินทร์ ปีนนคร อย่างหนึ่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่าน
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ มนต์เทียบบาทพระบัญญัติศักดิ์ส่วน
แล้วให้รู้สุภานิตบัณฑิตพระร่วง ตามกระทรวงผิดชอบคิดสอบสวน
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร รุ่งถ้วนดีไว้จึงได้กร...²

ปรากฏเอกสารตัวเขียน สมัยต้นรัตนโกสินทร์ฉบับหนึ่งได้พรรณนาถึง
วิชาความรู้ที่สามเณร “พุทธญาณ” ได้ร่ำเรียนมา³ ก่อนที่มหาเถร “สมมติธรรม” จะ
นำตัวมาฝากฝังกับขุนนางผู้หนึ่งเพื่อถวายตัวเข้ารับราชการ เราไม่ทราบว่าเป็นเรื่อง

¹ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, หน้า 588.
² เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, หน้า 588.
³ โปรดดุษฎีคุณวาท ก

เกิดขึ้นจริงหรือไม่ สามเณร “พุทธญาณ” และมหาเถร “สมมิตร” มีตัวตนหรือไม่ แต่สิ่งที่พอจะอนุมานได้ ก็คือ วิชาความรู้ที่สามเณร “พุทธญาณ” ใ้ร่าเรียนมานั้นเป็น “อุคฺคคติ” ทางการศึกษาสำหรับผู้เข้ารับราชการสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และมีรายละเอียดมากกว่าการศึกษาของพลายงามดังกล่าวข้างต้น กล่าวคือ สามเณร “พุทธญาณ” นั้นได้ศึกษาพระปริยัติธรรม คัมภีร์ โหราศาสตร์ พิชัยสงคราม ราชานวัตร ธรรมศาสตร์ ราชศาสตร์ หน้าที่พึงปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ หรือราชสวัสดิ์คิวัตร ตลอดจนข้อประพฤติปฏิบัติตนตามฐานะและสถานการณซึ่งแบ่งเป็นอบายสิปประการ วิชาห้าประการ คุณแปดประการและ วุฒิเจ็ดประการ เป็นต้น¹

ลักษณะความรู้ทั่วไปที่ “พลายงาม” และ “สามเณรพุทธญาณ” ศึกษา นั้นเห็นได้ว่านอกจากจะช่วยให้สามารถปฏิบัติงานราชการได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้วยังมุ่งปลูกฝังค่านิยมและธรรมเนียมปฏิบัติในสองลักษณะ คือ ประการแรก ค่านิยมจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และราชสวัสดิ์คิวัตร ประการที่สองคือ ธรรมเนียมปฏิบัติตามฐานะต่อผู้ใหญ่และผู้น้อย การเน้นค่านิยมและธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวในการศึกษาของผู้เข้ารับราชการในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น อาจวิเคราะห์ได้ว่าเป็นความพยายามของผู้นำรัฐที่จะแก้ปัญหาทางการเมืองการปกครองของสังคมสมัยนี้ ได้แก่ ปัญหาเสถียรภาพของราชบัลลังก์ ปัญหาการเกิดมุลนายใหม่ และปัญหาความปั่นป่วนในระบบไพร่ ดังกล่าวมาแล้ว² เนื่องจากข้าราชการมุลนายเป็นกลไกที่แท้จริงในการควบคุมกำลังคน ดังนั้นหากปลูกฝังให้มุลนายจงรัก

¹ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 100 พระมหาเถระสมมิตรให้โอวาทแก่สามเณรพุทธญาณ โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ก

² โปรดดูบทที่ 1

ภักดีและเข้าใจถึงหน้าที่อันพึงปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์แล้วก็อาจแก้ปัญหาเสถียรภาพของราชบัลลังก์และความปั่นป่วนในระบบไพร่ได้ในระดับหนึ่ง การปลุกฝังให้มูลนายใหม่ที่เพิ่งเข้าสู่ระบบซึ่งมีมากในสังคมรัตนโกสินทร์เข้าใจธรรมเนียมปฏิบัติตามฐานะต่อผู้ใหญ่และผู้น้อย จะช่วยให้ระเบียบการปกครองตามลำดับชั้นของสังคมดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย

การมุ่งปลุกฝังก่านิยมและธรรมเนียมดังกล่าวนี้ ปรากฏในตำราความรู้ทั่วไปที่มูลนายพึงศึกษาคึงกล่าวข้างต้น พระราชพงศาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่ พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศและฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ได้แก้ไขและเพิ่มเติมข้อความที่ลบลพระเกียรติของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงเพื่อเป็นการเน้นสิทธิธรรมทางการเมืองและพระบารมีของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ตำราพิชัยสงคราม¹ เน้นคุณประโยชน์จากการจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ถึงความบางตอนในตำราพิชัยสงครามสำนวนหนึ่งว่า

...๐ จงเพียรราชการอย่าชาม เข้ายทอสงคราม อย่าขาดจงรู้ควรผจญ
 ความรู้เรียนให้ยงคน อาษาจุมพล ทานท้าวจะเลี้ยงโดยธรรม
 เลี้ยงทั้งพวกห้องเผ่าพันธุ์ พระราชทานรางวัล จะกินบัสันเหลือตรา
 ชื่อคือวราษราชชา ผู่เทพเทวา จะเลี้ยงรักษาทุกประการ ...³

ในลักษณะเดียวกัน สุกษิตพระร่วงซึ่งได้รับการเน้นขึ้นเป็นตำราความรู้ทั่วไปของชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์² สอนว่า "ภักดีจงอย่าเกียจ เจ้าเกียจ

¹ โปรดดูข้อวิเคราะห์ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ในเรื่อง ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2528)

² อาจกล่าวได้ว่าตำราพิชัยสงครามเป็นทั้งตำราความรู้วิชาเฉพาะเกี่ยวกับกลยุทธ์การสงครามและเป็นทั้งตำราความรู้ทั่วไปในแง่ธรรมเนียมปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์และผู้ใหญ่ผู้น้อย

³ หอวชิราวุฒาน หมวดตำรา ภูมิยุทธศาสตร์ เล่มที่ 58 พิชัยสงคราม เล่ม 1

อย่าเคียดตอบ” และ “หึงห้อยอย่าแข่งไฟ อย่าปองภัยต่อท้าว”¹ วรรณกรรม
 รามเกียรติ์ตอนที่ได้รับการเน้นมากในสมัยนี้คือ ตอน “พาลีสนน้อง” ซึ่งว่าด้วย
 ราชสวัสดิวัตร ปรากฏหลายสำนวนและแทรกอยู่ในตำราความรู้ทั่วไปสำหรับชน
 ชี้นำในสมัยนี้ ดังในสำนวนหนึ่งมีความบางตอนว่า

...๐ เฝ้าไถอย่าอ้าไถ	ณะพระโรงระแวงระวัง
พระสนมอย่าหนีกหวัง	ข้าลกลอบฆ่าเสื่องแล
๐ ทูลสนองคดีใด	เมื่อพักตร์ไทรผันแปร
สบเนตรบ่าห่างแห	เสนอด้อยค้อยสำราญ
๐ ชอบช้องจิ้งพร้อมพจน์	ใช้ช้องคอย่าทูลสาร
เกรงเกลือกรำคาญศาล	อตุรไหม้หทัยหมอง
๐ อลงกรณบัณธราศน์	รัตนราชบรรลัภ์ทอง
อย่าหวังขึ้นนั่งลอง	พนักอิงแลพิงเขนย
๐ ยามเฝ้าอย่าไถล้องค์	ทรงนงว่าคั่นเคย
ไกลนักษักลวงเลย	พระเนตรลับรับสั่งหา
๐ สติยศสถานประมาณกลาง	บชิตห่างพอเสาวนา
นุสนธ์ซึ่งพระบัญชา	ทุกสิ่งทราบสนองทูล... ²

ในเรื่องธรรมนิยมปฏิบัติตามฐานะนั้น ปรากฏคำสอนอยู่โดยทั่วไปโดย
 เฉพาะในพระราชกำหนด กฎหมายและตำราพิชัยสงคราม ดังความในตำราพิชัย
 สงครามเล่มหนึ่งกล่าวถึงข้อปฏิบัติของแม่ทัพต่อไพร่พล ความว่า “ข้อสองนั้น

¹ “สุภาษิตพระร่วง” ใน ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า 591.

² “ฉันทพาลีสนน้อง” ใน เรื่องเดิม หน้า 584-585 และโปรดดูตำนานเปรี๊ยะ
 เทียบใน เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, หน้า 818.

ให้มีน้ำใจโอบอ้อม แยกแกล้วทหาร รักษาให้เสมอกัน ผู้ใดทำความชอบพิศทุลให้ ถ้าผู้ใดผิดทำตามผิด อย่าถือโกรธผู้น้อย”¹

ข้อที่น่าสนใจก็คือค่านิยมและธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าว ซึ่งมุ่งปลูกฝังให้แก่มูลนายนี้ ยังปรากฏอยู่ในวรรณกรรมซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้แปลจากวรรณกรรมต่างชาติ เช่น เรื่องอิหร่านราชธรรม ซึ่งแปลจากนิทานอาหรับ เรื่องสามก๊กจากพงศาวดารจีนและเรื่องราชาธิราชจากพงศาวดารรามัญ เป็นต้น อาจิวิเคราะหฺ์ได้ว่าการปลูกฝังค่านิยมและธรรมเนียมปฏิบัติที่พึงประสงค์สำหรับชนชั้นน่านี้นี้ได้หยุดอยู่เฉพาะในตำราแบบจารีตเท่านั้น หากได้เลือกสรรวรรณกรรมจากต่างชาตินำมาเสนอในรูปแบบของความเรียงซึ่งต่างไปจากจารีตของวรรณกรรมแบบเดิม ซึ่งมักจะเสนอเป็นคำประพันธ์ ทั้งนี้เพื่อสนองต่อรสนิยมของชนชั้นนำ “พ่อค้า” ซึ่งต้องการอ่านวรรณกรรมที่มีเรื่องราวแปลกใหม่ในท่วงทำนองที่เหมือนจริง² ขณะเดียวกันผู้อ่านก็ได้รับค่านิยมและธรรมเนียมปฏิบัติที่ผู้นำรัฐมุ่งปลูกฝังด้วย

ถึงเช่น พงศาวดารรามัญเรื่อง “ราชาธิราช” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) พระยาอินทรวชิรราช พระภิกษุวัชรวิมลและพระศรีบูรพาจารย์แปลและเรียบเรียงขึ้นนั้น เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นพฤติกรรมอันองอาจและจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ของเหล่าอำมาตย์นักรบ เช่น ในตอนหนึ่งอำมาตย์ทินมณีกรอศกราบทูลพระเจ้าราชาธิราชว่า “อันตัวข้าพเจ้าก็เป็นชายชาติทหาร ถึงกายแก่ แต่ใจหนุ่ม ได้รับอาสาพระเจ้าอยู่หัวแล้ว

¹ หอสมุดวชิรญาณ หมวดตำรา หมู่ยุทธศาสตร์ เลขที่ 100 คำราชพิธีสงคราม เล่ม 5.

² โปรดดูขั้ววิเคราะหฺ์ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระดุมพี..., หน้า 178-186.

ไม่เสียตayar่างกายและชีวิต...ข้าพเจ้าขอตำแดงฝีมือแก่ให้ปรากฏไว้ มิให้หนุ่มๆ
 ดูหมิ่นได้แม้พลากพลั้งประการใด ก็ขอฝากชื่อแก่ไว้ในแผ่นดิน หนุ่มๆ ภาย
 หลังเกิดมาจะได้เห็นว่าแก่แก่ แก่กับต้นนี้เขาชื่อสัตย์อาสาเจ้าถึงขนาด¹

กล่าวโดยสรุป การศึกษาวิชาเฉพาะสำหรับกุลบุตรชนชั้นนำที่จะเข้ารับ
 ราชการ อาจแบ่งเป็นสองด้าน คือ การศึกษาวิชาชำนาญพิเศษและการศึกษา
 วิชาความรู้ทั่วไปที่จะทำให้สามารถปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างมีประสิทธิภาพมาก
 ขึ้น ข้อที่น่าสังเกตคือมีค่านิยมที่เน้นคุณค่าของการศึกษาวิชาความรู้ทั้งวิชาเฉพาะ
 และวิชาทั่วไปอย่างเชี่ยวชาญก่อนจะเข้ารับราชการ ขณะเดียวกันผู้นำรัฐพยายาม
 ปลุกฝังค่านิยมบางประการ ในกลุ่มข้าราชการหรือมูลนายเพื่อเสถียรภาพของราช
 บัลลังก์และเพื่อรักษาระเบียบความสัมพันธ์ทางการปกครองตามลำดับชั้น

สำหรับการศึกษาวิชาเฉพาะของสามัญชนนั้นยังคงมีลักษณะเช่นเดียวกับ
 ในสมัยอยุธยา กล่าวคือเป็นการศึกษาจากตระกูลของตนเองและการศึกษาจาก
 สำนักอื่น ๆ การศึกษาจากตระกูลของตนเองเป็นการสืบทอดอาชีพของวงศ์ตระกูล
 เป็นการฝึกในทางปฏิบัติโดยเป็นลูกมือของพ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่ตั้งแต่วัยเยาว์
 เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ก็สามารถประกอบอาชีพนั้นได้ตามลำพัง เช่นพ่อแม่เป็น
 ช่างนาถก็ช่วยขยันขันแข็งที่ลงมากินข้าวในนา ต่อมากับรับหน้าที่เลี้ยงวัวควายและ
 ฝึกงานอื่นๆ เกี่ยวกับการทำนาที่เป็นงานยากขึ้นตามลำดับ การฝึกอาชีพอื่นๆ
 ภายในวงศ์ตระกูลเช่นการทำสวนหรืองานฝีมือต่างๆ เช่นช่างถม ช่างเหล็ก ช่าง
 ตีทอง ฯลฯ ก็มีลักษณะเดียวกันนี้ การศึกษาวิชาชีพจากสำนักอื่นมักจะเป็นการ
 งานที่ไม่เคยทำมาในตระกูล เช่น ส่งบุตรไปเป็นลูกมือของแพทย์หรือนายช่าง

¹ "ราชธานี" อังโน เปลือง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา,
 (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2508), หน้า 812.

ฝีมือ ได้ฝึกไปจนเข้าใจตามลำดับและสามารถทำกรณนั้นได้เองตามลำพัง ด้วยเหตุนี้คนที่มีฝีมือมักมีผู้มาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ขอฝึกหัดวิชาขึ้นนั้น ๆ อย่างไรก็ดีการรับผู้ใดเป็นลูกศิษย์อาจารย์จะพิจารณาเฉพาะผู้ที่คุ้นเคยหรือถูกอรรถยาศัยจริง ๆ เท่านั้น สำหรับกระบวนการศึกษาวิชาความรู้จากอาจารย์นั้น เสฐียรโกเศศเล่าว่า

...ผู้ไปฝากตัวเป็นศิษย์ มีหน้าที่รับใช้ปฏิบัติครูทั้งในด้านความรู้และด้านส่วนตัวของครู เป็นการปฏิบัติสนองคุณครูไปในตัว เมื่อรับใช้ไปนาน ๆ มีความชำนาญบ้างแล้ว ถ้าใครเขามองว่าจ้างครูทำอะไรไม่สู้สำคัญและง่าย ๆ ครูก็ให้ศิษย์เป็นผู้ทำและให้รางวัลตามสมควรแก่ฝีมือ เมื่อฝึกหัดเล่าเรียนเห็นว่ามีความรู้แล้ว ก็ออกไปหากินตั้งตัวของตนเอง...¹

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ปรากฏสำนักพระที่มีฝีมือทางช่างหรือวิชาเฉพาะอื่น ๆ เช่น แพทย์ โหราศาสตร์และไสยศาสตร์อยู่มาก ถึงปรากฏว่าในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นอกจากจะใช้ช่างฝีมือจากกรมช่างของหลวงแล้ว ยังอาศัยช่างฝีมือที่เป็นพระจำนวนมาก² สำหรับพระสงฆ์ในสมัยนั้นที่ทรงคุณทางไสยศาสตร์มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักมาจนถึงปัจจุบัน คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง³

การที่สำนักผู้เชี่ยวชาญเฉพาะ ในสมัยรัตนโกสินทร์อยู่ที่วัดเป็นส่วนใหญ่น่าจะเป็นเพราะพระมีเวลาว่างพอที่จะฝึกฝนวิชาการต่าง ๆ เหล่านี้ นอกจากนั้นพระที่ใฝ่ใจในการศึกษาก็มักจะมีความรู้ด้านหนังสือสามารถค้นคว้าตำราอ่านได้โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์นี้วิชาการต่าง ๆ ยังบันทึกเป็นภาษาบาลีด้วย

¹ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 476.

² ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า 42-51.

³ "ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)" ใน นานันทนแห่งกรุงสยาม..., หน้า 96.

อักษรขอมอยู่เป็นจำนวนมาก พระทีสนใจศึกษาพระปริยัติธรรมย่อมมีความรู้ภาษาบาลีและตัวขอมอยู่แล้วจึงมีโอกาสเรียนรู้ได้มากกว่าสามัญชนโดยทั่วไป อนึ่งจากการที่ชนชั้นนาระดับสูงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ให้ความสำคัญกับการอุปถัมภ์พระในการศึกษาพระปริยัติธรรมดังกล่าวมาแล้ว พระจำนวนหนึ่งจึงมีสายสัมพันธ์กับแหล่งความรู้สำคัญคือพระบรมมหาราชวัง วัง และบ้านขุนนาง จึงน่าจะมีการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดความรู้วิชาเฉพาะระหว่าง “วัง” กับ “วัด” ในลักษณะให้และรับซึ่งกันและกัน¹ พระจะนำความรู้เหล่านี้มาเผยแพร่ให้กับลูกศิษย์ของตน โดยอาจดัดแปลงให้ง่ายขึ้นเป็นความรู้เชิงปฏิบัติสำหรับลูกศิษย์ที่รู้หนังสือเพียงเล็กน้อย อย่างไรก็ตาม สำนักพระที่เชี่ยวชาญวิชาเฉพาะน่าจะมีมากเฉพาะในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของความรู้เท่านั้น

ข้อที่น่าสังเกตของการศึกษาวิชาเฉพาะสำหรับกุลบุตรสามัญชนในสังคมต้นรัตนโกสินทร์อันสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาก็คือ

ประการแรก เป็นการถ่ายทอดความรู้ในครอบครัวหรือวงศ์ตระกูล การถ่ายทอดให้บุคคลภายนอกมีน้อยมากนอกจากผู้ที่สนิทสนมกันจริง ๆ เนื่องจากเกรงว่าผู้อื่นจะประจบอาชีพแข่งขันกับตน เหตุคั้งนั้นจึงทำให้เกิดการหวงแหนความรู้² ข้างผู้มีความรู้ความชำนาญบางคนถ้าไม่มีลูกหลานใกล้ชิดก็ไมยอมถ่ายทอดความรู้ให้แก่ผู้อื่น เมื่อสนใจวิชากรนั้นก็พลอยสาบสูญไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยนั้นยังไม่นิยมบันทึกวิชาชีพที่ใช้ทักษะไว้เป็นลายลักษณ์อักษรถือ

¹ เอกสารหมวดตำรา ตัวเขียนสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่เก็บรักษา ณ หอสมุดวชิรญาณจำนวนมากจะระบุที่มาว่าได้จากวัด เช่น ตำราพิชัยสงครามจากวัดอัมพรสวรรค์ เป็นต้น

² เช่นเดียวกับการหวงแหนความรู้ในการถ่ายทอดวิชาชำนาญพิเศษในกลุ่มชนชั้นนำดังกล่าวมาแล้ว

เอาการเรียนรู้ทางปฏิบัติเป็นหลัก ความหวงแหนวิชาความรู้ดังกล่าว อาจสะท้อนให้เห็นได้จากวรรณคดี “ขุนช้างขุนแผน” ตอนเนรแก้วศึกษากับสมภารบุญวัดส้มใหญ่ ดังคำกลอนที่ว่า

... หนังสือสนกระแสทั้งแปดบรรด	จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกได้
ลูกหลังลูกหน้าแล้วว่าไป	สิ้นไส้กูแล้วเนรแก้วอา
ยังแต่สมุดตำรับใหญ่	ฟันแต่หัวใจพระคาถา
กูจัดแจงช่องสุ่มแต่หนุ่มมา	หวงไว้จนชราไม่บอกใคร... ¹

ประการที่สอง การฝึกวิชาชีพในลักษณะถ่ายทอดในวงศ์ตระกูลทำให้เกิดหมู่บ้านช่างฝีมือขึ้นดังที่เสฐียรโกเศศเล่าว่า

...ตามปกติ การหากินในวิชาช่างเฉพาะอย่างนั้น มักตั้งทำรวมกันอยู่ในที่แห่งเดียวกันเพราะสะดวกแก่ผู้มาว่าจ้าง ถ้าไม่ใช่เป็นผู้มีฝีมือจริง ๆ ซึ่งมีคนนิยมเป็นพิเศษ ก็ไม่กล้าแยกไปหากินตามลำพัง เพราะจะหางานจ้างได้น้อยไม่พอเลี้ยงตัว ผู้เป็นช่างหรือมีความรู้วิชาไร ย่อมจะฝึกหัดลูกหลานของตนเองในวิชาที่ตนรู้ หรือถ้าเป็นคนอื่นที่มาฝากตัวเป็นศิษย์ ถ้าอยู่ในบ้านครูไปนาน ๆ บางทีก็ไปชอบพอรักใคร่กับลูกสาวหลานสาวของครู หรือของคนอื่นในบ้านนั้นเลยแต่งงานได้เป็นเมียด้วยกันเกิดเป็นลูก เขยหลานเขย เกี่ยวดองกันกับครูก็มี

...เหตุนี้ในเวลาต่อมาผู้มีวิชาชีพอย่างเดียวกัน จึงอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านหรือตำบล และส่วนใหญ่เกี่ยวข้องเป็นญาติกันแทบทั้งนั้น เกิดเป็นบ้านที่มี

¹ เสฐียรโกเศศ, ขุนช้างขุนแผน, หน้า 48.

ชื่อเรียกไปตามอาชีพที่คนในดินนั้นประกอบกันอยู่ เป็นบ้านหม้อ บ้าน
ดอกไม้ บ้านนาคร บ้านหล่อ บ้านบุญ เป็นต้น...

อนึ่ง จากข้อความข้างบนนี้ยังแสดงให้เห็น ความผูกพันอย่างแน่นแฟ้น
ระหว่างครูและลูกศิษย์ด้วย เนื่องจากการรับเป็นศิษย์มิใช่เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นโดย
ง่ายดังกล่าวมาแล้ว ศิษย์ย่อมมีความกตัญญูรู้คุณที่ครูยอมถ้อยทอดวิชาความรู้ให้
ยิ่งกว่านี้การนิยมไปพำนักอยู่ในสำนักของครูเลยเพื่อตัดปัญหาการเดินทางไปมา
เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวกก็ยิ่งเพิ่มความสัมพันธ์ระหว่างครูกับศิษย์ให้แน่น
แฟ้นมากขึ้น ในลักษณะนี้ครูยอมถ้อยทอดคุณธรรมและค่านิยมที่ตัวครูยึดถือ
ปฏิบัติให้แก่ศิษย์ได้โดยง่าย

ประการที่สาม นอกเหนือจากการศึกษาวิชาชีพ เช่น แพทย์ศาสตร์
โหราศาสตร์ และช่างฝีมือแล้ว สิ่งที่ผู้ชายชาวไทยสนใจศึกษาควบคู่ไปด้วยก็คือ
วิชาการต่อสู้และไสยศาสตร์ ทั้งนี้ น่าจะเนื่องมาจากการต้องถูกเกณฑ์ไปเป็นทหาร
ในเวลาสงคราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ เป็นช่วงเวลาที่
ต้องทำสงครามทั้งในลักษณะรับและรุกตั้งกล่าวมาแล้วหลายครั้งหลายครา การ
สงครามในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเป็นแบบสู้รบประชิดตัว ทำให้ผู้เข้ารบเกิด
ความหวาดกลัวประยกอบกับยังมีได้มีกองทหารประจำการ ชายฉกรรจ์ในระบบไพร่
ถูกเกณฑ์เข้ารบโดยมิได้มีการฝึกหัดวิชาอาวุธมากมายนัก³ จึงต้องพยายามหาทาง
ฝึกฝนวิชาต่อสู้ด้วยตนเองด้วย ขณะเดียวกันก็ต้องแสวงหาความรู้ทางไสยศาสตร์
ได้แก่เวทมนต์คาถา เครื่องรางของขลัง และการเลี้ยงภูติผีปีศาจ เพื่อเป็นการป้องกัน

¹ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 478.

² ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเริ่มมีกองทหารหัดแบบยุโรป
โปรดดูบทที่ 8

กันภัยและบำรุงขวัญตนเอง ความเชื่อนี้สะท้อนให้เห็นในตำราไสยศาสตร์ในสมัยนี้ถึงความว่า “ถ้าจะไปสงคราม ท่านให้ทำผงปั้นเป็นรูปพระกัจจายนเสกด้วยอิติปิโส-ภควาติ แล้วใส่ผ้าโพกศีรษะไปเดิน อารูขี้นไฟมาคังท่าฝนไม่ถูกเลย”¹

อนึ่ง วิชาการต่อสู้และไสยศาสตร์ยังเป็นหนทางในการเลื่อนฐานะทางสังคมอีกทางหนึ่งของสามัญชน นอกเหนือจากการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของผู้ที่บวชเป็นพระ เนื่องจากบุคคลใดมีความดีความชอบในการรบทัพจับศึกอาจได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนนาง² ค่านิยมที่ว่าความเชี่ยวชาญทางการต่อสู้และไสยศาสตร์จะเป็นหนทางสำคัญในการเลื่อนฐานะทางสังคม อาจเห็นได้จากการกำหนดให้ตัวเอกของวรรณคดีขุนช้างขุนแผนคือพลายแก้วและพลายงามศึกษาวิชาการด้านนี้จนชำนาญชาญ และเมื่อบ้านเมืองเกิดศึกสงครามก็เข้าอาสาศึกจนได้รับชัยชนะ มีความดีความชอบได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนนาง

เป็นที่น่าสังเกตว่า การศึกษาไสยศาสตร์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะมีสำนักอยู่ในวัดเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากคัมภีร์ไสยศาสตร์แต่เดิมมักเขียนเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรขอมเพราะถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ อนึ่ง หลักสำคัญในการประกอบพิธีเมื่อเข้ามาแพร่หลายในไทยได้เปลี่ยนจากเวทมนต์คาถาตามลัทธิพราหมณ์มาอาศัยอำนาจพุทธานุภาพเป็นหลักสำคัญ ดังนั้นพระสงฆ์ที่เชี่ยวชาญในภาษาบาลีและตัวขอมจึงสามารถศึกษาคำรับตำราจนเป็นผู้ทรงคุณทางไสยศาสตร์ เทียนวรรณได้บรรยายวิชาเฉพาะที่ศึกษากันที่วัดใหม่บางขุนเทียนในเวลาที่เขาไปพำนัก

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดตำรา หมุดตำราไสยศาสตร์ เลขที่ 425/๗ ตำราอิฐเจ

² จะได้อีกว่า โดยละเอียดในหัวข้อ “ผลกระทบของการศึกษาต่อสังคมต้นรัตนโกสินทร์”

อยู่เมื่อปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ฝึกกันแต่วิชามวยและไสยเวทวิทยาต่าง ๆ ที่ไม่เป็นสาระประโยชน์และค่อนข้างจะคลั่ง”¹

จากสภาพทางเศรษฐกิจที่สามัญชนส่วนใหญ่ประกอบเกษตรกรรมในลักษณะที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติอยู่มากและรัฐก็มิได้เข้ามาให้ความช่วยเหลือในด้านการควบคุมเทคนิควิธีการเพิ่มผลผลิตมากนัก ตลอดจนการที่ระบบการคิดของสามัญชนยังคงเชื่อมั่นในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติอยู่มาก² ทำให้ความเชื่อทางไสยศาสตร์แพร่หลายไปสู่การศึกษาวิชาอื่น ๆ ด้วย พระราชพิธีต่าง ๆ ที่รัฐจัดขึ้นเพื่อบำรุงขวัญประชาชน เช่นพระราชพิธีแรกนาขวัญและพระราชพิธีอาพาธพินาศก็ยิ่งตอกย้ำความเชื่อทางไสยศาสตร์ ความคิดเช่นนี้สะท้อนให้เห็นจากตำรา “ทำสวนไร่นา” ซึ่งเป็นลายมือเขียนสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงมุ่งที่จะอธิบายพิธีกรรมหรือเคล็ดต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับอำนาจเหนือธรรมชาติดังเช่นการปลุกข้าวต้องควั่นข้างขึ้นข้างแรม³ หรือการเอาข้าวขึ้นยุงก็ต้องเลือก “วันดี” มิฉะนั้น “ผีตะมอย” จะกิน⁴

กล่าวโดยสรุป การศึกษาวิชาเฉพาะของสามัญชนเป็นไปในลักษณะการศึกษาจากวงศ์ตระกูลและจากสำนักอื่นซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ที่วัด และการศึกษาในลักษณะนี้มีค่านิยมเรื่องความหวงแหนวิชา ความผูกพันกับครูและความเชื่อทางไสยศาสตร์สอดแทรกอยู่อย่างมาก

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช “ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และ กสร. กุหลาบ”, (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2524), หน้า 29.

² จะพิจารณาประเด็นนี้ในรายละเอียดในหัวข้อ “ผลกระทบของการศึกษาคือสังคมต้นรัตนโกสินทร์”

³ โปรดดูภาคผนวก ข

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดตำรา หมู่ตำราโหราศาสตร์ เลขที่ 247 ตำราทำสวนไร่นา และปลุกบ้าน

โดยทั่วไปแล้ว ผู้นารัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้ปล่อยให้การศึกษาวิชาเฉพาะของสามัญชน เป็นเรื่องที่ราษฎรต้องชวนชายเรียนเอง รัฐมิได้เข้ามายุ่งเกี่ยวโดยตรง ซึ่งเป็นไปในลักษณะเดียวกับการศึกษาอักษรวิธีเบื้องต้นที่รัฐมิได้เข้ามามีบทบาทโดยตรงเช่นกัน ยกเว้นในรูปของการศึกษาที่โรงงานดังกล่าวนั้นแล้ว อย่างไรก็ตามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเผยแพร่ความรู้ที่ “ถูกต้องที่สุด” เกี่ยวกับวิชาเฉพาะต่าง ๆ กล่าวคือ ในช่วง พ.ศ. 2377-2391 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามหรือวัดโพธิ์ และให้จารึกวิชาความรู้ลงในแผ่นศิลาประดับตามเสาและผนังระเบียง ศาลา วิหารของวัดดังกล่าว สมเด็จพระยาพิชัยดาบหักได้ทรงอธิบายวัตถุประสงค์ของการจารึกวิชาความรู้ดังกล่าวไว้ว่า

... ให้เป็นแหล่งวิชาความรู้ของมหาชนไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์ ถ้าจะเรียกอย่างทุกวันนี้ก็คือ จะให้เป็นมหาวิทยาลัย เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีกรมพิมพ์หนังสือภาษาไทยได้ การเล่าเรียนส่วนสามัญศึกษามีที่เรียนอยู่ตามวัดทั่วไป แต่ส่วนวิสามัญศึกษาอันจะเป็นวิชาชีพของคนทั้งหลายยังศึกษาได้แต่ในสกุลผู้อยู่นอกสกุลโดยเฉพาะที่เป็นพลเมืองสามัญ ไม่มีโอกาสที่จะเล่าเรียนได้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้รวบรวมเลือกสรรตำราต่าง ๆ ซึ่งสมควรจะเล่าเรียนเป็นชั้นวิสามัญมาตรวจตราแก้ไขใช้ของเดิมบ้าง หรือประชุมผู้รู้หลักในวิชานั้น ๆ ให้แต่งขึ้นใหม่บ้าง แล้วโปรดฯ ให้จารึกแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัดพระเชตุพน...

วิชาความรู้ที่โปรดเกล้าฯ ให้จารึกที่วัดโพธิ์ในครั้งนั้นได้แก่ กำน อักษรศาสตร์ การแพทย์และตำราหมอนวด วิชาช่างต่าง ๆ โหราศาสตร์ ศาสนา

¹ สมเด็จพระยาพิชัยดาบหัก, “คำนำ” ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๖

และทำเนียบต่าง ๆ เช่น ทำเนียบสมณศักดิ์ ทำเนียบหัวเมืองฝ่ายเหนือฝ่ายใต้
กระบวนพยุหยาตรา เป็นต้น¹

การเผยแพร่ความรู้เหล่านี้ นับเป็นการเปลี่ยนทัศนคติสังคมไทยทั้งกลุ่ม
ชนชั้นนำและสามัญชน มีความยึดมั่นว่าวิชาความรู้เป็นสมบัติที่พึงหวงแหนของ
วงศ์ตระกูล ไม่ควรเผยแพร่ออกสู่สาธารณชน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่ทรงตระหนักถึงทัศนคติดังกล่าวนี้ ดังนั้นในการรวบรวมสรรพตำราที่จะ
นำมาเป็นต้นฉบับในการจารึกนั้น ได้ผ่านการคัดเลือกและตรวจสอบแก้ไขโดย
นักปราชญ์ราชบัณฑิตที่โปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้น ด้วยเกรงว่าอาจมีการต่อเติมขึ้น
ภายหลังตามใจผู้คัดลอก เจ้าของตำราจะหวงความรู้ไม่ยอมให้ตำราที่แท้จริงมา
กล่าวกันว่าตำราบางอย่างเช่นตำรายาถึงกับต้องให้เจ้าของสาบานเสียก่อน ส่วน
ภาษาที่ยังวิปัสสนาสกลาคเคลื่อนอยู่ก็โปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายและขุนนางที่เป็นกวีมี
ความสามารถช่วยกันตรวจแก้ไขหรือแต่งขึ้นใหม่ เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระยาเดชาดิศร และแม้กระทั่งพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงร่วมนิพนธ์ด้วย²

ข้อที่น่าสังเกตก็คือนอกจากจารึกวัดพระเชตุพนจะเป็นการเผยแพร่เนื้อหา
วิชาความรู้ที่ถูกต้องที่สุดที่เกยจกัคืออยู่เฉพาะชนชั้นนำ หรืออาจรวมถึงตระกูล

¹ โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดิม

² หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 8 ทรงมีพระราช
ดำรัสให้จารึกตำราและสรรพอักษรต่าง ๆ ลงในแผ่นศิลาวัดพระเชตุพน

³ ข้อที่ควรสังเกตก็คือจารึกวัดพระเชตุพนมิได้รวมกฎหมายและตำราพิชัยสงครามซึ่ง
ถือเป็นความรู้สำคัญของข้าราชการไว้ด้วย ในประเด็นนี้อาจิไคระที่ได้ว่าพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าความรู้ดังกล่าวเป็นเรื่องสำคัญของราชการ ไม่ควรเผยแพร่สู่
สาธารณชนและให้ต่างชาติล่วงรู้ คงจะเห็นได้ว่าเมื่อนายโหมด อมาตย์กุล พิมพ์ "กฎหมายตรา
สามดวง" ออก ก็ทรงกริ้วและโปรดเกล้าฯ ให้รีบเสีย โปรดอุปบทที่ 3

สามัญชนบางตระกูลแล้ว ยังเป็นการเผยแพร่โลกทัศน์ของชนชั้นนำสู่สาธารณชน
 อีกด้วย จะเห็นได้ว่าในจารึกหมวดอักษรศาสตร์จะมีคำฉันทพาสอนน้อง ราช
 สวัสดิ์วาท กฤษณาสอนน้อง สุภาวดีพระร่วง และโคลงโลกนิติ รวมอยู่ด้วย¹
 ซึ่งบทประพันธ์เหล่านี้จะเน้นความจงรักภักดีและหน้าที่อันพึงมีต่อพระมหากษัตริย์
 ข้อประพฤติปฏิบัติตามฐานะ คุณค่าของการศึกษา ขณะเดียวกันในหมวดศาสนาก็
 แสดงถึงหลักธรรมและความเชื่อทางพุทธศาสนา² สิ่งเหล่านี้เป็น “โลกทัศน์
 ใหม่” ของชนชั้นนำที่ผสมระหว่างความเชื่อเก่าและความเชื่อใหม่ดังกล่าวมาแล้ว

ข้อที่ควรพิจารณาอีกประการหนึ่งก็คือ เหตุใดพระบาทสมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระประสงค์ที่จะเผยแพร่ความรู้อันเคยจำกัดอยู่เฉพาะ
 ชนชั้นนำมาสู่สามัญชน อาจวิเคราะห์ได้ว่าอารยธรรมตะวันตกที่เริ่มหลังไหลเข้า
 มาสู่ประเทศไทยในปลายรัชสมัยของพระองค์น่าจะเป็นปัจจัยกระตุ้นที่สำคัญในแง่
 ความคิดแบบตะวันตกที่เห็นว่ารัฐควรให้ความรู้แก่ประชาชน ความคิดนี้อาจจะ
 น้อมนำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะบำเพ็ญ
 “ทานบารมี” ในรูปแบบใหม่คือการให้ความรู้เป็นวิทยาทาน เพิ่มเติมจากการ
 บริจาคทรัพย์บำรุงพระพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงกระทำมาโดยตลอด ขณะ
 เดียวกันอาจทรงเกรงว่า “ความรู้ใหม่” จากตะวันตกซึ่งกำลังเป็นที่นิยมของ
 ชนชั้นนำหัวก้าวหน้า³ จะทำให้วิชาการต่าง ๆ ของไทยเสื่อมทรามลง จึง
 โปรดเกล้า ๆ ให้จารึกวิชาการเหล่านี้ลงบนแผ่นศิลาที่คงทนต่อดินฟ้าอากาศและ
 การชำรุดเสียหาย เช่นเดียวกับที่โปรดเกล้า ๆ ให้สร้างเรือสำเภาโบราณไว้ที่วัด

¹ โปรดดู ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า 585-695.

² โปรดดู เรื่องเดิม, หน้า 52-150.

³ โปรดดูบทที่ 8

ยานนาวา โดยพระประสงค์ที่จะให้คนรุ่นหลังรู้จักเรือสำเภาส่งกำลังเสริมความนิยมในขณะนั้น เพราะมีเรือกำปั่นแบบฝรั่งที่มีประสิทธิภาพดีกว่าเข้ามาแทนที่

การศึกษาของสตรี

มีธรรมเนียมโบราณที่สืบเนื่องมาถึงสังคมรัตนโกสินทร์อยู่ธรรมเนียมหนึ่งคือ เมื่อทารกแรกเกิดภายหลังจากตัดสายสะดือแล้ว ผู้ใหญ่จะนำทารกผู้นั้นไปอาบน้ำอุ่นให้สะอาด แล้วจึงอุ้มมานอนบนเบาะที่ปูในกระดังง์ ในตอนนั้นจะมีการประกอบพิธีกรรมง่าย ๆ อย่างหนึ่งกล่าวคือ ถ้าเป็นเด็กหญิง ผู้ใหญ่จะจัดจ้ายและเข็มวางไว้ข้างตัว ถ้าเป็นเด็กชายจะจัดสมุดคันทน์สองวางไว้ เป็นการถือเคล็ดว่าเมื่อโตขึ้นเด็กผู้หญิงจะเก่งเรื่องการบ้านการเรือนสมเป็นกุลสตรี ส่วนเด็กผู้ชายจะมีความสามารถทางด้านหนังสือ เมื่อโตขึ้นจะได้มีโอกาสเข้ารับราชการเป็นเจ้าคนนายคน²

ธรรมเนียมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าตามค่านิยมของสังคมรัตนโกสินทร์นั้น หน้าที่สำคัญของผู้หญิงคือการเป็นภรรยาและแม่ที่ดี การศึกษาสำหรับกุลสตรีจึงเน้นการทำอาหาร การเย็บปักถักร้อย การดูแลบ้านเรือน เป็นต้น วิชาเหล่านี้มีศูนย์กลางการศึกษาอยู่ในพระบรมมหาราชวังตามสำนักเจ้านายฝ่ายใน เนื่องจากเจ้านายพระองค์หญิงเหล่านั้นจะได้รับการศึกษาด้านนี้ อย่างเชี่ยวชาญเมื่อผ่านการเรียนอักษรวิธียุติแล้ว คัมภีร์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่าหลังจากโสกันต์แล้วเจ้านายพระองค์หญิง “ทรงศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเล่นและเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบอริยาศัยสืบเนื่องไป จนอำนวยการ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 167.

² ประจักษ์ ประภาพิตยาคาร, ประเพณีในชนชั้นขุนแผน, (กรุงเทพฯ : เจริญธรรม, 2520), หน้า 25.

ต่าง ๆ ในหน้าที่ของขัตติยนารีได้โดยลำพังพระองค์ ... ได้ความรู้ทั้งราชประเพณี และระเบียบวินัยในสมาคมของกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา”¹ ด้วยเหตุนี้ชนชั้นนำจึงนิยมส่งธิดา ไปศึกษาในสำนักเจ้านายเหล่านี้โดยการเข้าไปเป็นนางข้าหลวงเพื่อรับถ่ายทอดความรู้ของกุลสตรี ดังกล่าวโดย “พวกนางข้าหลวงตัวเล็ก ๆ เหล่านี้ทำงานเบา ๆ ให้แก่เจ้านายของตน เพื่อเป็นการตอบแทนที่เจ้านายเหล่านั้นได้สอนวิชาความรู้ที่ช่วยให้ตนมีชีวิตอันประณีตงดงามแบบชาววัง”² ในด้านกิจกรรมร่ายทั้นหญิงชาววังจะได้รับการอบรมเข้มงวดเป็นพิเศษ ให้มีความสงบเสงี่ยม มีท่าทีอ่อนน้อมและเข้มข้อย สามารถควบคุมสติอารมณ์ได้อย่างดี³

การศึกษาชั้นสูงสำหรับสตรีชาววัง อาจแพร่หลายออกมาสู่สามัญชนข้างนอกโดยผู้หญิงที่เข้าไปศึกษาในวังออกมาแต่งงานก็นำความรู้ชั้นมาสอนธิดาหรือญาติพี่น้องของตนต่อไป ผู้ที่ไม่มีโอกาสเช่นนั้นมารดาก็จะสอนไปตามแนวทางที่ตนเองประพฤติกปฏิบัติมา ดังที่ปาลเลกัวซ์เล่าถึงการศึกษาของสตรีสามัญชนว่า

... การศึกษาของเด็กสาวคือต้องรู้จักทำครัวและตำน้ำพริกเป็น ทำขนม มวนบุหรี่และจับพลู... ผู้หญิงไปหาพื้น เก็บผัก และผลไม้ ตักน้ำตำข้าว และช่วยมารดาในกิจบ้านการเรือน ทุกเช้าจะนั่งเป็นระเบียบเรียบร้อยที่

¹ สมเด็จพระราชินีนาถราชานภาพ, ความทรงจำ, หน้า 17.

² มาการ์เร็ต แลนดอน, แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม, แปลโดย กัณหา แก้วไทย (กรุงเทพฯ : เซอร์เกิลบุ๊ก, 2528), หน้า 184.

³ บุญจักษ์ เกศเทศ, “สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงปี พ.ศ. 2825-2894”, (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, 2517), หน้า 200.

ประตูบ้าน คอยถวายบิณฑบาตแก่พระภิกษุที่ผ่านมา ฟังพระเทศน์แล้วก็ร้อง
สาธุ สาธุ...¹

เมื่อถึงวัยมีครอบครัว มารดาจะสอนให้รู้จักดูแลกิจการบ้านเรือนและ
ปรนนิบัติสามี ในวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้าง ขุนแผน” ซึ่งสะท้อนภาพสังคมในสมัย
ต้นรัตนโกสินทร์เป็นอย่างดีนั้น นางศรีประจันได้สอนนางพิมพิลาโดยว่า

เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
เข้านอกออกในให้ระวัง ลูกนั่งนอนบบแก่สามี²

จากหลักฐานเหล่านี้ช่วยให้เห็นว่า ค่านิยมของสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์
นั้นมุ่งที่จะให้สตรีได้รับการศึกษาอบรมทางด้านหัตถศึกษา เคหศาสตร์ ตลอดจน
การปรนนิบัติบุรุษเช่น บิดา สามี และบุตรชาย มากกว่าจะเน้นหนักด้านการ
ศึกษาอักษรวิธี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการศึกษ้อักษรวิธีส่วนใหญ่ยังเป็นการ
ศึกษากับพระทั่ววัด เด็กผู้หญิงก็ยังมีโอกาสเข้ารับการศึกษาลักษณะนี้น้อยกว่า
เด็กผู้ชาย หนึ่ง ประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการเกิด การแต่งงาน ตลอดจนพิธีกรรม
อื่นๆ ก็มีส่วนสนับสนุนให้สตรีฝึกฝนในด้านหัตถศึกษา เพราะเน้นการประกวด
ประชันฝีมือในการทำอาหารหรือประดิษฐ์ดอกไม้กันอยู่ในที่ ในบางครั้งก็ได้มี
โอกาสแสดงฝีมือช่วยมารดาตั้งเช่นใน “ขุนช้าง ขุนแผน” นางพิมพิลาโดยได้ช่วย
มารดาจัดของถวายเป็นกัณฑ์เทศน์มหาชาติ ดังคำกลอนว่า

... บ้างเอามะละกอมาผ่าจัก ช่วยกันแกะสลักเป็นหนักหนา
แล้วย้อมสีสดงามอร่ามตา ประดับประดาเป็นที่สัชรินทร์

¹ ปาลแก้วซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, หน้า 207.

² เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ, 2510), หน้า 164.

แกะเป็นราชสีห์สิงหัตถ์

เหยียบหยดย้อยอยู่ดิ้น

รูปสัตว์หัตถ์ย่องตะละเป็น

ดูเด่นเห็นสะอาดกวางเขียน

เข่าข้างแกะสลักจักเจียน

ทั้งการเปรียบต่างชมชมไป...¹

อย่างไรก็ดี จากความคลี่คลายทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทำให้เกิดค่านิยมเน้นความสำคัญของการอ่านออกเขียนได้มากขึ้น ดังกล่าวมาแล้ว ได้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาของสตรีบางกลุ่มในสังคมด้วย เหตุการณ์ในสมัยนี้จึงเกิดแนวโน้มที่สตรีในกลุ่มชนชั้นนำ เช่น เจ้านายพระองค์หญิง บุตรีขุนนาง พนักงานชาววัง ตลอดจนถึงบุตรของผู้มีทรัพย์ จะได้รับการศึกษาอักษรวิธียิ่งขึ้นอ่านออกเขียนได้เป็นจำนวนมาก ดังเช่นที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายถึงการทรงศึกษาอักษรวิธียของพระองค์เจ้าหญิงว่า “หัดเขียนหนังสือและเรียนอักษรศาสตร์ถึงชั้นแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอน ... ถ้าเป็นผู้มีอุปนิสัยชอบเรียนเลขหรือความรู้เรื่องพงศาวดารก็เริ่มเรียนในตอนนั้น เจ้านายชั้นพระราชธิดาทรงศึกษาประเภทนี้เป็นพื้น จึงมักเป็นพระอาจารย์ฝึกสอนคนชั้นหลังๆ ต่อๆ กันมา”²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสนใจในค่านหนังสือของสตรีชั้นสูงทวีสูงขึ้นภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ สตรีชาววังมิได้ศึกษาอักษรวิธียจากพระองค์เจ้าหญิงซึ่งทรงสอนให้เป็นงานอดิเรกแต่เพียงประการเดียว หากยังโปรดเกล้าฯ ให้เด็กผู้หญิงลูกผู้ดีที่อยู่ใต้วัง เรียนอ่านและหัดเขียนหนังสือไทยและหนังสือขอม โดยให้อาลักษณ์เป็นอาจารย์สอน ผู้ที่เรียนสำเร็จได้รับ

¹ เรื่องเดิม, หน้า 57.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 42 พระประวัติบุคคลสำคัญ, หน้า 511-512. อ้างใน บุญยงค์ เกศเทศ “สถานภาพของสตรีไทย...”, หน้า 151.

ราชการเป็นเสมียนและได้เป็นครูถวายพระอักษรแก่เจ้านายที่ทรงพระเยาว์ ที่ปรากฏชื่อ เช่น คุณแสง คุณปาน ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ท่านนง ธิดาพระศรีวิโรจน์ เป็นต้น²

นอกเหนือจากสถานศึกษาในพระบรมมหาราชวังฝ่ายในแล้ว สตรีในกลุ่มชนชั้นนำที่ไม่มีโอกาสเข้ามาศึกษาใน “ศูนย์กลาง” ของความรู้แห่งนั้น เช่นธิดาหรือภรรยาของขุนนางส่วนภูมิภาคอาจได้รับความรู้ด้านอักษรวิธีจากบิดามารดา ญาติผู้ใหญ่หรือสามี ตัวอย่างเช่น ท่านผู้หญิงจัน³ ภรรยาพระยาอดุลยภักดีภูธรเจ้าเมืองกลาง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีความรู้อ่านเขียนหนังสือได้เป็นอย่างดี ในช่วง พ.ศ. 2328-2333 ท่านผู้หญิงจันได้เขียนจดหมายติดต่อกับฟรานซิส ไกล์ ชาวอังกฤษซึ่งมีตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองเกาะบีนังในขณะนั้น⁴

อนึ่ง จากวรรณกรรมราชสำนักที่แต่งขึ้นในสมัยนี้ ได้สะท้อนค่านิยมที่ว่า สตรีชนชั้นนำควรจะสามารถอ่านออกเขียนได้ ดังจะเห็นได้ว่าตัวเอกฝ่ายหญิงในวรรณคดีสมัยนี้เช่น นางสุวรรณมาลี นางละเวง ในเรื่องพระอภัยมณี นางจันทาเทวีในเรื่องสังข์ทอง นางบุษบาในเรื่องอิเหนา ตลอดจนนางกำนัลในล้วนแต่สามารถอ่านออกเขียนได้แทบทั้งนั้น ที่น่าสังเกตก็คือในวรรณกรรมเรื่องขุนช้าง ขุนแผน ตัวเอกฝ่ายสตรีเป็นเพียงภรรยาหรือธิดาของขุนนางชั้นผู้น้อยในหัวเมือง เช่น นางทองประศรี นางพิมพิลาไลย แต่ตัวเอกเหล่านั้นก็อ่านออกเขียนได้ แสดงให้เห็น

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 18-19.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 175.

³ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นท้าวเทพสตรีในรัชสมัยเดียวกัน

⁴ นันทา อรเนตวงศ์, พระราชกบัติน, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2517), หน้า 19.

ว่าค่านิยมของสังคมมิได้กำหนดให้คุณสมบัติด้านการอ่านออกเขียนได้จำกัดอยู่เฉพาะสตรีชนชั้นนาระดับสูงในพระบรมมหาราชวังหรือในเขตเมืองหลวงเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งนางทองประศรี ซึ่งสามีและบุตรคือขุนไกรและขุนแผนเป็นผู้มีความรู้ทางคาถาอาคมนั้น ก็ยังกำหนดให้มีความรู้ขั้นพื้นฐานดี จนสามารถศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูง เช่น โหราศาสตร์ โสยศาสตร์และพิชัยสงครามจากตำรับตำรา โดยตนเองและถ่ายทอดความรู้ให้แก่หลานชายคือพลายงามได้ ดังคำกลอนที่ว่า

... ครานั้นขุนแผนแสนสุภาพ

ก็มารับมารดาน้ำตาไหล

ลูกเห็นแต่แม่คุณช่วยอุ้มใจ

ช่วยสอนให้พลายงามเรียนความรู้

อันตำรับตำราสารพัด

ลูกเก็บจัดแจงไว้ที่ในตู้

ถ้าล้มหลงตรงไหนไขออกกู

ทั้งของครูของพ่อต่อกันมา...¹

อย่างไรก็ดี แม้กวีผู้แต่งวรรณคดีสมัยนี้จะแสดงให้เห็นว่าตัวเอกฝ่ายหญิงมีความสามารถในเชิงหนังสือตามค่านิยมที่เริ่มแพร่หลาย ในหมู่ชนชั้นนำ ในขณะนั้น แต่กวีมิได้พรรณนาคุณสมบัติในด้านนี้เด่นชัดเท่ากับด้านการเป็นแม่บ้านแม่เรือน ดังเช่นในกรณีของวันทอง กวีจะพรรณนาความสามารถในการช่วยมารดาแต่งกัณฑ์เทศน์² และความสามารถในการปักม่าน³ อย่างละเอียดลออจนผู้อ่านเกิดมโนภาพ แต่เมื่อกล่าวถึงความรู้ด้านหนังสือกลับบรรยายสั้น ๆ ดังคำกลอนที่ว่า

คิดพลางนางจึงเขียนหนังสือ

เล่าความตามชื่อเป็นถ้วนถี่

เขียนเสร็จพับปิดสนิท

เห็นใบไม้ฝ่าเรือนของผัวรัก⁴

¹ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, หน้า 135...

² โปรดดูเรื่องเดิม, หน้า 67.

³ โปรดดูเรื่องเดิม, หน้า 379.

⁴ เรื่องเดิม, หน้า 395.

การบรรยายเช่นนี้ ผู้อ่านทราบแต่เพียงว่านางวันทองอ่านออกเขียนได้ แต่ไม่ทราบว่าเรียนกับใคร ณ สำนักใด เมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาของตัวเอกฝ่ายชายเช่นขุนแผนหรือพลายงาม ก็จะมีพรณอย่างละเอียดลออตั้งแต่วันพาไปฝากเรียน สำนักและเนื้อหาวิชาที่เรียน¹ แสดงให้เห็นว่าค่านิยมของสังคมแม้จะเริ่มยอมรับคุณสมบัติทางด้านหนังสือของผู้หญิง แต่ก็ยังเห็นว่าคุณสมบัติที่สำคัญที่สุดคือการเป็นแม่บ้านแม่เรือน ตัวอย่างที่ชัดเจนคือคุณสมบัติประการหนึ่งที่ตัดสินว่าระหว่างศรีมาลาและสร้อยฟ้านี้ผู้ใดเหมาะที่จะเป็น “ศรีภรรยา” ของพลายงาม ก็คือความสามารถในการละเลงขนมเบื้อง² เหตุนี้การกล่าวถึงความรู้เชิงหนังสือของตัวเอกฝ่ายหญิงในวรรณคดีเรื่องขุนช้าง ขุนแผน และวรรณคดีร่วมสมัยเรื่องอื่น ๆ จึงเป็นเพียงร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่า “โลกทัศน์ใหม่” ของสังคมชนชั้น นำสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาของสตรีในลักษณะที่เน้นค่านิยมทางการศึกษามากขึ้น แต่ค่านิยมเดิมเกี่ยวกับบทบาทของสตรีก็ยังคงมีอิทธิพลมากกว่า ดังความในโคลงโลกนิติบทหนึ่งจากจารึกวัดพระเชตุพนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า

... เป็นชายความรู้ยิ่ง

เป็นทรัพย์

ทุกประเทศมีผู้นับ

อ่านอ้าง

สตรีรูปร่างสรรพ

เป็นทรัพย์ คนหา

แม่ตักยากไร้ร้าง

ห่อนไร้ สามี่...³

¹ เรื่องเดิม, หน้า 47-48, 588-588.

² เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน... หน้า 907.

³ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสีริ), 2517) หน้า 630.

แม้กระนั้นก็ตามสตรีในสังคมชั้นรัตนโกสินทร์ที่มีความสามารถในเชิงอักษรศาสตร์ตามค่านิยมแบบใหม่ก็ไม่อาจจะจำกัดความเป็นกวีไว้ภายในขอบเขตของค่านิยมแบบเก่าได้ เหตุฉะนั้นจึงปรากฏผลงานของ “กวีหญิง” เหล่านี้ออกมา มากกว่าสมัยก่อน ๆ ที่ผ่านมามี ดังเช่น กรมหลวงนรินทรเทวี พระชนิษฐาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงนิพนธ์ “จดหมายเหตุความทรงจำ” พระองค์เจ้ามณฑาและพระองค์เจ้าอุบล พระราชธิดาในรัชกาลเดียวกัน ทรงนิพนธ์หนังสือหลายเรื่อง ที่มีชื่อคือ “กุมารคำฉันท์” พระองค์เจ้ากัมพูฉัตร พระราชธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงนิพนธ์ “นิพพานวงษ์” คุณสุวรรณ ข้าราชการฝ่ายในในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่งบทละคร “อุณรุทร้อยเรื่อง” และ “พระมะเหลเถไถ” คุณพุ่มข้าราชการฝ่ายในอีกผู้หนึ่งในรัชสมัยเดียวกัน มีความสามารถในการแต่งบทประพันธ์เพลงยาว สักวา และดอกสร้อย ถึงขั้นประชันฝีมือปากกับเจ้านายผู้ชายหลายพระองค์ เช่น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กรมหลวงภาณุเนตรนรินทรฤทธิ เป็นต้น

สิ่งที่น่าสนใจก็คืองานเขียนเหล่านี้ไม่เพียงแต่แสดงถึงความรู้ในเชิงอักษรศาสตร์ของกวีหญิงเหล่านี้เท่านั้น แต่ยังแสดงถึงความกตัญญูที่เฉียบแหลมเท่าเทียมกับกวีผู้ชายในสมัยเดียวกัน “จดหมายเหตุความทรงจำ” ของกรมหลวงนรินทรเทวีช่วยให้ความกระจ่างเกี่ยวกับเหตุการณ์บ้านเมืองและเรื่องราวในราชสำนักตั้งแต่ปลายอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์¹ “นิพพานวงษ์” ของพระองค์เจ้า

¹ ในสมัยอยุธยาที่มีกวีหญิงที่มีชื่อเสียงเพียงสองคนคือเจ้าท้าวมงคล ทรงนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา และเจ้าฟ้ากุณฑลแต่งบทละครเรื่องดาหลัง

² บุญยงค์ เกศเทศ, “สถานภาพของสตรีไทย...”, หน้า 158-169.

³ ปรีดาคู จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5, (องค์การคำของคุรุสภา, 2616)

กัมพูชัณตร์มีลักษณะที่ต้องการปกป้องและเกื้อหนุน พระเกียรติยศของพระราชบิดา จากเหตุการณ์ฆาตกรรมในกรณีขัดแย้ง “วังหลวง” และ “วังหน้า” บทละคร “อุณรุทธร้อยเรื่อง” ของคุณสุวรรณแสดงความรู้อย่างกว้างขวางเกี่ยวกับวรรณคดีเกือบทุกเรื่องในสมัยนั้น ซึ่งคุณสุวรรณนำตัวละครเอกมาผูกเป็นบทละครเรื่องเดียวกัน²

กล่าวโดยสรุป จากความคลั่งคลายทางโลกทัศน์ของสังคมเป็นผลให้การศึกษาสำหรับสตรีในสมัยรัตนโกสินทร์มีแนวโน้มที่ให้คุณค่าแก่การศึกษาตำแหน่งสูงมากขึ้น โดยเฉพาะในหมู่สตรีชนชั้นนำ แม้ว่าค่านิยมเดิมซึ่งเน้นการศึกษาเพื่อเป็นแม่บ้านแม่เรือนจะยังคงมีบทบาทอยู่มาก

จากที่ได้พิจารณามาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่ารูปแบบกว้าง ๆ ของการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเป็นแบบจารีต มีความสืบเนื่องกับลักษณะทางการศึกษาศสมัยอยุธยา อย่างไรก็ตามการศึกษาแบบ “จารีต” ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้มีความเปลี่ยนแปลงภายในบางประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาของชนชั้นนำ เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงบางประการทางโลกทัศน์ของชนชั้นนำกลุ่มหนึ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับธุรกิจการค้าที่ขยายตัวอย่างมากในสมัยนี้ ในกลุ่มชนชั้นนำดังกล่าวหรือที่เรียกในงานวิจัยนี้ว่าชนชั้นนำ “พ่อค้า” มีมูลนายระดับสูงรวมทั้งพระมหากษัตริย์ร่วมอยู่ด้วย โลกทัศน์และค่านิยมของคนกลุ่มนี้จึงมีอิทธิพลต่อสังคมโดยส่วนรวมด้วย ในทางด้านการศึกษาก็เกิดค่านิยมเห็นคุณค่าของการศึกษา

¹ โปรดดูบทที่ 1 และพระองค์เจ้ากัมพูชัณตร์, นิพพานวังหน้า, (นายเล็ก สมิตะศิริพิมพ์ช่วยกฐินพระราชทาน มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาอภัยราชามหาธิบดีธรรมพร พ.ศ. 2461)

² โปรดดู กรมศิลปากร, บทละครเรื่องอุณรุทธร้อยเรื่อง, (กรุงเทพฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ, 2516)

หาความรู้และการอ่านออกเขียนได้เกิดขึ้นในกลุ่มชนชั้นนำ ทำให้เกิดการปรับปรุงตำราครูผู้สอนตลอดจนแบบเรียนอักษรวิธี รวมทั้งการเน้นความสามารถด้านหนังสือของผู้ที่จะเข้ารับราชการมากขึ้น ขณะเดียวกันจากการขยายตัวทางการค้าต่างประเทศ ทำให้ชนชั้นนำเกิดความกระตือรือร้นที่จะรับวิทยาการจากต่างชาติ โดยเฉพาะจากประเทศจีนซึ่งมีความเจริญทางวิทยาการต่าง ๆ และเป็นประเทศคู่ค้าที่สำคัญที่สุดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การรับวิทยาการต่างชาตินี้ดำเนินไปทั้งในลักษณะรับเทคโนโลยีมาใช้ในวิชาชำนาญพิเศษ และในลักษณะการแปลวรรณกรรมต่างชาติเพื่อสนองรสนิยมแสวงหาวรรณกรรมเพื่อการอ่านเพิ่มเติมขึ้นจากวรรณกรรมแบบจารีตที่มีอยู่แต่เดิม ขณะเดียวกันผู้นำรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้พยายามสอดแทรกค่านิยม คุณธรรมและธรรมเนียมปฏิบัติที่พึงประสงค์สำหรับชนชั้นนำเข้าไปในการศึกษาของผู้เข้ารับราชการเพื่อความมีเสถียรภาพของราชบัลลังก์และแก้ปัญหาระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมบางประการ

อย่างไรก็ดี เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงภายในของการศึกษาสำหรับชนชั้นนำนี้ ยังอยู่ในระยะแรกเริ่มจึงยังไม่อาจได้ผลเต็มที่แม้กระทั่งในกลุ่มชนชั้นนำ ยังคงมีผู้ที่ทงความเชื่อแบบจารีตอย่างเต็มที่อยู่มาก ดังนั้น สำหรับสามัญชนซึ่งขาดโอกาสและปัจจัยเอื้อนทานาประการอยู่แล้ว จึงอาจสรุปได้ว่าไม่มีความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษามากนัก อย่างไรก็ดีตาม สำหรับสามัญชนในเขตกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าภายใน โลกทัศน์ของสามัญชนที่ได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมทางการค้าเปลี่ยนไปในลักษณะที่ใกล้เคียงกับชนชั้นนำ “พ่อค้า” มากขึ้น สามัญชนเหล่านี้ ซึ่งมีจำนวนไม่มากนักก็มีค่านิยมที่เห็นคุณค่าของการศึกษามากขึ้น ประกอบกับผู้นำรัฐ ได้เปิดโอกาสทางการศึกษาให้สามัญชน ในกรุงเทพฯ

โดยการส่งเสริมการเล่าเรียน พระปรีดิธรรม การตั้งโรงงาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและจารึกวิชาการความรู้ต่าง ๆ ที่วัดพระเชตุพน ๆ ทำให้สามัญชนกลุ่มดังกล่าวมีการศึกษามากขึ้นเมื่อเทียบกับสมัยก่อน ๆ ที่ผ่านมา สำหรับการศึกษาศตวรรษนี้ก็ได้รับผลกระทบจากความคลี่คลายทางเศรษฐกิจและสังคมเช่นกัน กล่าวคือ ศตวรรษในกลุ่มชนชั้นนี้จะได้รับการศึกษาด้านหนังสือมากขึ้น นอกเหนือไปจากการศึกษาด้านการเป็นแม่บ้านแม่เรือนตามแบบจารีต

ผลกระทบของการศึกษาต่อสังคมต้นรัตนโกสินทร์

โดยที่การศึกษามีลักษณะเป็นปฏิสัมพันธ์กับสภาพทางสังคม ทั้งนี้เมื่อได้พิจารณาถึงสภาพทางสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีผลต่อลักษณะทางการศึกษาในสมัยนั้นเช่นไร ก็ควรจะพิจารณาควบคู่ไปด้วยว่าการศึกษาลักษณะนั้นได้ส่งผลกระทบต่อสังคมต้นรัตนโกสินทร์มากน้อยเพียงไร ในที่นี้จะจำกัดขอบเขตการวิเคราะห์เฉพาะสามประเด็นสำคัญคือ บทบาทของการศึกษาที่เอื้อต่อการควบคุมสังคม บทบาทต่อการเลื่อนฐานะทางสังคม และบทบาทต่อระบบการคิดของคนในสังคม

บทบาทของการศึกษาที่เอื้อต่อการควบคุมสังคม

จากการที่ลักษณะการศึกษาแบบจารีตสำหรับกุลบุตรทั้งในระดับการศึกษาอักษรวิธียั้งเดิม การบวชเรียนและการศึกษาวิชาเฉพาะเน้นค่านิยมสำคัญคือ ความผูกพันและเคารพครูดังกล่าวมาแล้ว และเมื่อครูในการศึกษาระดับต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว คือ พระสงฆ์ กล่าวคือ พระสงฆ์เป็นผู้ส่งสอนอักษรวิธียั้งเดิม พระสงฆ์เป็นผู้ชี้แนะในการบวชเรียน และสำนักการศึกษาวิชาเฉพาะส่วนใหญ่อยู่ที่วัดดังกล่าวมาแล้ว ลักษณะทางการศึกษาเช่นนี้ทำให้คนในสังคมเคารพเชื่อ

ฟังคำสั่งสอนของพระสงฆ์ ตลอดจนเลื่อมใสในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่พระสงฆ์ผู้เป็นอาจารย์อบรมสั่งสอน ความเคารพผูกพันนี้ต่อเนื่องมาจากบุตรผู้นั้นผ่านวัยการศึกษาแล้วและต่อเนื่องมาถึงครอบครัวด้วย บัจจุบันประกอบกับบัจจุบันทางสังคมอื่น ๆ ทำให้ชาวไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์และสมัยก่อนหน้ามีความผูกพันกับวัดและน้อมรับคำสั่งสอนของพระสงฆ์

ผู้นำรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มิได้คัดค้านลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคนในสังคมอันมีบัจจุบันประการหนึ่งจากการศึกษาแบบจารีตดังกล่าวมานี้ ในทางตรงข้ามผู้นำรัฐพยายามที่จะทำให้ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเอื้อประโยชน์ต่อการควบคุมสังคม โดยสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างอาณาจักรและพุทธจักรทั้งในด้านการทำนุบำรุงได้แก่ การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม การถวายจตุบัจจุบันและนิคมภักดี ตลอดจนการเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นต้น ในด้านการควบคุมความรู้ผ่านการสังคายนาพระไตรปิฎก และการสอบพระปริยัติธรรมในด้านการควบคุมบทบาทและการเลื่อนฐานะทางสมณศักดิ์ผ่านกฎพระสงฆ์และกรมสังฆการี สิ่งเหล่านี้เป็นความพยายามของรัฐที่จะเข้ามาชี้นำทั้งในด้านการประพฤติปฏิบัติและขอบเขตแห่งความรู้ของพระสงฆ์ เพื่อที่พระสงฆ์จะได้เป็นสื่อกลางถ่ายทอดความรู้และโลกทัศน์ซึ่งเป็นแนวคิดทางพุทธศาสนาอันเป็นที่พึงปรารถนาของรัฐให้แก่ประชาชนอีกต่อหนึ่ง โดยผ่านการอบรมกล่อมเกล่า ทั้งในระหว่างกระบวนการศึกษาตามชั้นตอนต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วและโดยผ่านการเทศนาสั่งสอนในโอกาสต่าง ๆ

ค่านิยมที่รัฐมุ่งปลูกฝังแก่บุคคลในสังคมโดยอาศัยความคิดทางศาสนาเป็นค่านิยมที่จะช่วยจัดระเบียบและควบคุมสังคม เป็นการบรรเทาความขัดแย้งระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ในสภาพเศรษฐกิจที่ประชาชนต้องจ่าย

ผลผลิตส่วนเกินให้แก่รัฐเพื่อเลี้ยงคฤมณาย โดยไม่ได้รับผลตอบแทนในแง่บริการจากรัฐมากนัก อาจพิจารณาค่านิยมที่มุ่งปลูกฝังให้แก่ประชาชนเป็นสองลักษณะสำคัญ คือ ความเชื่อในพระบารมีของพระมหากษัตริย์และความเชื่อเกี่ยวกับสถานภาพทางสังคม

ประการแรก ความเชื่อในพระบารมีของพระมหากษัตริย์ โดยที่พระมหากษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มชนชั้นนำ "พ่อค้า" ที่เริ่มมีโลกทัศน์แบบมนุษยนิยมและเหตุผลนิยม ดังนั้นลักษณะทางพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นในสมัยนี้จึงเป็นพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมดังกล่าว ตามแนวความคิดนี้พระบารมีของพระมหากษัตริย์จะได้รับการเชิดชูขึ้นในฐานะทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้ปฏิบัติภารกิจของธรรมิกราชาธิราช ภารกิจของพระองค์ทั้งในฝ่ายยุทธจักรและอาณาจักรล้วนเป็นไปเพื่อจรโลงธรรม เพื่อที่จะให้ชนทั้งปวงเข้าใจพุทธธรรมลึกซึ้งยิ่งขึ้นและดำรงชีวิตในวิถีทางที่ชอบด้วยธรรม เพื่อที่จะได้บรรลุพระนิพพานอันเป็นอุทิศคติของชีวิต การบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ ของพระองค์ก็เพื่อช่วยให้สรรพสัตว์ทั้งหลายพ้นจากสังสารวัฏ¹ ดังความในคำอธิษฐานขอฝนของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ว่า

... ด้วยข้าพเจ้าบำเพ็ญพระบารมีแต่ชาติหลังมากราบแท้งถึงชาตินี้ มิได้ปรารถนาจะให้สำเร็จโลกียสมบัติแท้งนั้นหามิได้ ตั้งใจปรารถนาพระบรมภิกษุสมโพธิญาณโลกุตระสมบัติ เมื่อจะไปรดเวในยศั้วทั้งปวงให้พ้นจากสังสารทุกข์ เป็นความสัจจะบารมีแห่งข้าพเจ้าแลบัดนี้ถึงเดือน 8 เป็น 10

¹ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล วรรณรัตน์, พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง ... , หน้า 185-240.

เทศการพระราชารัฐทั้งปวงจะทานาแล้ว แลฝนก็มีได้ตกตามระคูการ ตก
ประปรายไป ... สัตว์ทั้งปวงจะถึงแก่พินาศฉิบหาย เป็นอันตรายแก่พระ
ศาสนา ข้าพเจ้ามีความเมตตากรุณาแก่สัตว์ทั้งปวงแลพระศาสนา ตั้งใจ
บำเพ็ญศีลทานบารมี รักษาอุโบสถศีล...

ด้วยเหตุที่พระราชภารกิจของพระองค์เป็น ไปเพื่อประโยชน์ของอาณา
ประชาราษฎร์เช่นนี้ ปวงชนจึงควรน้อมรับพระบารมีและพระบรมราชโองการ
พร้อมทั้งปฏิบัติหน้าที่ของตนตามพันธะทางสังคมอย่างดีที่สุด

นอกเหนือจากการประกอบพระราชกรณียกิจในฐานะธรรมิกราชาธิราช
ในประการต่างๆ เช่น การส่งกายนาพระไตรปิฎก การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด
การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมดังกล่าวมาแล้ว พระบารมีของพระมหา
กษัตริย์ในฐานะธรรมิกราชาธิราชยังได้ รับการเชิดชูขึ้นผ่านคำเทศนาสั่งสอนของ
พระสงฆ์ โดยเฉพาะในการเทศน์มหาชาติซึ่งเน้นเรื่องทานบารมี ทำให้พระมหา
กษัตริย์ทรงมีฐานะเทียบเท่าพระเวสสันดรโพธิสัตว์เพราะทรงเป็นผู้บำเพ็ญทาน
บารมีมากเป็นที่หนึ่งในแผ่นดิน ลักษณะเช่นนี้ทำให้ประชาชนผู้เลื่อมใสในเรื่อง
เวสสันดรชาดกยอมรับฐานะสูงสุดของพระมหากษัตริย์มากขึ้น ความคิดเช่นนี้น่า
จะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้รัฐเน้นความสำคัญของการเทศน์มหาชาติมาก

¹ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุ ร. 1 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 4 สำเนาคำอธิบาย
ของฝน

² เห็นได้จากประเพณีให้เจ้านายที่ทรงผนวชเทศน์มหาชาติกัณฑ์ใดกัณฑ์หนึ่ง งาน
เทศน์มหาชาติของหลวงจัดเป็นงานใหญ่มีการเกยช่อดอกไม้จากหัวเมืองมาใช้ประดับในการเทศน์
โปรดดู หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 24 ร่างจดหมายร่าง
สารตราลงเจ้าเมืองกรมการเกยช่อดอกไม้ต่าง ๆ ในงานมีพระธรรมเทศนาที่พระที่นั่งอมรินทรา
วันินิจฉัย

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทรงพยายามควบคุมการเทศนาสั่งสอนของพระสงฆ์ให้เป็นไปตามแนวทางที่พึงประสงค์¹ ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชปวงญาณข้อของพระทัยเกี่ยวกับหลักธรรม พระธรรมเทศนาที่พระองค์ได้ทรงสดับ เช่น เมื่อพระพุทธโฆษาจารย์ถวายเทศนาเกี่ยวกับนิทานชาดก มีความทำให้เข้าใจผิดได้นานกแซงเต้ามิได้รักษาศีลบำเพ็ญทานบารมีเป็นเวลานานก็สามารถบรรลุมรรคผลนิพพานขณะที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญบารมีนับแสนกัลป์จึงได้อรหัต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระสังฆราชให้โอวาทสั่งสอนพระสงฆ์ทั้งปวงที่จะแสดงพระธรรมเทศนาไม่ว่าที่ใดให้วิสัยอย่างกว้างขวางอย่าให้ค้างเนื้อความที่เข้าใจผิดได้² สมเด็จพระสังฆราชทรงถวายวิสัยนาว่า “อาตมภาพเห็นผิดอยู่ด้วย แต่หนีไปภายนอกอาตมภาพจะว่ากล่าวตักเตือนพระสงฆ์ธรรมกถึกทั้งปวง ให้สำแดงพระธรรมเทศนาโดยวิถิตารให้สิ้นความสงสัยเหมือนด้วยพระราชดำริ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสติอารมณ์มาทางนี้ พระเดชพระคุณหาที่สุกมิได้”³

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏคำแนะนำในการเทศนาของพระเป็นเอกสารของทางราชการ เพื่อมุ่งให้คำเทศนาเป็นการเฉลิมพระ

¹ ในพระราชานุญาตแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน โปรดดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เรื่อง พระราชทานกิจ, (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในการพระราชกุศล 100 วัน พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล, 2489), หน้า 4-7.

² พระราชปวงญาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2618), หน้า 84.

³ เรื่องเดิม, หน้า 65.

เกียรติและพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน มีความบางตอนว่า

...ต้นเห็นจะต้องขึ้นศักราชเสียก่อน แล้วจึงจะต้องเดิรความว่าปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน แล้วทรงพระปรารภว่า พระพุทธรูปใหญ่ในพระนครยังมีหามีไม่ จึงมีพระราชองค์การโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระวิหารใหญ่ } ขึ้น จะ
พุทฺธไสยาสน์ }

ต้องเรียกความในพระวิหารให้หมดค้วย แล้วทรงพระราชดำริว่าวัดสุทัศน์เทพารามเป็นวัดใหญ่อยู่กลางพระนครของสมเด็จพระบรมราชโอรสกาทรงสร้างไว้ ได้เชิญพระพุทธรูปมาแต่เมืองสุโขทัย มาประดิษฐานไว้ก็ยังหามีพระอุโบสถและเสนาสนะสงฆ์ไม่ จึงทรงพระราชดำริที่จะสนองพระเดชพระคุณให้ส่วนพระราชกุศลนั้นสำเร็จแก่พระบรมราชโอรส จึงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พญาศรีพิพัทธรัตนราชโกษาเป็นแม่กองแล้วจะต้องรำพรรณสรรเสริญของที่ทรงสร้างให้สิ้นเชิงเหมือนวัดพระเชตุพน...แล้วลงท้ายว่า ซึ่งทรงพระราชสัทธาทั้งนี้จะได้ปรากฏาโลกียสมบัติมีสมบัติบรมจักรเป็นคั่นนั้นหามีได้ ตั้งพระไทหน่วงเอาพระโพธิญาณอย่างเดียวโดยแท้ ถ้ายังมีพระชนม์อยู่ตราบใดก็จะทรงสร้างบำเพ็ญพระราชกุศลไปกว่าจะสิ้นพระชนม์...

ด้วยเหตุนี้อาจสรุปได้ว่า ผู้นำรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ได้อาศัยค่านิยมที่เกิดจากการศึกษาแบบจารีต คือ ความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและความเคารพผูกพันกับครุคือพระสงฆ์ เป็นวิถีทางหนึ่งในการปลูกฝังความเชื่อในเรื่องพระบารมีของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระโพธิสัตว์ผู้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจ

¹ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 ไม่ปรากฏปี เลขที่ 50/ก เทศนาปฏิสังขรณ์วัดโพธิ์

ของสมเด็จพระธรรมิกราชาธิราช อันจะช่วยให้กลุ่มบุคคลต่างๆ ยอมรับพระราชอำนาจและปฏิบัติตนอยู่ในกรอบของระเบียบความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองและทางสังคมเพื่อเสถียรภาพของสังคม

ประการที่สอง ความเชื่อเรื่องสถานภาพทางสังคม ความเชื่อตามคติทางพุทธศาสนาที่มุ่งปลุกฝังผ่านการเทศนาสั่งสอนของพระเพื่อเป็นวิถีทางอีกประการหนึ่ง หนึ่งในกระบวนการควบคุมเสถียรภาพของสังคมคือ การอธิบาย "กลุ่ม" หรือ "ชนชั้น" ทางสังคมที่แตกต่างกันว่าเป็นเพราะผลกรรมที่เกิดจากการกระทำของแต่ละบุคคลในชาติก่อน ความเชื่อดังกล่าวยังสร้างความหวังในการใช้ชีวิตของมนุษย์ด้วยการสร้างกุศลกรรมเพื่อสั่งสมบุญอันจะเป็นผลให้สามารถมีสถานภาพที่ดีขึ้นในชาติต่อไป¹ การเทศน์เรื่องพระมาลัยซึ่งเป็นที่นิยมกันมาก² ตอกย้ำความเชื่อดังกล่าวนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถเป็นเรื่องราวจากคัมภีร์ไตรภูมิ ขณะเดียวกัน กฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ก็กล่าวอ้างถึงเรื่องนรกสวรรค์ด้วย ดังเช่น พระราชกำหนดใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฉบับหนึ่ง มีใจความห้ามประชาชนชนไก่ ชนนก เล่นปลากัด และบอกว่าพวกที่ทำสิ่งเหล่านี้ "ครั้นดับจิตรทำลายเบญจขันธ์ ไปตกนรกอยู่หึ่งนาน ครึ่งพันขึ้นมาเป็นเปรตยถือกระบองเหล็กถูกเป็นเปลวเพลิงคน

¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวินิจฉัยถาฉบับที่ 2 เล่ม 1, หน้า 44, 60-69.

² ตำนานเทศน์มหาชาติ, หน้า 18 พระมาลัยสูตรเป็นหนังสือที่บรรยายเรื่องนรกสวรรค์ไว้อย่างละเอียด เข้าใจว่าเดิมกรมกรซึ่งพระเถระชาวลังกาเป็นผู้แต่ง แล้วมีผู้นำเรื่องราวมานำเป็นภาพยถือกลอนภาษาไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาสำหรับอ่านและสำหรับพระสวด สมัยรัตนโกสินทร์ประชาชนชอบฟังเรื่องพระมาลัยมาก มักจะนิยมมีสวดพระมาลัยในงานศพ โปรดดู "กฎพระสงฆ์ข้อ 1", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 544.

ละอัน ถ้อยทีถ้อยศึกัน ทนทุกขเวทนาแสนสาหัส เพราะกระทำอาชักรกรรม ก็เป็นกรรมอันยิ่งใหญ่ จะชวนกันไปสู่อบายภูมิทั้งสิ้น”¹ ในลักษณะเดียวกัน พระราชกฤษฎีการาชานุสาสน์จารึกลงเสาศิวลาวัตรพระเชตุพนกล่าวว่ามี “จิตร เลื่อมใสในพระราชพิธีการปฏิสังขรณ์” และมีได้วันน้ามากชากเสลด ท้วลาย ตันไม้โนบริเวณวัด “จะเจริญด้วยอายุ วัฒนะ สุขะ พละในปัจจุบันเห็นทันตา ตายแล้วจะได้ไปเกิดฉามาพจรสวรรค์เทวโลกย์”²

คำสาบานผู้ร้ายลักข้างในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหลักฐานอีกประการหนึ่งทีแสดงให้เห็นว่ารัฐมุ่งควบคุมคนในสังคม โดยความ เชื่อเรื่องนรก สวรรค์ โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ ทำคำสาบานขึ้นเพราะ “อายผู้ร้ายลักข้างกาละทุกวันนี้ชุกชุมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะยังห้ามทีค่านับเกรงกลัวไม่ ถ้าให้อายผู้ร้ายกระทำคำสัตย์ธิฐาน สะบด สบาบาลเสียเพนทีค่านับแล้ว อายผู้ร้ายลักข้างก็จะมีระมัดกลัวภัยในเบื้องหน้า เหนว่าจะละความชั่วทีตัวกระทำมาแต่หลังได้”³ และความบางตอนในคำสาบาลผู้ ร้ายลักข้างก็คือ ถ้ามิได้ถือตามสัตย์สาบาล “ตายไปแล้วให้ไปตกในมหานรกใหญ่ ทั้ง 8 ชุม... ให้หนอนใหญ่เท่าลำตาลสังหารชอนไชปากจุมูกหูตา... แล้วให้เข้าพระ พุทธิเจ้าบังเกิดเป็นเปรต”⁴

¹ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 42”, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 770.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, เรื่อง พระราชกฤษฎีการาชานุสาสน์ จารึกลงเสาศิวลาวัตรพระเชตุพนฯ

³ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 78 ซือ ตำนาน พระราชโองการ

⁴ เรื่องเดิม

✕ จากความข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่ารัฐได้ใช้ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ให้เป็นประโยชน์ในการควบคุมการประพฤติปฏิบัติของคนในสังคมโดยตอกย้ำความเชื่อนี้ด้วยวิธีการต่าง ๆ รวมทั้งในพระธรรมเทศนาของพระสงฆ์ด้วย

อย่างไรก็ตาม จากกลไกทางสังคมของรัฐที่มีอยู่จำกัด ทำให้ไม่อาจควบคุมการถ่ายทอดความคิดให้แก่กลุ่มคนระดับล่างเป็นไปตามแนวทางที่พึงประสงค์ได้ทั้งหมด ทำให้เกิดปรากฏการณ์ในระดับสามัญชนที่เป็นพฤติกรรมขัดแย้งกับมูลนายทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคปรากฏขึ้นบ้างโดยมีผู้อาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนาบางประการมาตีความ ในลักษณะที่ก่อให้เกิดการต่อต้านผู้นำรัฐ กล่าวคือ ยึดความเชื่อเรื่องการเสด็จลงมาโปรดของพระศรีอารีย์ ความเชื่อดังกล่าวเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในระดับล่าง โดยเฉพาะในภาคเหนือและภาคอีสาน ซึ่งจะถูกระตุ้นด้วยปัญหาทางภยธรรมชาติและความแห้งแล้ง เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม โรคระบาดและภัยอื่น ๆ มากกว่าในภูมิภาคอื่น โดยที่กลไกของรัฐไม่อาจแก้ปัญหาให้ได้ ดังนั้นจึงเกิดการชุมนุมเพื่อรอคอยพบผู้มีบุญหรือบ่อยครั้งที่มีผู้นำกลุ่มสถาปนาตนเองขึ้น เป็นผู้มีบุญและทำการต่อต้านอำนาจรัฐ ที่น่าสังเกตก็คือผู้นำเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์หรือเพิงส์กออกมา และประชาชนจะเชื่อถือผู้นำประเภทนี้มากจากการที่กระบวนการศึกษาแบบจารีตปลูกฝังให้เคารพและเลื่อมใสพระสงฆ์และเชื่อถือว่ามีวิชาคาถาอาคม พฤติกรรมต่อต้านอำนาจรัฐเช่นนี้ปรากฏเป็นระยะ ๆ ตลอดสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังเช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระสงฆ์มาจากนครนายก อ้างว่ามีความรู้ล่องหนหายตัวได้มาเกลี้ยกล่อมขุนนางหลายนายให้ลงชื่อ เตรียมการลอบทำร้ายสมเด็จพระบรมราชาธิบดีบรมมหาสุรสิงหนาท¹ ในรัชสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

¹ สมเด็จพระมหาคณาจารย์ราชานุกาฬ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 68.

เกิดกบฏ “อ้ายสา” หรือ กบฏสาเกียดโจ้งกล่าวคือ มีพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อสา
 รุดงค์มาอยู่ที่กุเกียดโจ้ง นครจำปาศักดิ์และตั้งตัวเป็นผู้พิเศษ มีราษฎรเลื่อมใส
 เข้าร่วมเป็นพวกถึง 8,000 คน กบฏครั้งนี้ต้องอาศัยกองทัพเมืองนครราชสีมา
 และเวียงจันทน์ร่วมกันตามจับตัวสาเกียดโจ้ง¹ ถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นายกรซึ่งสึกมาจากพระไปอ้างกับราษฎรที่นครราชสีมาว่า
 เป็นผู้พิเศษ มีราษฎรชายหญิง “ลุ่มหลง” ติดตามเป็นสานักศิษย์หลายคน²

พฤติกรรมเบี่ยงเบนของคนในสังคมชั้นรัตนโกสินทร์อันเป็นผลมาจาก
 ค่านิยมซึ่งประชาชนได้จากพระอภัยมณีประการหนึ่ง คือ ปราบกฏมีการเผาตัวบูชาพระ
 รัตนตรัย เชื้อคอกเอาตรีระบูชาพระ เชื้อคอกเอนรองเลือดตามตะเกียงบูชาพระดัง
 เช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นายเรือได้เผาตัวเป็น
 พุทธบูชาที่วัดอรุณราชวราราม มีบันทึกไว้ในจดหมายเหตุรัชกาลนั้นว่า ก่อน
 การเผาตัวประมาณ 9-10 วันนั้น นายเรือกับเพื่อนสองคน คือขุนศรีกันฐัตว์
 กรมม้าและนายทองรักได้อธิษฐานเสี่ยงคอกบัวว่าใครจะสำเร็จพระโพธิญาณให้
 ดอกบัวบานปรากฏว่าดอกบัวของนายเรือบานและ

...ตั้งแต่นั้นนายเรือก็มาอยู่ที่การบุเรียมแก้ววัดอรุณราชวราราม สมาทาน
 อุโบสถศีลฟังเทศนาเอาน้ำมันชุบสำลเป็นเชื้อพาดแขนทั้งสองข้างจุดไฟบูชา
 ต่างประทีปทุกวันจนถึงวันเผาตัว นายเรือฟังเทศนาจบแล้วก็นุ่งห่มผ้าชุบ
 น้ำมัน เติรออกมาหน้าการบุเรียมนั่งพับเพียบพนมมือรักษารมย์สวัสดิ์

¹ โปรดดูรายละเอียดใน อัญชลี ศุสาวัฒน์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...,
 หน้า 140.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 1 คำให้การอัยการ
 เรื่องทำตะกรุดเสกนามนต์ให้ราษฎรนิยมขึ้น

แล้วก็จุดไฟเผาตัวเข้า เมื่อเปลวไฟวูบขึ้นท่วมตัวนั้น นายเรืองร้องว่าสำเร็จปรารถนาแล้ว...¹

ที่น่าสนใจก็คือความมกิดันมีคนเชื่อมาก ถึงที่จดหมายเหตุบันทึกต่อไปว่า

...คณะนั้นคนซึ่งอยู่ประมาณ 5-6 ร้อยคนเศษ บ้างก็ร้องสาธุการเปลื้องผ้าท่มโยนบูชาเข้าไปในกองไฟนั้น แต่แขกพายนอกศาสนาก็ถอดหมวกออกค้ำหน้าโยนเข้าไปในกองไฟด้วย ครั้นไฟไหม้แล้ว คนที่มีศรัทธาช่วยกันยกศพใส่โลงไว้ในการบวชเรียวยสวตพระอภิธรรม 3 คืน แล้วพากศไปเผาที่ทุ่งนาวัดหงษ์...ครั้นไฟดับแล้วเห็นอธิษฐานเรื่องสี่เขียว ชาว เหลือง ขาบคุปลาดก็ชวนกันเก็บอัฐิใส่โกศเก็บไว้ในการบวชเรียวก้าวคอรุณราชวรารามนี้...²

ในเรื่องการเผาตัวบูชาพระรัตนตรัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า เป็นเพราะพระสงฆ์บางรูปมิได้ศึกษาพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง จึงเทศนา “โลละลาม” ให้ประชาชนเข้าใจผิด³

บทบาทของการศึกษาต่อการเลื่อนฐานะทางสังคม

โดยจารีตเดิมนั้นการถวายตัวเข้ารับราชการจำกัดอยู่เฉพาะ กลุ่มมูลนายเท่านั้น ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจากความขาดแคลนกำลังขุนนางทำให้ต้องเปิดโอกาสให้แก่บุตรของสามัญชนด้วย อย่างไรก็ตาม โอกาสนี้จำกัดอยู่เฉพาะผู้ที่ “มีบิดามารดา

¹ หอพระสมุดวชิราวุฒ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1152, เล่มที่ 1 ตำนานจารึกเรื่องนายเรืองเผาตัวที่วัดอรุณราชวราราม.

² เรื่องเดิม

³ หอพระสมุดวชิราวุฒ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 ประกาศเรื่องไม่ให้เผาตัวเชือดเนื้อ รองโลหิต บูชาพระ

ยาติพี่น้องที่เอาไศรยกินอยู่มีเย้าเรือนเป็นหลักแหล่ง”¹ ซึ่งน่าจะหมายถึงกุลบุตรของผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดีเท่านั้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่ากุลบุตรสามัญชนถ้าไม่มีคุณวุฒิพิเศษแล้วแทบจะไม่มีโอกาสถวายตัวเข้ารับราชการเลย อย่างไรก็ตามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จากการที่ค่านิยมของผู้มีอำนาจเน้นไปในทางที่เห็นคุณค่าของการศึกษามากขึ้น ทำให้กุลบุตรสามัญชนมีโอกาสดำเนินเข้ารับราชการโดยอาศัยการศึกษาในสองลักษณะด้วยกัน ลักษณะแรกก็คือการศึกษาวិชาการต่อสู้อและวิชาเสริมอื่น ๆ เช่น ไสยศาสตร์แล้วหาโอกาสแสดงฝีมือในการรบ ซึ่งโอกาสเช่นนี้หาไม่ยากนักในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เพราะมีสงครามบ่อยครั้ง วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนสะท้อนให้เห็นความเป็นไปได้ของการถวายตัวเข้ารับราชการด้วยการศึกษาวิชาการต่อสู้อและคาถาอาคม ในกรณีของพลายแก้วและพลายงามดังกล่าวมาแล้ว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อพ่ายกทัพมาตีหัวเมืองภาคใต้ใน พ.ศ. 2328 พระสงฆ์ชื่อพระมหาช่วยมีความรู้ทางคาถาอาคมได้บำรุงขวัญให้ชาวพัทลุงเตรียมสู้ศึกพม่า จึงได้รับพระราชทานความดีความชอบตั้งเป็น “พระยาทุกขราษฎร์”² คาดว่ายังมีสามัญชนที่เข้าสู่ราชการโดยวิธีการเช่นนี้อีก แต่อาจจะมิบรรดาศักดิ์เป็นมุลนายระดับต่ำ เช่น ขุน หมื่น จึงไม่ปรากฏชื่อในพระราชพงศาวดาร

การอาศัยการศึกษาเป็นหนทางแห่งการเลื่อนฐานะอีกลักษณะหนึ่ง คือ การบวชเป็นพระสงฆ์หรือสามเณรแล้วหาทางเข้ารับการศึกษาในสำนักที่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ หรือการอุปถัมภ์ของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางระดับสูง ในส่วนกลางเนื่องจากสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม

¹ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 88”, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 785.

² สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงบำเพ็ญกุศล, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1, หน้า 122.

อย่างมากดังกล่าวนั้นแล้ว ถ้าพระสงฆ์หรือสามเณรรูปใดมีโอกาสเข้ารับการศึกษา เช่นนั้นและสามารถสอบได้เป็นพระเปรียญ ก็มีโอกาสดำเนินการเลื่อนฐานะทาง สังคม อาจจะเป็นการเลื่อนฐานะในสมณเพศเช่น ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราช กณะได้รับพระราชทานเงินนิตยภัตเพราะเกณฑ์การตั้งพระราช กณะในสมัยต้น รัตนโกสินทร์นี้พิจารณาคุณสมบัติการเป็นเปรียญเป็นเรื่องสำคัญมาก¹ หนึ่ง มี หลักฐานปรากฏว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระเปรียญ 3 ประโยคขึ้นไปจะได้รับพระราชทานนิตยภัตด้วย แม้จะยังมีได้เป็นพระราช กณะก็ตาม² ในรัชกาลเดียวกันนี้หากพระเปรียญได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราช กณะแล้ว และมีบิดามารดาเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมอยู่จะได้รับพระราชทานให้ เป็นโยมสงฆ์ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ถ้าเป็นทาสก็โปรดให้จ่ายพระราชทรัพย์ให้ พ้นจากภวาระนั้น³

นอกจากการเลื่อนฐานะในสมณเพศแล้ว พระเปรียญบางรูปอาจสักเข้า รับราชการได้โดยเฉพาะผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นพิเศษ หรือมีความชำนาญในวิชาเฉพาะ เช่น โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ และธรรมศาสตร์ เป็นต้น บุคคลเหล่านี้จะได้เข้ารับราชการในหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการศาสนา การศึกษาและวิชาการอื่น ๆ ดังเช่น กรมโหร กรมหมอ กรมอาลักษณ์ กรม ธรรมการ กรมสังฆการี และกรมราชบัณฑิตย เป็นต้น⁴ แม้จะไม่พบหลักฐาน

¹ โปรดดู หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 4 ใบบอกเมือง เพชรบูรณ์เรื่องขอตั้งพระราชกณะและเกณฑ์ไพร่กำกับเมือง

² เรื่องเดิม

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3, หน้า 178.

⁴ เดวิด เค. วย้อจ, "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ", วารสาร ศิลปากร, 1 (พฤษภาคม 2509), หน้า 92.

ที่ระบุชื่อขุนนางที่เข้าสู่ระบบราชการด้วยวิธีการนี้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่พบว่าในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระสงฆ์หลายรูปสึกเข้ารับราชการ ในจำนวนนี้มีหลายคนที่สามารถได้ประโยคสูงในการสอบพระปริยัติธรรม เช่น พระยาศรีสุนทรโวหาร (พิก สาลักษณ์) เปรียญ 9 ประโยค พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เปรียญ 7 ประโยค เป็นต้น¹ ใน พ.ศ. 2397 มีพระสงฆ์สึกเข้ารับราชการถึง 60 กว่าคน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงออกประกาศสองฉบับเกี่ยวกับเรื่องนี้ ประกาศฉบับแรกทรงเห็นว่า พระเปรียญที่สึกออกมาจะได้เข้ารับราชการจำกัดอยู่เฉพาะกรมเกี่ยวกับศาสนา การศึกษาและวิชาการดังกล่าวข้างต้นเท่านั้น ไม่อาจเข้ารับราชการในกรมอื่นที่เป็นหลักในการบริหารประเทศและขุนนางจะมีโอกาสได้ยศถาบรรดาศักดิ์สูง เช่น กรมมหาดไทย และกรมท่า เป็นต้น² ในอีกประมาณหกเดือนถัดมาได้ทรงออกประกาศห้ามพระราชคณะและพระเปรียญสึก ถ้าผู้ใดสึกออกมาจะขึ้นสังกัดเป็นไพร่หลวงเข้าเดือนทำงานที่โรงพิมพ์³ อื่นๆ ในประกาศฉบับนี้กล่าวด้วยว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเปรียญสึกจำนวนไม่มากนัก

¹ เรื่องเดิม, หน้าเดิม

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2508), หน้า 89-92.

³ เรื่องเดิม, หน้า 117-118 อาจิวเคราะห์พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่ทรงออกประกาศเรื่องนี้ได้ในสองลักษณะคือ ประการแรกทรงเกรงว่าถ้าพระที่มความรูสึกออกมาเข้ารับราชการมากเกินไปจะทำให้ศึกษาพระปริยัติธรรมตกต่ำลง ประการที่สอง คือทางราชการมีคนที่มีความรู้แบบ "ชาวดัด" เพียงพอแล้ว ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นระอหั่วเลี้ยวหัวต่อของการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย ต้องการผู้มีความรู้ในด้านที่เป็นประโยชน์แก่การพัฒนาประเทศตามแบบตะวันตกมากกว่า

⁴ เรื่องเดิม, หน้า 117.

อาจสรุปได้ว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น จากค่านิยมที่เห็นคุณค่าของการศึกษาเพิ่มขึ้นเป็นเหตุให้ผู้ภาครัฐเปิดโอกาสให้สามัญชนผู้มีความรู้ในด้านที่เป็นประโยชน์ต่อรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้ด้านศาสนาและภาษามาลี และความรู้ด้านวิชาการต่อสู้เขาระบบราชการอันนับเป็นการเลื่อนฐานะทางชนชั้น ขณะเดียวกันรัฐพยายามจำกัดบทบาทของสามัญชนเหล่านี้ไว้ในตำแหน่งราชการที่เกี่ยวกับศาสนาและวิชาการทั่วไป มิได้เปิดโอกาสให้เข้าไปรับราชการในกรมสำคัญ ๆ มากนัก ดังนั้นตำแหน่งราชการที่มีอำนาจในการบริหารประเทศจึงยังคงเป็นของกษัตริย์ชนชั้นนำที่จะแข่งขันความรู้ความสามารถภายในกลุ่มของตน และในความเป็นจริงแล้ว ค่านิยมที่เน้นให้ข้าราชการมีวิชาความรู้กว้างขวาง ดังกล่าวมาแล้วในเรื่องการศึกษาของกษัตริย์ชนชั้นนำที่จะเข้ารับราชการนั้นก็เพียง "อุดมคติ" ที่ยังไม่เป็นจริงในทางปฏิบัติมากนัก ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อถึงสมัยแห่งการปฏิรูปประเทศและปฏิรูปการศึกษานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภว่า "การต่อไปภายหน้าจะต้องเลือกกว่า ผู้ใดไม่รู้หนังสือได้ก็ตามควรแก่ที่กำหนด ผู้นั้นจะเป็นชนนางไม่ได้เลย แต่เวลานี้ข้าราชการเก่าที่ยังไม่รู้หนังสือก็มีอยู่บ้าง ผู้ซึ่งจะเลือกได้ยังมีน้อย จึงต้องกำหนดอย่างนี้ยังไม่ได้"¹

บทบาทของการศึกษาต่อระบบการคิด

อาจแบ่งการพิจารณาบทบาทของการศึกษาต่อระบบการคิดของคนในสังคมต้นรัตนโกสินทร์ออกเป็นสองแนวคือระบบการคิดของสามัญชนทั่วไปและระบบการคิดของชนชั้นนำ

¹ "การไล่หนังสือคนเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ", เอกสารเรื่องจัดการศึกษา..., หน้า 18.

จากที่ได้พิจารณามาแล้วจะเห็นได้ว่า การศึกษาแบบจารีตที่สามัญชนส่วนใหญ่ได้รับมุ่งเน้นค่านิยมของการรักษาสถาบันและวัฒนธรรมดั้งเดิมบนพื้นฐานของขนบธรรมเนียมประเพณี ศีลธรรมและศาสนา วิธีการเรียนการสอนยังคงอาศัยการท่องจำเป็นสำคัญ สภาพแวดล้อมทางการศึกษาไม่ว่าจะเป็นผู้สอน สถานการศึกษาและตำรับตำราโดยทั่ว ๆ ไปมีลักษณะโน้มมน้าวให้เชื่อถือโบราณประเพณีที่คนรุ่นก่อน ๆ ได้ประพฤติปฏิบัติกันมาโดยมิได้อธิบายเหตุผลกลายเป็นการเชื่อถือโศกลางหรือถือเคล็ดต่าง ๆ ที่ฝังเข้าไปในจิตสำนึกตั้งแต่เด็กจนเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือการเริ่มเรียนหนังสือต้องเริ่มในวันพฤหัสบดี มีดอกไม้รูปเทียนไปบูชาครู สำหรับดอกไม้ นั้นมักใช้ดอกมะเขือและดอกเข็มและมีหม้อน้ำแพรกประกอบด้วย ทั้งนี้เพื่อ “เอาเคล็ดเพื่อแรงอธิษฐานว่าขอให้ปัญญาแตกเหมือนหม้อน้ำแพรกดอกมะเขือเพราะของสองอย่างนี้เจริญงอกงามเร็ว และขอให้ปัญญาแหลมเหมือนดอกเข็ม”¹ ในระหว่างการเรียนต้องกราบสมุท กราบกระดานเป็นประจำ เมื่อเขียนหนังสือก่อนที่จะลบตัวใดทั้ง “ต้องยกกระดานใส่หัวเสี้ยก่อนครั้งหนึ่ง ลางที่ใช้กระดานกระแทกหัวสามครั้ง ปากก็พูดว่า “จำ จำ จำ” สามครั้ง ลางที่ท่องเป็นกลอนเพื่อกันลืมว่า “จำจิตจำใจไปไหนไม่ลืม”² แม้จะมีผู้วิพากษ์วิจารณ์ว่าโบราณจารย์ให้ถือเคล็ดเช่นนี้เพื่อให้รู้จักรักษาหนังสือและกระดาษเพราะเป็นของหายาก การให้เอากะดานจบหัวหรือกระแทกหัวเป็นการเปลี่ยนอิริยาบถหรือเพื่อให้รู้สึกเจ็บเป็นการปลุกประสาทให้ตื่นตัวไม่่วงนอน แต่จะเห็นได้ว่าในสมัยนั้นเป็นการทำตามประเพณี

¹ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 140.

² เรื่องเดิม, หน้าเดิม

โดยไม่รู้เหตุผลที่แท้จริงลักษณะเช่นนี้ปรากฏในกระบวนการศึกษาวิชาเฉพาะด้วย
 ings จะเห็นได้จากตำราวิชาเฉพาะกำหนดให้ผู้ศึกษาทำตามกรรมวิธีของโบราณ
 อาจารย์โดยมิได้บอกเหตุผลว่าเหตุใดจึงต้องกระทำเช่นนั้น เพราะถือว่าเป็นความ
 จริงสมบูรณ์อยู่แล้ว และในตำรายังปรากฏความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์และการถือ
 โขกลางอยู่มาก กระบวนการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง
 นอกเหนือจากปัจจัยทางสังคมอื่น ๆ ที่หล่อหลอมให้สามัญชนส่วนใหญ่ในสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่มีระบบการคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงประจักษ์และขาด
 ความกระตือรือร้นที่จะค้นหาเหตุและผลที่แท้จริงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในทาง
 สังคมและทางธรรมชาติโดยทำความเข้าใจหรืออธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้นด้วย
 กฎแห่งกรรมตามความเชื่อทางพุทธศาสนาในบางกรณี หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ
 และโซกลางสังหรณ์ในบางกรณี

สำหรับบทบาทของการศึกษาต่อระบบการคิดของชนชั้นนำในสมัยต้น
 รัตนโกสินทร์นั้น จะมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากกลุ่มสามัญชนในบางประการ
 อย่างไรก็ดีความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเกิดขึ้นในกลุ่มชนชั้นนำเฉพาะกลุ่มเท่านั้น
 กล่าวคือ จากความคลั่งคลายทางเศรษฐกิจและสังคม ยังผลให้โลกทัศน์ของกลุ่ม
 ชนชั้นนำที่ได้นำไปเกี่ยวข้องกับกิจการทางเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไป ในส่วนที่
 เกี่ยวข้องกับการศึกษาก็คือมองเห็นคุณค่าของการศึกษาในลักษณะของการอ่าน
 ออกเขียนได้ การคิดเลขเป็นและการมีความรู้ในวิชาเฉพาะ เหตุตั้งนั้นบุคคล
 เหล่านี้จึงพยายามจัดกระบวนการศึกษาที่เอื้ออำนวยต่อผลสัมฤทธิ์ทางค่านหนังสือ
 แก่กุลบุตรและกุลสตรีในแวดวงของตน ขณะเดียวกันก็พยายามปลูกฝังโลกทัศน์
 ใหม่ที่มีลักษณะของเหตุผลเชิงประจักษ์มากขึ้น เมื่อกระบวนการศึกษาในลักษณะ

นี้ ได้ถูกนำมาใช้กับกลยุทธ์กฤตคติที่มีความพร้อมทางด้านอื่น ๆ เช่น พื้นฐาน
 อุปนิสัยและความสามารถส่วนบุคคลก่อให้เกิดชนชั้นนำ “หัวก้าวหน้า” ที่เริ่มมี
 ระบบการคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงประจักษ์ มีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้
 และค้นหาเหตุผลที่แท้จริงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ มากขึ้น ระบบการคิดใน
 ลักษณะนี้จะก่อรูปร่างให้เห็นเด่นชัดขึ้นเมื่อคนกลุ่มนี้เผชิญกับวิทยาการตะวันตก
 คงจะได้พิจารณาในบทต่อไป

สภาวัฒนธรรม
 จฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3

การศึกษาวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าและผลกระทบต่อสังคม

การศึกษาวิทยาการตะวันตกของ “ชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และต่อเนื่องมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเรื่องที่ควรแก่การศึกษาวิเคราะห์อย่างลึกซึ้ง เพราะความสำคัญของการปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้มีได้จำกัดอยู่เฉพาะการได้เรียนรู้วิทยาการและเทคโนโลยีทันสมัยและนำมาใช้ประโยชน์ในทางรูปธรรม แต่ยังเป็นรากฐานที่สำคัญที่จะก่อให้เกิดความคิดเกี่ยวกับการปฏิรูปประเทศเป็นแบบตะวันตกในสมัยต่อมา ทั้งนี้ในบทนี้จะได้พิจารณาถึงการศึกษาวงศ์วิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในรายละเอียด โดยจะวิเคราะห์ถึงภูมิหลังทางการศึกษาของบุคคลเหล่านี้ ปัจจัยที่กระตุ้นให้ต้องการศึกษาวงศ์วิทยาการตะวันตก กระบวนการศึกษาตลอดถึงผลที่ได้รับทั้งในลักษณะส่วนตัวและผลกระทบต่อสังคมโดยรวม

การรับวิทยาการตะวันตกก่อนสมัยต้นรัตนโกสินทร์

วิทยาการตะวันตกได้เผยแพร่เข้ามาในประเทศไทยเป็นครั้งแรกในสมัยอยุธยาเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เปิดสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศโปรตุเกส ชาวโปรตุเกสที่เดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาได้นำวิทยาการตะวันตกบางอย่างเข้ามา เช่น การใช้ปืนใหญ่ และการสร้างบ่อนแบบยุโรป เป็นต้น¹

¹ วิชาสงศ์ พงศบุตร, “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา (ตอนที่ 4)”, แฉ่งงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี, 18 (มกราคม-มิถุนายน, 2522), หน้า 26.

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การเผยแพร่คริสต์ศาสนาและ
 วิทยาการตะวันตกโดยมิชชันนารีฝรั่งเศสเป็นไปอย่างกว้างขวางที่สุดในสมัยกรุง
 ศรีอยุธยา ในสนธิสัญญาที่ไทยทำกับเขาวเลีย เดอ โชมองต์ (Chevalier de
 Chaumont) ราชทูตฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. 2228 มีข้อความตอนหนึ่งอนุญาตให้บาท
 หลวงชาวฝรั่งเศสสอนศาสนาและ “จะสอนวิทยาศาสตร์หรือวิชาใด ๆ ก็ได้และมี
 สิทธิรับคนเหล่านั้นเข้าไปอยู่ในวัดในโรงเรียนและในบ้านได้เท่ากับวัดวาอาราม
 ในพระพุทธศาสนา และห้ามมิให้ผู้ใดขัดขวาง”¹ ทั้งนี้เนื่องจากสมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราชทรงมีพระราชประสงค์ที่จะมีสัมพันธไมตรีที่แนบแน่นกับฝรั่งเศส
 เพื่อส่งเสริมพระบารมีของพระองค์เอง² จึงทรงยินยอมผ่อนตามความประสงค์ใน
 การเผยแพร่ศาสนาและวิทยาการตะวันตกของฝรั่งเศส อนึ่ง พระองค์ยังทรงแสดง
 ความสนับสุนนโดยพระราชทานที่ดินให้สร้างโบสถ์และโรงเรียน และทรงมอบ
 เด็กไทยจำนวน 10 คนให้ศึกษาในโรงเรียนที่บาทหลวงคาทอลิกจัดตั้งขึ้น ได้แก่
 “โรงเรียนสามเณร”³ และนอกจากโรงเรียนสามเณรแล้วยังมี “โรงเรียนศรี
 อยุธยา” หรือ “วิทยาลัยคอนสแตนติน” (Constantine College) ซึ่งเจ้าพระยา
 วิชาเยนทร์เสนาบดีชาวกรีกในรัชสมัยนั้นเป็นผู้ให้การสนับสนุน โรงเรียนของ
 มิชชันนารีคาทอลิกนี้เป็นโรงเรียนประจำ สอนวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับคริสต์
 ศาสนาโดยใช้ภาษาละติน

¹ หนังสือจดหมายเหตุรายวันของท่านบาทหลวง เดอ ชัวส์, แปลโดยหลวง
 สันธานวิฑฒาศิทธิ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2479), หน้า 154-155.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์” ประวัติเมืองลพบุรี
 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2524), หน้า 27.

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 32, “อธิบายเรื่องเบื้องต้นที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศส
 ตอนที่ 1” (พระนคร : กุสุสภา, 2508, หน้า 156).

อย่างไรก็ตามนักเรียนส่วนใหญ่ของโรงเรียนบาทหลวงได้แก่ชาวต่างชาติที่เข้ามาพำนักในกรุงศรีอยุธยาเช่น ชาวจีน ญี่ปุ่น เขมร ลาว และมอญ เป็นต้น¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับชาวจีนและชาวญวนนั้น เมื่อได้ “เล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ เช่นเรียนวิชาว่าด้วยลักษณะการแห่งพระเป็นเจ้าและลัทธิศาสนา”² แล้วก็ถูกส่งกลับไปยังประเทศของตนเพื่อเผยแพร่ศาสนา เนื่องจาก “พวกนี้กระทำการเป็นผลสำเร็จได้ดีกว่าบรรดามิชชันนารีที่ส่งมาจากยุโรป”³ จากการทำบันทึกของบาทหลวงมิได้อ้างถึงนักเรียนไทยเลย น่าจะสันนิษฐานได้ว่ามีนักเรียนไทยน้อยมากอาจมีเพียง 10 คนที่สมเด็จพระนารายณ์เกณฑ์ให้มาเรียนดังกล่าวข้างต้น และการเรียนของเด็กไทยคงจะไม่ได้ผลหรืออาจเลิกเรียนไปกลางคัน ทั้งนี้ น่าจะมีเหตุผลมาจากการที่โรงเรียนบาทหลวงเน้นการสอนศาสนาเป็นประเด็นสำคัญ ซึ่งขัดกับความยึดมั่นในพุทธศาสนาของชาวไทย แม้กระทั้งการรักษารักษาไข้เจ็บซึ่งบาทหลวง เดอ ชัวส์ (Abbé de Choisy) เห็นว่า “วิธีที่จะเข้าไปตามบ้านได้ง่ายไม่มีอะไรจะดีไปกว่าการรักษาไข้เจ็บ”⁴ แต่การรักษาโรครักษาไข้เจ็บนี้ก็เน้นการเผยแพร่ศาสนาเช่นกัน เพราะมีการจัดให้หมอไปพร้อมมิชชันนารี “และเมื่อหมอได้ทำการรักษาร่างกายแล้ว มิชชันนารีจะได้ทำการรักษาวิญญาณต่อไป”⁵ ดังนั้นเหตุผลของการหายจากโรคต่าง ๆ ก็เนื่องมาจาก

¹ เรื่องเดิม

² หนังสือจดหมายเหตุรายวันของท่านบาทหลวง เดอ ชัวส์, หน้า 34.

³ เรื่องเดิม

⁴ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 40, “จดหมายเหตุคณะพ่อค้าฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช”, (พระนคร : องค์การคำคุณฐา, 2508), หน้า 21-22.

⁵ เรื่องเดิม

“บุญญาภินิหารของพระเป็นเจ้า” เป็นข้อใหญ่ มิได้เป็นการให้ความรู้ในแง่สาเหตุของโรคและวิธีการรักษา จึงมิได้กระตุ้นให้คนไทยสนใจวิทยาการตะวันตก ในเชิงวิทยาศาสตร์และต้องการจะเรียนรู้แต่เพียงอย่างเดียว

อนึ่ง แม้จะปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงจัดส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาการ ณ ประเทศฝรั่งเศสถึง 3 ครั้ง¹ แต่ไม่ปรากฏว่าได้กลับมาหรือได้เรียนรู้วิทยาการด้านใดมา

โดยเหตุนี้แม้ว่าในรัชสมัยพระนารายณ์มหาราชจะมีการนำวิทยาการตะวันตกเข้ามาในประเทศไทยพร้อมกับการเข้ามาของกองทหารและหมอสอนศาสนาชาวฝรั่งเศส แต่มิได้กระตุ้นให้คนไทยมีความต้องการที่จะเรียนรู้วิทยาการเหล่านั้นแต่ประการใด ยกเว้นในด้านการใช้อาวุธปืนใหญ่และการสร้างป้อมปราการแบบตะวันตก แม้ว่าในราชสำนักของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจะปรากฏร่องรอยของการนำวิทยาการตะวันตกในลักษณะอื่น ๆ เข้ามาบ้าง เช่น ทางดาราศาสตร์ หรือการสร้างท่อส่งน้ำ² แต่ปรากฏว่าเมื่อสิ้นรัชสมัยของพระองค์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าพระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาได้ให้ความสนใจพระทัยแต่อย่างใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ที่กองทหารฝรั่งเศสจำนวนมากเข้ามาในรัชสมัยพระนารายณ์มหาราชและแสดงที่ทำคุกคามเอกราชของเมืองไทย ทำให้พระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาในสมัยปลายอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความระแวงแคลงใจต่อชาวตะวันตก และพยายามคบค้าในขอบเขตจำกัดเช่น การค้าขายในวงจำกัด โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อแลกเปลี่ยน

¹ คุราชตะเอียดใน ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2475”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 19-20.

² วิลาสวงศ์ พงศบุตร, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา (ตอนที่ 4), หน้า 31.

สินค้าพื้นเมืองกับอาวุธยุทโธปกรณ์ของตะวันตกเป็นประการสำคัญ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีคนไทยผู้ใดเรียนวิชาการศึกษาตะวันตกที่สำคัญ ๆ ด้านอื่น ยกเว้นการสร้างและใช้ปืนใหญ่ และการสร้างป้อมปราการดังกล่าวมาแล้ว

การเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังที่ได้กล่าวในบทที่ 1 แล้วว่า ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีคณะมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาในประเทศไทย โดยมีศาสนจารย์คาร์ล กุตสลาฟ (Karl Gutzlaff) และศาสนจารย์จาคอบ ทอมลิน (Jacob Tomlin) เข้ามาเป็นรุ่นแรก จากนั้นมิชชันนารีโปรเตสแตนต์คนอื่น ๆ ได้เดินทางเข้ามาตามลำดับเวลาดังนี้

พ.ศ.	รายชื่อมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ¹
2371	คาร์ล กุทสลาฟ (Karl Gutzlaff) จาคอบ ทอมลิน (Jacob Tomlin)
2374	เดวิด เอบีล (David Abeel)
2375	ชาร์ล โรบินสัน (Charles Robinson)
2376	วิลเลียม ดีน (William Deen) โจนส์ (Jones)
2378	แดน บีช บรัดเลย์ (Dan Beach Bradley) จอห์นสัน (Johnson)
2379	จัตสัน (Judson) รีด (Reed)
2383	เดเวนปอต (Devepot)
2386	แจสตี แคสเวล (Caswell)
2390	จันเคลอร์ (Chandler)
2390	สตีเฟน แมตตัน (Stephen Mattoon) เรย์โนลด์ เฮาส์ (Reynold House)

¹ ประมวลจาก ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 81, "จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทย", (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2511). และ William L. Bradley, *Siam Then*, (California : William Carey Library, 1981)

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ยังมีมิชชันนารีคาทอลิกเข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนา เช่นกัน แต่วิธีการเผยแผ่ของฝ่ายคาทอลิกและโปรเตสแตนต์มีส่วนที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ขณะที่มิชชันนารีคาทอลิกเน้นวัตถุประสงค์ที่จะให้ชาวพื้นเมืองทั้งครอบครัวเข้ารับเพื่อ “แสวงหาความหลุดพ้นโดยพระเยซูคริสต์” พร้อม ๆ กับการจัดตั้งชุมชนคาทอลิกเพื่อให้ความร่วมมือซึ่งกันและกัน¹ มิชชันนารีโปรเตสแตนต์กลับมีความเห็นว่าหน้าที่ที่จะช่วยให้คนพื้นเมืองหลุดพ้นจากความทุกข์ยากทางเศรษฐกิจ การกดขี่บังคับทางการเมืองอันเป็นความหลุดพ้นทางร่างกายก็เป็นสิ่งสำคัญพอ ๆ กับการหลุดพ้นทางวิญญาณ โดยเหตุนี้มิชชันนารีโปรเตสแตนต์จะพยายามเข้าไปมีบทบาทสำคัญในการให้ความช่วยเหลือ “คนต่างศาสนา” เพื่อพัฒนาสังคมทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการศึกษา กล่าวโดยสรุปก็คือ มิชชันนารีโปรเตสแตนต์พร้อมที่จะบริการสังคมแม้ว่าจะจะเป็นสังคมของคนต่างศาสนาก็ตาม ดังที่หมอบรัดเลย์ (Bradley) ได้แสดงความเชื่อว่าการรักษาพยาบาลผู้ป่วยเจ็บนั้นเป็นงานของพระเจ้า²

โดยเหตุนี้เมื่อมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เข้ามาในเมืองไทยก็ได้เน้นงานบริการสังคมอย่างกว้างขวางควบคู่ไปกับการสอนศาสนา ดังเช่น การสร้างโรงเรียนเพื่อสอนภาษาและวิชาความรู้พื้นฐานต่าง ๆ ที่ทันสมัย การรักษาพยาบาลดังเช่น หมอบรัดเลย์ได้นำการปลูกฝีป้องกันโรคไข้ทรพิษมาเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. 2381³ นำ

¹ Keith Watson, *Educational Development in Thailand*, (Kualalumpur : Heinemann Asia, 1980), p. 85.

² Dan Beach Bradley, May 13, 1840 as quoted in Donald Lord, "In His Steps : A Biography of Dan Beach Bradley, Medical Missionary to Thailand, 1835-1873", (Ph. D. Dissertation, Western Reserve University, 1964,) p. 76.

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 81, หน้า 130.

วิธีการผ่าตัดมาใช้เพื่อการรักษาพยาบาลเมื่อ พ.ศ. 2380¹ ทั้งโรงพยาบาลภาษาไทย เพื่อเผยแผ่ความรู้วิทยาศาสตร์และข่าวสารต่างประเทศ หมอเฮาส์ (House) และ หมอแคสเวล (Caswell) ได้ร่วมกันเผยแพร่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ เช่น เรื่อง สรีรวิทยา ดาราศาสตร์ จันทรุปราคา ลักษณะของดวงจันทร์และความสัมพันธ์เกี่ยวกับน้ำขึ้นน้ำลง เป็นต้น² โดยนัยนี้นับว่ามิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการนำวิทยาการตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย

ปฏิกริยาของคนไทยต่อการเผยแพร่วิทยาการตะวันตกของมิชชันนารี

ปฏิกริยาของคนไทยต่อการเผยแพร่วิทยาการตะวันตกของมิชชันนารีอาจแบ่งออกเป็นสามกลุ่มตามพื้นฐานทางการศึกษาและโลกทัศน์ทางสังคม กล่าวคือ คนไทยโดยทั่วไป ผู้ปกครองรัฐ และกลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้า

ปฏิกริยาจากคนไทยโดยทั่วไป

โดยทั่วไปแล้วจากการที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์เข้ามาให้บริการสังคม โดยเฉพาะการรักษาพยาบาล และสามารถรักษาได้อย่างมีประสิทธิภาพทำให้คนไทยมิได้รังเกียจมิชชันนารีในแง่ของตัวบุคคล ในทางตรงกันข้าม คนไทยโดยทั่วไปที่มีโอกาสสัมผัสกับมิชชันนารีค่อนข้างจะมีความรู้สึกยกย่องมิชชันนารีเหล่านี้ ถึงแม้จะเห็นได้จากคำเรียกมิชชันนารีที่ทุกคนว่า "หมอ" ทั้ง ๆ ที่บางคนอาจจะมิได้เป็นหมोजริง ๆ คำเรียกนี้ยังแสดงให้เห็นว่าบทบาทโดยทั่วไปของมิชชันนารีที่คนไทยประทับใจและชื่นชมมากที่สุดก็คือ ความเป็น "หมอ" นั่นเอง เมื่อหมอบรัดเลย์นำเอาวิธีการรักษาพยาบาลแบบตะวันตกเข้ามานั้น ปรากฏว่าการ

¹ เรื่องเดิม, หน้า 108-105.

² ยอร์จ เฟลคัส, ดร. เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล, (กรุงเทพฯ : สุริยบรรณ, 2525), หน้า 29.

รักษาพยาบาลของ หมอบรัดเลย์ ได้รับการต้อนรับจากคนไทยทุกชั้นไม่ว่าจะเป็น
เจ้านาย ขุนนาง สามัญชนและพระสงฆ์ จำนวนคนไข้ที่รับการรักษาพยาบาลจาก
หมอบรัดเลย์ในรอบสองปีมีถึง 5,025 คน¹ คนไข้ของหมอบรัดเลย์มิได้จำกัดอยู่
เฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น หากรวมไปถึงผู้ที่เดินทางมาจากอยุธยา สามโคก
ปากลัดและปากน้ำค้าย² คนไทยจำนวนไม่น้อยพากันตื่นตื่นในการรักษาด้วยวิธี
การแพทย์ตะวันตกซึ่งสามารถพิสูจน์ให้เห็นว่ารักษาโรคได้จริง ๆ ดังเช่นที่
หมอบรัดเลย์ได้บันทึกเกี่ยวกับการผ่าตัดพระที่บาดเจ็บจากการถูกระเบิดปืนใหญ่
โดยหมอบรัดเลย์ได้ผ่าตัดแขนออก คนไทยจึงพากัน “เลื่องลือกันว่าก่อนนี้คนไทย
ไม่รู้เลยว่าจะตัดร่างกายมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ได้เช่นนี้ ด้วยพระสงฆ์ที่ทนการผ่าตัด
ได้ไม่นานเท่าใดก็หายดี... คนบาดเจ็บที่ยอมอยู่ในความรักษาของพวกมิชชันนารี
หายดีหมดทุกคน แต่ผู้ที่ปฏิเสธความช่วยเหลือของมิชชันนารีนั้น ได้ตายเพราะ
บาดแผลเป็นจำนวนมาก”^{3,8}

นอกจากจะเริ่มยอมรับในวิธีการรักษาพยาบาลแบบตะวันตกแล้ว คนไทย
ยังให้ความสนใจในความรู้และการทดลอง ทางวิทยาศาสตร์ที่มิชชันนารีโปรเตส
แตนต์นำมาเผยแพร่ ดังที่หมอเฮาส์ได้บันทึกไว้ว่า การทดลองและการแสดง
ปาฐกถาทางวิทยาศาสตร์ของเขาได้รับการต้อนรับอย่างกว้างขวางจากคนไทยทั้งใน
กรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ที่น่าสังเกตก็คือมิสตรี้ให้ความสนใจเข้าชมการทดลอง
ครั้งนั้นด้วย⁵

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, หน้า 113.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, หน้า 81.

³ เรื่องเดิม, หน้า 104-105.

⁴ ยอร์จ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, (พระนคร : ตภากริสต์จักรแห่งประเทศไทย, 2504), หน้า 30.

⁵ เรื่องเดิม

เป็นที่น่าสังเกตว่าถึงแม้คนไทยโดยทั่วไปที่ได้มีโอกาสคุ้นเคยกับมิชชันนารีจะสนใจและยอมรับวิทยาการตะวันตกในระดับหนึ่งรวมทั้งไม่มีความรังเกียจมิชชันนารีในส่วนบุคคล แต่บุคคลเหล่านี้จะไม่ยอมรับคริสต์ศาสนา จากบันทึกของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์พบว่า การเปลี่ยนศาสนาคนไทยเป็นสิ่งที่ยากลำบากมาก คนไทยจะพยายามดิ้นรนตัวเองออกจากความเข้าใจในคริสต์ศาสนา “จะพยายามปิดหู ปิดตา ไม่ยอมฟัง ไม่ยอมเชื่อและไม่ยอมใส่ใจ”¹ ในบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ (Pallegoix) มิชชันนารีคาทอลิกที่เดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในไทยเมื่อ พ.ศ. 2373 ได้กล่าวว่า

... พวกคนนอกศาสนาคนหนึ่งจะเข้ารับเป็นคริสตัง ญาติมิตรสหายจะโจมตีบุคคลนั้นอย่างดุเดือดว่า “ทำไมหือ แกต้องการละศาสนาอันเที่ยงแท้และแสงสว่างเพื่อทั้งตัวเข้าไปอยู่ในความมืดกระนั้นหรือ ? ไอ้คนโงกแก่จะสูญเสียกุศลผลบุญที่แกได้ทำไว้แต่ชาติปางก่อนนี้หมดสิ้น แล้วแกก็จะต้องตกโลกันต์นรก ...

เซอร์จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษซึ่งเดินทางเข้ามาในประเทศไทยเพื่อทำสนธิสัญญาทางการทูตและการค้ากับไทยเมื่อ พ.ศ. 2398 ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ชาวไทยมีนิสัยที่คำสอนของชาวต่างชาติจะมาเปลี่ยนแปลงได้ยาก คนไทยจะแสดงความสงสัยและไม่เชื่อถือคริสต์ศาสนาอยู่เสมอโดยเฉพาะในเรื่อง “พระเจ้า” ดังเช่นจะตั้งคำถามต่อมิชชันนารีว่า “ถ้าพระเจ้ามีปาฏิหาริย์ที่ทำให้บรรพบุรุษของชาวตะวันตกเปลี่ยนศาสนา ทำไม

¹ Dan Beach Bradley, June 17, 1837 and July 1837 as quoted in Donald Lord “In His Steps : A Biography of Dan Beach Bradley” p. 120.

² สังฆราช ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, (พระนคร : ก้าวหน้า, 2506), หน้า 890-891.

พระเจ้าไม่ทำปาฏิหาริย์เพื่อให้คนไทยศรัทธาและเปลี่ยนศาสนาบ้าง”¹ หรือถามว่า “ท่านบอกว่าพระเจ้าจะโกรธพวกที่ไม่มีศรัทธาในตัวพระองค์ พระเจ้าควรจะโกรธในสิ่งเหล่านี้ หรือพระเจ้าจะเป็นพระเจ้าที่ตีได้หรือถ้าแสดงความโกรธ”²

จะเห็นได้ว่าจากพื้นฐานการศึกษาอบรมของคนไทยที่ผูกพันอยู่กับพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น³ ทำให้คนไทยโดยทั่วไป ไม่อาจเลื่อมใสคริสต์ศาสนาได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อคริสต์ศาสนาเป็นอีกศาสนาหนึ่ง มิได้มีลักษณะเหมือนไสยศาสตร์หรือการเชื่ออำนาจผีบางเทวดาที่อาจจะยึดถือได้โดยที่ไม่เกิดความรู้สึกว่าละทิ้งความเชื่อทางพุทธศาสนา

ความรังเกียจในการที่จะถูกเปลี่ยนศาสนา⁴ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนไทยโดยทั่วไปเพียงแต่มองวิทยาการตะวันตกอยู่เพียงห่าง ๆ เช่น ชมการทดลองวิทยาศาสตร์ในลักษณะเป็นของแปลกที่ให้ความเพลิดเพลิน หรือเข้ารับการรักษาพยาบาลจากมิชชันนารีเพื่อให้พ้นจากโรคภัยไข้เจ็บ แต่มิได้เข้ามาเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่เหล่านั้นเพราะกลัวว่าจะถูกมิชชันนารีครอบงำให้เลื่อมใสคริสต์ศาสนา⁵ เหตุคั้งนั้นเมื่อมิชชันนารีได้เปิดโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษและวิชาพื้นฐานเบื้องต้นในระยะแรกจึงไม่ปรากฏว่ามีเด็กไทยเข้ารับการศึกษาเลย

¹ Sir John Bowring, *The Kingdom and People of Siam*, Vol. I (London : Oxford University Press, 1969), p. 337.

² *Loc. cit.*

³ โปรดดูบทที่ 2

⁴ ข้อสรุปนี้สมรรถยึกเวณอยู่บ้าง จากบันทึกของหมอเฮาส์ ปรากฏว่ามีคนไทยชื่อ “นายช่น” เกิดความศรัทธาในคริสต์ศาสนาและได้เข้ารับไปที่สุดในที่สุด แต่อย่างไรก็ตามหมอเฮาส์ก็ได้บันทึกไว้ว่า “เขาสนใจมากจนไม่อยากจะเชื่อ ข้าพเจ้าจึงไม่วางใจในเจตนารมณ์ของเขา ประสพการณ์เก่า ๆ ได้สอนให้ข้าพเจ้าระมัดระวังใจจนหนัก เมื่อเขามาตอนหลัง ๆ ข้าพเจ้าจึงไม่เชื่อในความจริงใจ” (ยอร์จ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 107)

เป็นที่น่าสังเกตว่าโรงเรียนมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในระยะแรกจะมีนักเรียนที่เป็นชาวต่างชาติที่อพยพเข้ามาอยู่ในไทย เช่น ชาวจีน ญวน และมอญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะมีชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ โดยมีเหตุผลอยู่สองประการ ประการแรก มิชชันนารีเองก็มุ่งความสนใจในการเผยแผ่ศาสนาในกลุ่มชาวจีน ปรากฏหลักฐานว่าแต่แรกเริ่มนั้นพวกมิชชันนารีโปรเตสแตนต์มีความตั้งใจที่จะเดินทางไปเผยแผ่ศาสนาไปยังประเทศจีน ครั้นเมื่อแวะเข้ามายังประเทศไทยเห็นว่ามีชาวจีนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก จึงตกลงใจพำนักอยู่เพื่อเผยแผ่ศาสนาในหมู่ชาวจีน¹ ในด้านชาวจีนนั้นเมื่ออพยพมาในระยะแรกยังไม่ได้ถูกกลืนเข้าสู่ระบบสังคมและวัฒนธรรมของไทย ยังไม่มีความผูกพันกับค่านิยมต่าง ๆ ในสังคมไทยรวมทั้งความยึดมั่นในพุทธศาสนา จึงไม่รังเกียจที่จะรับคำสอนทางคริสต์ศาสนาจากมิชชันนารี อนึ่ง การส่งลูกหลานเข้าเรียนในโรงเรียนของมิชชันนารีนั้นครอบครัวของเด็กจะได้รับความช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ จากมิชชันนารี รวมทั้งได้เงินตอบแทนเป็นค่าจ้างที่ส่งเด็กเข้าเรียนด้วยคงที่เสมอเท่าใดนักก็ไม่ว่า วิธีการที่จะให้เด็กมาเรียนในโรงเรียนอย่างถาวรนั้น หมอเฮาส์จะต้องใช้เงินซื้อเด็กโดยเขียนสัญญาไว้กับบิดามารดาว่า ถ้าบิดามารดายอมให้เด็กเรียนในโรงเรียนมิชชันนารีเป็นเวลา 7 ปีจะได้เงินตอบแทน 8 ดอลลาร์²

¹ Francis Wayland Goddard, *Called to Cathey* (New York : Baptist Literature Bureau, 1948) pp. 20-30 อ้างในสุพรรณดี กาญจนยวีร์ "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 25.

² ยอร์ช เฟลด์ส, ดร. เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่ง 3 รัชกาล, หน้า 80.

ดังนั้นโรงเรียนมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในระยะแรกจึงมีนักเรียนชาวต่างชาติที่อพยพเข้ามาในไทยโดยเฉพาะชาวจีนเกือบทั้งหมด ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีเด็กไทย ทั้งนี้จากเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว

ปฏิกริยาจากผู้นำรัฐ

ผู้นำรัฐในช่วงสมัยที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์เข้ามาเผยแผ่วิทยาการตะวันตกคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพิจารณาจากข้อมูลโดยทั่วไปแล้วอาจกล่าวได้ว่าจากพื้นฐานการศึกษาและทัศนคติแบบชนชั้นนำ¹ “พ่อค้า” ทำให้พระองค์ทรงยอมรับและเห็นคุณค่าของวิทยาการตะวันตกเช่นเดียวกับชนชั้นนำหัวก้าวหน้าที่จะกล่าวถึงต่อไป อย่างไรก็ตามในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นผู้ปกครองรัฐและในสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศที่ชาติตะวันตกพยายามเข้ามาเรียกร้องผลประโยชน์ในภูมิภาคแถบนี้ทำให้ปฏิกริยาของพระองค์ที่มีต่อมิชชันนารีและวิทยาการตะวันตกเป็นไปด้วยความระมัดระวังมากกว่าชนชั้นนำหัวก้าวหน้าอื่น ๆ ซึ่งมีได้อยู่ในฐานะผู้ปกครองรัฐระดับสูงสุด

เหตุการณ์สงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าซึ่งผลปรากฏว่าพม่าเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ โดยยอมทำสนธิสัญญาสันติภาพกับอังกฤษ คือสนธิสัญญายานดาโบ (Yandabo)² เมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2368 นั้น มีผลกระทบต่อความรู้สึกของผู้นำไทยเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะพม่าเป็นศัตรูที่น่ายำเกรงของประเทศไทยมา

¹ โปรดดูบทที่ 1

² ตามสนธิสัญญายานดาโบ พม่าต้องเสียยะไข่ (Arakan) ตะนาวศรี (Tenasserim) อัสสัม (Assam) และมณีปุระ (Manipur) พร้อมทั้งค่าปฏิกรรมสงครามให้อังกฤษเป็นมูลค่า 1,000,000 ปอนด์สเตอร์ลิง

เป็นเวลาช้านาน ดังนั้นเมื่อการณปรากฏว่าพม่าเป็นฝ่ายแพ้สงคราม¹ ผู้นำไทยจึงตระหนักในความสามารถของอังกฤษและหัวนเกรง ภัยที่จะมีมาถึงไทยในลักษณะเดียวกัน

ภายหลังจากสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่า ผู้นำไทยได้ใช้ความระมัดระวังในการติดต่อกับอังกฤษมากขึ้น โดยพยายามหลีกเลี่ยงมิให้เกิดเรื่องกันขึ้นจากบันทึกของเบอร์นีเมื่อครั้งเดินทางเข้ามาทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้า พ.ศ. 2369 แสดงให้เห็นว่าผู้นำไทยพยายามให้การต้อนรับอย่างดี ดังที่เบอร์นีกล่าวว่า

...การที่กองทัพอังกฤษมีชัยชนะต่อกรุงอังวะ ทำให้คนไทยได้รู้ถึงอำนาจและความสามารถของอังกฤษอย่างแท้จริงและถูกต้องกว่าเดิม เพราะเหตุนี้เองข้าพเจ้าจึงได้รับการต้อนรับอย่างสุภาพจากราชสำนักแห่งนี้มากกว่าที่นายคอร์วฟอร์ดเคยได้รับ และคงแ่มีข่าวลือเข้ามาว่ากองทหารอังกฤษกำลังเตรียมกำลังอยู่ที่บึงเพื่อที่จะเข้ามาโจมตีเมืองไทย ข้าพเจ้าก็ได้รับอนุญาตให้มีคนใช้และคนเรือซึ่งแต่เดิมได้รับมาครั้งหนึ่งแล้ว แต่ถูกเรียกกลับคืนไปพร้อมกับคำกล่าวอย่างไม่สุภาพว่า นายคอร์วฟอร์ดก็ไม่เคยได้รับอนุญาตให้มีคนใช้เช่นนี้...⁸

¹ เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) ทูตอังกฤษที่เดินทางเข้ามาในไทยได้บันทึกไว้ว่าผู้ปกครองไทยไม่เคยเชื่อว่าภัยที่เกี่ยวกับความพ่ายแพ้ของพม่าเลย โปรดดู เฮนรี เบอร์นี, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1, (พระนคร : กรมศิลปากร, 2514), หน้า 50-51.

² ใจความสำคัญของสนธิสัญญาเบอร์นีกคือไทยยอมเป็นไมตรีกับอังกฤษ และตกลงหลักการบางประการเกี่ยวกับเมืองไทรบุรี ส่วนในด้านการค้านั้นไทยจะเก็บภาษชาเจ้าเป็นภาษปากเรือ คือเรือบรรทุกสินค้าเข้ามาเก็บวาละ 1,700 บาท เรือบรรทุกอับเฉาเก็บวาละ 1,500 บาท.

⁸ เฮนรี เบอร์นี, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2, หน้า 84.

นอกจากสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าแล้ว ชัยชนะที่อังกฤษมีเหนือจีนในสงครามฝิ่นเมื่อ พ.ศ. 2382-2385 ก็ได้ตอกย้ำถึงอำนาจอันไพศาลของกองทัพอังกฤษมากยิ่งขึ้น

กล่าวโดยสรุป ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ปกครองไทยได้ตระหนักถึงความสำคัญของอังกฤษและมหาอำนาจตะวันตกอื่น ๆ รวมทั้งหวั่นเกรงภัยจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกเหล่านั้น ความกีดกันกล่าวสะท้อนให้เห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อจีนไวยวรนาด (ช่วง บุนนาค)¹ จางวางมหาดเล็กที่ว่า “การศึกษาสงครามข้างญวนข้างพม่าเห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ที่แต่ข้างพวกฝรั่งให้ระวังให้คืออย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาก็คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว”²

นอกเหนือจากความหวั่นเกรงภัยจาก “ฝรั่ง” แล้ว พระราชดำรัสดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นว่าในทัศนะของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น วิทยาการตะวันตกเป็นสิ่งที่มิประโยชน์แต่ควรจะเลือกรับด้วยความระมัดระวังมิให้เลื่อมใสมากนัก เพื่อมิให้ชาวตะวันตกซึ่งเป็น “เจ้าของ” วิทยาการเหล่านั้นถือโอกาสเข้ามาแผ่อิทธิพลในประเทศไทย

โดยนัยนี้ ไม่ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงคบค้าสนิทสนมกับมิชชันนารีคนใด หากทรงเลือกใช้ประโยชน์จากวิทยาการตะวันตกของมิชชันนารีเหล่านั้นในหลายประการ ดังเช่น ทรงสนับสนุนให้หมอบรัดเลย์

¹ คำบอก สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 187.

ใช้วิทยาการตะวันตกปลุกผีป้องกันใช้ทรพิษให้แก่ราษฎร¹ และโปรดเกล้าฯ ให้
 หมอหลวงประมาณ 10-12 คนไปหัดปลุกผีกับหมอบริตเลย์ จากบันทึกของหมอ
 บริตเลย์กล่าวว่าในการนี้พระองค์ได้พระราชทานบำเหน็จแก่หมอบริตเลย์ด้วย²
 เนื่องจากทรงพอพระราชหฤทัยที่การปลุกผีสามารถป้องกันชีวิตชาวไทยไว้ได้
 เป็นจำนวนมาก อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้
 โรงพิมพ์ของหมอบริตเลย์พิมพ์ประกาศการห้ามสูบบุหรี่ซึ่งเป็นเอกสารของราชการ
 ซึ่งช่วยให้สามารถกระจายประกาศนี้ไปสู่ราษฎรในวงกว้างมากขึ้น³

กล่าวโดยสรุป ปฏิกริยาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อ
 การเผยแพร่วิทยาการตะวันตกของมิชชันนารีก็คือทรงเลือกวิธีสิ่งที่ทรงเห็นว่า
 ประโยชน์แก่รัฐมาใช้แต่มิได้ทรงก้าวเข้ามาศึกษาวิทยาการเหล่านั้นด้วยพระองค์
 เอง อย่างไรก็ตามพระองค์มิได้ทรงขัดขวางการศึกษาวิทยาการตะวันตกของชน
 ชี้นำหัวก้าวหน้าซึ่งจะได้กล่าวต่อไปแต่ประการใด

ปฏิกริยาจากชนชั้นนำหัวก้าวหน้า

ในบรรดาคนไทยที่ได้รับรู้การเผยแพร่วิทยาการตะวันตกของมิชชันนารี
 โปรเตสแตนต์นั้น จะมีคนอยู่กลุ่มหนึ่งที่มีปฏิกริยาผิดแผกออกไป ในแง่ความ
 เชื่อทางศาสนาคณกลุ่มนี้ก็เช่นเดียวกับคนไทยโดยทั่วไป กล่าวคือ ปฏิเสธที่จะรับ
 คำสอนทางคริสต์ศาสนา แต่ปฏิกริยาของคนกลุ่มนี้ซึ่งในที่นี้จะขอเรียกว่า “ชน

¹ ประชุมพงสาวดารภาคที่ 81, “มิชชันนารีอเมริกันมาประเทศสยาม”, หน้า
 180-181.

² เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

³ สุกัญญา ตีรวนิช, ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย ภายใต้ระบอบสมบูร-
 ณาธิปไตย (พ.ศ. 2325-2475), (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2520), หน้า 8.

ชั้นนำหัวก้าวหน้า” ซึ่งแตกต่างไปจากคนไทยทั่วไปก็คือ คนกลุ่มนี้สนใจที่จะเรียนรู้วิทยาการตะวันตกที่มีชั้นนารีนำมาเผยแพร่ หาทางเรียนรู้ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น และพยายามนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์กับตนเองและสังคม ขณะเดียวกันก็พัฒนาระบบการคิดของตนให้เป็นเหตุเป็นผลในเชิงวิทยาศาสตร์มากขึ้น

เราไม่ทราบจำนวนที่แน่นอนของชนชั้นนำ “หัวก้าวหน้า” เหล่านี้ แต่พอจะอนุมานได้จากรายชื่อสมาชิกที่รับหนังสือพิมพ์ของมิชชันนารีคือหนังสือพิมพ์บางกอกเรคอร์ดเดอร์ (Bangkok Recorder)¹ หนังสือพิมพ์ดังกล่าวมีข่าวสารเกี่ยวกับ

... การบ้านเมือง, แลความที่รู้รอบตามหนังสือ, แลศิลปะสาตราวิชาการต่าง ๆ, แลการพ่อค้า แลข่าวที่บังเกิดในเมืองนี้, แลเมืองที่ล้อมรอบ, แลจะคัดเอาข่าวจากหนังสือจดหมายเหตุที่มีมาแต่เมืองจีน, เมืองปัตเตเวีย, เมืองสิงคโปร์, เมืองบีนัง, เมืองพม่า, เมืองมังกะลา, เมืองลังกา, เมืองบ่าไบ ประเทศยุโรป ประเทศอเมริกา จะคัดเอาข้อความจากหนังสือจดหมายเหตุเหล่านั้น ซึ่งจะเปนประโยชน์แก่ผู้ใด ๆ ที่อ่าน ... เปนของควรวที่ชาวประเทศสยามจะอ่านได้ช่วยให้จำเรื่ยดี ...²

¹ หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ มีหมุดบวชเลข เป็นบรรณาธิการ เป็นหนังสือรายบักษ์ พิมพ์จำหน่ายครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2387 ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ได้พิเศษถ่มเล็กกลับมาพิมพ์ใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บังจุบันไม่อาจหาหลักฐานเกี่ยวกับ ฉบับที่พิมพ์ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตามจะสันนิษฐานได้ว่าเนื้อหาของหนังสือในสองช่วงเวลาจะคล้ายคลึงกัน และน่าจะสันนิษฐานต่อไปได้ว่าสมาชิกที่รับหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะมีหลายคนที่เคยเป็นสมาชิกในช่วงแรก

² บางกอกเรคอร์ดเดอร์, เล่ม 1 ฉบับที่ 1 (วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2408) (ค.ศ. 1865), หน้า 8.

เหตุกึ่งหนึ่งน่าจะสันนิษฐานได้ว่าผู้ที่ติดตามอ่านหนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์เป็นที่ต้องการศึกษาและทำความเข้าใจศาสตร์ของตะวันตก ตลอดจนข่าวสารต่างประเทศเพิ่มเติมขึ้นจากวิชาความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาแบบจารีต กึ่งนั้นจึงอาจจัดคนกลุ่มนี้เป็นชนชั้นนำหัวหน้า และจากรายชื่อสมาชิกบางกอกรีคอร์เดอร์ดังกล่าวมาแล้วปรากฏว่ามีจำนวน 101 คน¹ ในจำนวนเหล่านี้เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าประกอบด้วยเจ้านาย ชนนางทั้งในกรุงเทพ ฯ และหัวเมือง พระสงฆ์ คหบดีชาวจีนและชาวไทย² ซึ่งพอจะสันนิษฐานได้ว่าจากสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนการรับการศึกษาแบบจารีตในลักษณะเฉพาะของชนชั้นนำดังกล่าวมาแล้ว ได้หล่อหลอมให้บุคคลเหล่านี้มีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงประจักษ์มองเห็นคุณค่าของการศึกษา และมีความตื่นตัวที่จะรับวิทยาการแปลกใหม่อันจะเอื้อผลประโยชน์ให้กับตนเองและสังคม บุคคลเหล่านี้มีศรัทธาในพุทธศาสนาเช่นเดียวกับคนไทยโดยทั่วไป แต่เป็นความเชื่อมั่นในลักษณะมีเหตุมีผล กล่าวคือ เลื่อมใสในหลักธรรมของศาสนา แต่มิได้ผูกติดอยู่กับรูปแบบหรือพิธีกรรมที่ฟุ่มเฟือย จากโลกทัศน์เช่นนี้ทำให้บุคคลเหล่านี้กล้าคบค้าและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับพวกมิชชันนารีเพื่อประโยชน์ในการศึกษาวิทยา

¹ ตัวเลขนี้เป็นจำนวนโดยประมาณของ "ชนชั้นนำหัวก้าวหน้า" เท่านั้น เพราะเท่าที่เรทราบยังมีบุคคลอย่างน้อยสองท่านที่ไม่ปรากฏในรายชื่อ แต่จัดเป็นชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเช่นกันเมื่อพิจารณาจากพฤติกรรมและผลงานได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งยังมีบรรดาศักดิ์เป็นจมนไววรนาถ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เมื่อครั้งยังมีบรรดาศักดิ์เป็นจมนราชามาตย์ ในทางตรงกันข้าม สมาชิกบางคนของหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์เดอร์อาจจะไม่ ได้มีลักษณะเป็น ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในความหมายที่เราถ้กำลังพิจารณาก็ได้

² โปรดดูภาคผนวก ง รายชื่อสมาชิกบางกอกรีคอร์เดอร์

³ โปรดดู บทที่ 2

การตะวันตก โดยมีได้วันเกรงว่าจะถูกเปลี่ยนศาสนาและจะ “ตกนรก” ตามความคิดของสามัญชนทั่วไป

ในกลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านี้ จะมีบางบุคคลที่ปรากฏหลักฐานให้เห็นชัดว่ามีความตื่นตัวที่จะอาศัยมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นหนทางไปสู่การเรียนรู้อย่างกว้างขวางในสาขาวิชาที่ตนสนใจ และประสบความสำเร็จในการศึกษานั้นสามารถนำมาใช้ประโยชน์และส่งผลกระทบต่อสังคมในระดับหนึ่ง ในที่นี้จะขอหยิบยกการรับวิทยาการตะวันตกของ “ชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” กลุ่มนี้มาพิจารณาในลักษณะการศึกษาเฉพาะกรณี เพื่อที่จะได้นำไปสู่ภาพรวมอย่างกว้าง ๆ ของพัฒนาการทางการศึกษาของชนชั้นนำในสมัยนี้ บุคคลกลุ่มนี้ได้แก่ วชิรญาณภิกษุ¹ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท³ จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค)⁴ จมื่นราชา มาตย์ (ชำ บุนนาค)⁵ และนายโหมต อมาตยกุล⁶

¹ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

² พระนามเดิมคือ เจ้าฟ้าจุฑามณี ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงได้รับการสถาปนาเป็น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

³ ทรงกำกับกรมหมองในสมัยรัชกาลที่ 8 ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงได้รับการสถาปนาเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

⁴ ปลายรัชกาลที่ 8 ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ต่อมารัชกาลที่ 4 ทรงตั้งพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหพระกลาโหม ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2416 ได้รับการโปรดเกล้าฯ เป็น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

⁵ ในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาพิภพวงศ ผู้ว่าราชการกรมท่า

⁶ ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยากระลาปณกิจโกศล ผู้จัดการโรงกระษาปณ์

ปัจจัยที่เอื้อต่อการรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้า

ก่อนที่จะกล่าวถึงกระบวนการศึกษาวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในสมัยรัตนโกสินทร์ในรายละเอียดนั้น สมควรจะพิจารณาเสียก่อนว่ามีปัจจัยอะไรบ้างที่ทำให้กลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้าที่ยกมาเป็นตัวอย่างศึกษาดังกล่าวมาแล้ว มีความพร้อมที่จะศึกษาวิทยาการใหม่ในช่วงระยะเวลาที่พอเหมาะกับการเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ซึ่งเป็นสื่อนำวิทยาการเหล่านั้นเข้ามาในระยะแรก

ภูมิหลัง

ในส่วนภูมิหลังนี้ จะพิจารณาในประเด็นที่สำคัญคือชาติกำเนิด การศึกษาและประสบการณ์ในด้านต่างๆ ของบุคคลเหล่านั้นซึ่งจะเป็นพื้นฐานของการศึกษาวิทยาการตะวันตกในเวลาต่อมา

ในด้านการศึกษาชนชั้นนำหัวก้าวหน้าซึ่งได้หยิบยกขึ้นมาเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์นี้ ต่างได้รับการศึกษาแบบจารีตสำหรับชนชั้นนำตามอุดมคติของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ กล่าวคือ ได้รับการปลูกฝังให้เห็นคุณค่าของการศึกษาจึงมีความรู้ในด้านอักษรวิธีเป็นอย่างดี และมีความเชี่ยวชาญในวิชาเฉพาะที่เลือกศึกษา ขณะเดียวกันก็มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาในลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผลลดความเชื่อเรื่องพิธีกรรมและไสยศาสตร์ลงในระดับหนึ่ง ในกรณีของวชิรญาณภิกษุ ในฐานะที่ทรงเป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์และทรงอยู่ในฐานะที่น่าจะได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระราชบิดา จึงเป็นที่แน่นอนว่าเมื่อครั้งยังเป็นพระราชกุมารนั้นจะทรงได้รับการศึกษาอย่างดีที่สุดเท่าที่สังคมรัตนโกสินทร์จะสามารถเอื้อให้ได้ ทรงได้รับการศึกษาอักษรวิธีใน

สำนักพระพุทธโฆษาจารย์ (บุณ) วัดโมฬีโลก ซึ่งเป็นสำนักที่มีชื่อเสียงมากที่สุดสำนักหนึ่งในขณะนั้น¹ นอกจากนี้ยังทรงศึกษาในสำนักที่มีชื่อเสียงอื่นๆ อีกหลายสำนัก อาทิ ทรงศึกษาพระพุทธรวณะและ “คติโลกคตินิยม” ในสำนักกรมพระปรมาธิบดีชิโนรส² ตลอดจนวิชาเฉพาะทั้งมวลสำหรับพระราชกุมาร เช่น ทรงศึกษาวิชาอักษรกรรมศาสตร์ อักษรศาสตร์ และยุทธพิชัยสงครามจากสำนักเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด)³ เมื่อเสด็จออกผนวชเป็นพระภิกษุใน พ.ศ. 2367 มีเหตุผลทางการเมืองที่ทำให้ทรงตัดสินพระทัยอยู่ในเพศบรรพชิตต่อไปโดยไม่มีกำหนด⁴ ในช่วงนี้เองที่ “วชิรญาณภิกษุ” ได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้งและแจ่มแจ้ง นอกจากนี้ยังทรงสนพระทัยในวิชาเฉพาะต่างๆ เช่น วิชาโหราศาสตร์ ดาราศาสตร์ ปรัชญา ประวัติศาสตร์ และรัฐศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน วิชาดาราศาสตร์นั้นปรากฏว่าทรงสามารถใช้วิธีการแบบไทยคำนวณหาเวลาเกิดจันทร์ปราภาได้ผลใกล้เคียงกับปฏิทินของตะวันตก⁵

¹ ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคปกิณกะภาค 1, (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500), หน้า 15.

² เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

³ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, “ประดิษฐานพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาย”, วชิรญาณวงศ์ 2507 (พระนคร: ไขว้ฝัน, 2507), หน้า 94.

⁴ กล่าวคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตโดยมิได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่ใคร่ ทั้ประมุขเจ้านายและขุนนางจึงพร้อมใจกันเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระโอรสองค์โตขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เจ้าฟ้ามงกุฎหรือวชิรญาณภิกษุ ซึ่งน่าจะมัสถิธรรมในราชบัลลังก์มากกว่าเพราะเป็นพระราชนัดดาประสูติจากพระมเหสีทรงเห็นว่าถ้าพระองค์ทรงอยู่ในเพศบรรพชิตต่อไปจะทรงวางพระองค์ได้ดีกว่า โปรดดูรายละเอียดใน นฤมล ชีวรัตน์ แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิทยานพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525) หน้า 47.

⁵ ยอร์จ เฟดด์ส์, ดร. เรโนลด์ เฮย์ หมอฝรั่งสามรัชกาล, หน้า 24.

สำหรับพระเจ้าอังยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์นั้น ทรงเป็นพระอนุชาร่วมพระราชบิดาและพระราชมารดาของวชิรญาณภิกษุ เหตุฉะนั้นการศึกษาความรู้ด้านอักษร วิถี และพื้นฐานทั้งมวลสำหรับพระราชกุมารก็ทรงจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ในด้านวิชาเฉพาะทรงให้ความสนพระทัยในวิชายุทธศาสตร์และตำราพิชัยสงคราม¹ หนึ่ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับบัญชากรมทหารปืนใหญ่ กรมทหารแม่นปืนหน้า แม่นปืนหลัง ญวนอาสารบ แหกอาสาจาม² หนึ่ง พระองค์ยังทรงได้รับพระบรมราชโองการจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเตรียมแนวป้องกันตามหัวเมืองชายทะเล เช่น ที่เมืองสมุทรปราการ เมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) เมืองสาครบุรี (สมุทรสาคร) สมุทรสงคราม ฉะเชิงเทรา และจันทบุรี³ พระภารกิจดังกล่าวมานี้ น่าจะทำให้ทรงมีความสนพระทัยในด้านการช่าง การก่อสร้างและการต่อเรือรบทางทะเลด้วย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท ทรงเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการศึกษาอักษรวิธียุทธศาสตร์และวิชาพื้นฐานของพระองค์ แต่พอจะ

¹ สานิตย์ เพชรกาฬ, "บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 20.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระมหาเจษฎาราชยาทรราชานภาพ, พระราชประวัติพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์นั้นวัน ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 20 กรกฎาคม 2496), หน้า 8.

³ หอสมุดวชิรญาณ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 8 จ.ศ. 1190" เลขที่ 10 บัญชีจำหน่ายปืนใหญ่กระสุน อังบัตตันไปไว้หัวเมือง.

สันนิษฐานได้ว่าเป็นไปในลักษณะเดียวกับเจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้าจุฑามณี ใน
 ตำแหน่งเฉพาะทรงสนพระทัยในวิชาการแพทย์ และได้ทรงกำกับกรมหมอในรัช
 สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีผลงานในด้านรวบรวมตำรายา
 ไทยปรุงจากสมุนไพร ซึ่งสมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพทรงยกย่องว่าเป็น
 ตำราสรรพคุณยาที่ใช้ได้ผลดีตำราหนึ่ง¹

สำหรับจมีนไวยวรนาถนั้น เป็นบุตรคนโตของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ)
 และท่านจันทร์ภริยาเอก เหตุนี้จึงสันนิษฐานได้ว่าท่านคงจะได้รับการศึกษาอักษร
 วิธและวิชาพื้นฐานอย่างดียิ่งในฐานะ “ทายาทสืบตระกูล” ของผู้ที่อาจเรียกได้
 ว่าเป็นขุนนางที่มีอำนาจที่สุดในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน
 ตำแหน่งรับราชการนั้นนอกจากเป็นจางวางมหาดเล็กแล้ว ท่านยังได้ฝึกการทำ
 งานกับท่านบิดา ทำให้ท่านมีความรู้ในข้อราชการและกิจการต่างๆ ที่เจ้าพระยา
 พระคลังรับผิดชอบ รวมทั้งการค้าสำเภาซึ่งเจ้าพระยาพระคลังให้ความสนใจเป็น
 อย่างมากจนได้ชื่อว่าเป็นเศรษฐีสำเภาที่มี “ฐานะทางเศรษฐกิจเป็นที่สองรองจาก
 รัฐบาล”²

จมีนราชามาตย์เป็นน้องชายต่างมารดาของจมีนไวยวรนาถ ไม่ปรากฏ
 หลักฐานเกี่ยวกับประวัติการศึกษาของท่าน แต่จากผลงานการแต่งหนังสือของ

¹ อังโน ญัฐพิ สุทธิสงคราม, พระประวัติและงานสำคัญของพระเจ้าบรมวงศ์
 เเธอชั้น ๒ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท, (พระนคร : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2524), หน้า

² บัณฑิต บุนนาค, “แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา
 บรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕” (วิทยานิพนธ์
 มหบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 31.

ท่านในเวลาต่อมาแสดงให้เห็นว่าท่านมีความเชี่ยวชาญในเชิงอักษรศาสตร์และเข้าใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง¹

สำหรับนายโหมต อมาตยกุล นั้น ถือกำเนิดในตระกูลขุนนางระดับสูงเช่นกัน บิดาของท่านคือพระยาอมาตยาธิบดี มารดาคือคุณหญิงเย็น เมื่อพิจารณาจากชาติตระกูลแล้วท่านก็คงจะมีพื้นฐานการศึกษาดีเช่นเดียวกับชนชั้นนำหัวก้าวหน้าคนอื่นๆ

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าที่หยิบยกมาเป็นตัวอย่างศึกษา ล้วนแต่เป็นผู้มีชาติกำเนิดสูง มีสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการศึกษาในลักษณะอุดมคติสำหรับชนชั้นนำในสังคมรัตนโกสินทร์² จากสภาพการณ์ดังกล่าวประกอบกับพื้นฐานอุปนิสัยส่วนตัว ได้หล่อหลอมให้บุคคลเหล่านี้มีทัศนคติที่เห็นคุณค่าการศึกษา มีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลและมีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้วิทยาการใหม่ๆ โดยเฉพาะในสาขาที่จะพัฒนาวิชาเฉพาะที่บุคคลเหล่านั้นสนใจอยู่แล้วให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น³ ลักษณะเช่นนี้ทำให้ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านั้นไม่รังรอที่จะคบค้ากับมิชชันนารีและรับเอาวิทยาการตะวันตกในบางสาขาที่ตรงกับความสนใจของตน ดังที่หมอเฮาส์มิชชันนารีผู้หนึ่งที่เข้ามาในสมัยนั้นได้กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พระองค์เป็นผู้ที่มีความคิดก้าวหน้ากว่าคน

¹ งานเขียนสำคัญของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์คือ พระราชพงศาวดารสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเรียบเรียงขนตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และหนังสือ แสดงกิจจานุกิจ ซึ่งจะกล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

² โปรดดูบทที่ 2

³ ดังเช่นพระเจ้าันองยาเธอ กรมขุนอัสเรศรังสรรค์ได้นำวิทยาการตะวันตกเข้ามาใช้ปรับปรุงประสิทธิภาพของกองทหารที่พระองค์ทรงรับผิดชอบ และกรมหมื่นวงศาธิราชสนิทจะทรงศึกษาเกี่ยวกับการแพทย์ตะวันตก ดังจะกล่าวต่อไป

ในยุคสมัยเดียวกันกับพระองค์ ทรงสนพระทัยในการต่างประเทศ ทรงผูกสัมพันธ์ไมตรีกับชาวต่างประเทศโดยเฉพาะพวกมิชชันนารี¹ ประเด็นที่แสดงให้เห็นทัศนคติกว้างไกลของวชิรญาณภิกษุก็คือ แม้ว่าจะทรงอยู่ในสมณเพศและมีความศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างมาก แต่พระองค์มิได้ทรงรังเกียจที่จะแลกเปลี่ยนความรู้กับมิชชันนารี ยิ่งกว่านั้นยังทรงอนุญาตให้หมอแกลสเวลล์ใช้สถานที่ในวัดบวรนิเวศรวินิจฉัยเพื่อเผยแพร่คริสต์ศาสนาแลกเปลี่ยนกิจการที่หมอแกลสเวลล์สอนภาษาอังกฤษให้แก่พระองค์² และเมื่อพระภิกษุรูปหนึ่งในวัดแห่งนั้นเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา มีผู้เสนอให้ลงโทษในฐานะ “ทอดทิ้งศาสนาของชาติ” วชิรญาณภิกษุกลับทรงมีทัศนะว่าพระรูปนั้นมิได้ทำความผิดแต่ประการใด เพราะประชาชนสามารถเลือกนับถือศาสนาใดก็ได้ตามใจปรารถนา³

สำหรับเจ้าฟ้าจุฑามณีนั้น ทรงได้รับความชื่นชมจากมิชชันนารีอย่างมาก ดังที่นายแคมเบล (Campbell) ซึ่งเข้ามาในเมืองไทยในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สรุปความคิดเห็นของมิชชันนารีที่เข้ามาในช่วงนี้ว่า “พระองค์ (เจ้าฟ้าจุฑามณี) มีความสนิทสนมกับชาวต่างประเทศซึ่งมาจากที่ต่าง ๆ ในโลก ทรงได้รับการกล่าวขานจากพวกนี้ว่าทรงเป็นเจ้าชายที่ฉลาดและกล้าหาญที่สุดในสยาม”⁴ นายมัลคอล์ม (Malcom) มิชชันนารีซึ่งเดินทางเข้ามาใน พ.ศ. 2380 กล่าวว่

¹ ขอรจ เฟลด์ส, ดร. เรโนลด์ เฮย์ ทอมป์สันสามรัชกาล, หน้า 21.

² William L. Bradley, *Siam Then*, (California : William Carey Library, 1981), p. 49.

³ ขอรจ เฟลด์ส, ดร. เรโนลด์ เฮย์ ทอมป์สันสามรัชกาล, หน้า 23.

⁴ J. Campbell, *Siam in the Twentieth Century*, (London : Edward Arnold, 1902), pp. 87-89.

...พระองค์น่าจะไ้ครองราชย์มากกว่าพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบัน (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ... ถ้าพระองค์ไ้ครองราชย์แล้ว ประเทศสยาม จะต้องเจริญก้าวหน้าไปกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน...พระองค์มีความคิดที่เป็นเลิศและกว้างขวาง...¹

ประจักษ์พยานประการหนึ่งที่แสดงถึงความมีเหตุมีผล ไม่ยึดมั่นในประเพณีที่ไม่เกิดประโยชน์ของเจ้าฟ้าจุฑามณีก็คือ พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยกับประเพณีการอยู่ไฟหลังคลอด ทรงมีพระประสงค์ให้หมอบรัดเลย์แนะนำผู้หญิงในวังให้เลิกกระทำตามประเพณีดังกล่าวเสีย²

ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าอีกผู้หนึ่งซึ่งมีชนชั้นนารีได้แสดงความชื่นชมในทัศนคติและบุคลิกภาพเป็นอย่างมากคือ จมื่นไวยวรนาถ หมอบรัดเลย์ได้กล่าวถึงท่านว่า “ท่าทางคมขำ ฉะฉานแจ่มใส พุดจาไพเราะ”³ จมื่นไวยวรนาถจะพยายามคบค้าสมาคมเพื่อแสวงหาความรู้จากชาวต่างชาติอยู่เสมอ จะเห็นได้จากการที่ท่านเขียนบ้ายติไว้ที่บ้านว่า “ที่น้บ้านหลวงนายสิทธิ⁴ ขอเชิญท่านสหายทั้งหลาย”⁵ ในบางโอกาสจมื่นไวยวรนาถจะเชิญมิชชันนารีมาพำนักด้วยเพื่อแลกเปลี่ยนทัศนะและศึกษาภาษาอังกฤษ ดังเช่น ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2318

¹ Sir John Bowring, *The Kingdom and People of Thailand*, pp. 447-448.

² William L. Bradley, *Siam Then*, p. 27.

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, “เรื่องมิชชันนารีอเมริกันมาประเทศสยาม”, หน้า 46.

⁴ “หลวงนายสิทธิ” เป็นชื่อที่มิชชันนารีนิยมเรียกจมื่นไวยวรนาถ “หลวงนายสิทธิ” เป็นตำแหน่งที่ได้รับก่อนเป็น จมื่นไวยวรนาถ

⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, “เรื่องมิชชันนารีอเมริกันมาประเทศสยาม”, หน้า 47.

ท่านได้เชิญหมोजอห์นสัน (Johnsons) และภรรยาไปพัก ณ บ้านพักของท่านที่
จันทบุรีเป็นเวลาหกเดือน¹ เพื่อท่านและครอบครัวจะได้ศึกษาภาษาอังกฤษ

สำหรับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นั้น ไม่ปรากฏว่ามีชนนารีกล่าวขานถึง
ท่านในลักษณะใด แต่จากการที่มันโวยวรนาก็มีความสนิทสนมกับ “น้องชาย
ต่างมารดา” ผู้หนึ่งมากกว่าคนอื่น ๆ ทำให้น่าจะสันนิษฐานได้ว่าคงมีทักษะที่
ก้าวหน้าคล้ายคลึงกัน

ในคัมภีร์นายโหมคนั้น สิ่งที่แสดงถึงความคิดเห็นด้วยและกล้าทำตามสิ่งที่
เห็นว่าถูกต้อง กล่าวคือ เมื่อมิชชันนารีได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้น นายโหมคได้ไป
ว่าจ้างพิมพ์กฎหมายตราสามดวงโดยวัตถุประสงค์ที่จะเผยแพร่แก่คนทั่วไป และ
เป็นการลงทุนเอาค่าไรตามวิสัยชนชั้นนำ “พ่อค้า” ในตอนนั้นด้วย นายโหมค
ได้บันทึกเรื่องนี้ไว้ว่า

... ข้าฯ จ้างเขาเขียนกฎหมายที่โรงอาถักษณ์เป็นเงิน 100 บาท เขามาอ่าน
ดูแล้วจึงคิดเห็นว่าคนที่เป็นคนไม่รู้กฎหมายแล้วลำบากนัก ประการหนึ่ง
ก็ทุนซื้อกฎหมายไว้ด้วย ถ้าตีพิมพ์ขายเห็นจะดีจะได้คนทุนได้ด้วย ในปี
มะแม่นั้นจึงได้จ้างหมอมิชชันนารีตีพิมพ์ 200 ฉบับเป็นราคา 500 บาท...³

จากทักษะก้าวหน้า ความกล้าเสี่ยงและพื้นฐานการศึกษาที่ดีดังกล่าวน่า

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 81, “เรื่องมิชชันนารีอเมริกันมาประเทศสยาม”, หน้า 47.

² ปิ่นนาค บุนนาค, “แนวความคิดของการเมือง...”, หน้า 12-18.

³ พระยากระษัตริย์โกศล (โหมค อมาตย์กุล) “บันทึกความทรงจำของพระยากระษา
ป็นกิจโกศล (โหมค อมาตย์กุล)” ใน วันศกุดอมตยกุล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น
กรมการปกครอง, 2520), หน้า 28. การกระทำดังกล่าวของนายโหมค ได้สร้างความไม่พอพระทัย
ให้กับรัชกาลที่ 8 เป็นอย่างมาก เพราะทรงมีพระประสงค์ที่จะจำกัดความรู้ทางกฎหมายให้อยู่ใน
ชนชั้นสูงเท่านั้น จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้เก็บกฎหมายที่นายโหมคพิมพ์ และบรรจุไว้ใน
เจดีย์ทวดสระเกษ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงโปรดเกล้าฯ ให้นำกฎหมายที่พิมพ์นั้นออกมาจาก
เจดีย์และคืนให้นายโหมค (ดูรายละเอียดใน เรื่องเดิม, หน้า 43)

แล้ว น่าจะเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ผลักดันให้นายโหมทสนใจที่จะศึกษาวิชาการตะวันตกซึ่งเป็นของแปลกใหม่สำหรับสมัยนั้น

กล่าวโดยสรุป ภูมิหลังของชาติกำเนิดการศึกษาและประสบการณ์ในหน้าที่การงาน ได้มีส่วนหล่อหลอมให้บุคคลที่ยกมาเป็นตัวอย่างศึกษามีทัศนคติก้าวหน้าและกระตือรือร้นในการศึกษาวิชาการจากตะวันตก

ความตระหนักในแสนยานุภาพของมหาอำนาจตะวันตก

นอกเหนือจากภูมิหลังอันประกอบด้วยชาติตระกูล การศึกษาและประสบการณ์ จะมีส่วนหล่อหลอมให้ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเกิดความสนใจศึกษาวิชาการตะวันตกดังกล่าวนั้นแล้ว ความตระหนักในแสนยานุภาพของมหาอำนาจตะวันตก ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่กระตุ้นให้ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเห็นความสำคัญของการศึกษาวิชาการตะวันตกมากขึ้น

ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านี้ได้มีบทบาทเข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการต่างประเทศของรัฐไม่โดยทางตรงก็โดยทางอ้อม เหตุคั้งนั้นบุคคลเหล่านี้จึงมีความเข้าใจในสถานการณ์ระหว่างประเทศเป็นอย่างดีว่า ในช่วงเวลานั้นชาติตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษ ได้เริ่มแผ่อิทธิพลเข้ามาคุกคามอธิปไตยของดินแดนภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

สำหรับวิธานภิกษุ นั้น แม้จะทรงอยู่ในเพศบรรพชิต แต่ก็ทรงติดตามข่าวสารทางการเมืองมาโดยตลอด ในด้านความเคลื่อนไหวของชาติตะวันตกนั้นทรงได้รับข้อมูลจากการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวต่างประเทศ และเมื่อทรงศึกษาภาษาอังกฤษแล้วก็ทรงอ่านข่าวสารต่างประเทศจากหนังสือพิมพ์

ที่ออกในจีน สิงคโปร์และบีนิง¹ และจากความรู้ทางด้านภาษาอังกฤษของพระองค์
 นี้เอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรง
 ตรวจแก้ร่างสัญญาต่าง ๆ ที่ไทยทำกับชาติตะวันตก² จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้
 พระองค์ตระหนักถึงความพยายามของชาติเหล่านั้นที่จะเข้ามามีอิทธิพลทาง
 การเมืองและการค้าในภูมิภาคแถบนี้

สำหรับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์นั้น ทรงรับราชการ
 ในตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับการป้องกันประเทศทั้งในด้านการคุมกำลังทหารและการ
 สร้างป้อมปราการตามหัวเมืองชายทะเลดังกล่าวมาแล้ว ทำให้ท่านจะต้องทรง
 พยายามสืบทราบข่าวการเคลื่อนไหวทางกำลังของมหาอำนาจตะวันตกในภูมิภาคนี้
 เพื่อเตรียมการป้องกันพระนครให้ทัน่วงทีในกรณีที่ถูกคุกคามอธิปไตย อนึ่ง
 พระองค์ยังทรงได้รับมอบหมายจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรง
 แปลข่าวสารและโต้ตอบจดหมายต่างประเทศเป็นประจำ³ รวมทั้งเป็นที่ปรึกษา
 ในด้านารต่างประเทศแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระองค์ทรง
 มีพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ “ทรงทราบธรรมเนียม
 ฝรั่งเศสเป็นที่ปรึกษาใหญ่ได้”⁴

ในกรณีของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท แม้จะทรง
 กำกับกรมหมอ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท, ความทรงจำ, หน้า 101.

² เรื่องเดิม, หน้า 122.

³ Anna Leonowens, *The English Governess at the Siamese Court*, (London : Trubner & Co., 1870), p. 223.

⁴ จดหมายเหตุเรื่องเซอร์ เจมส์ บรูก เข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 17-18.

ทรงเข้าร่วม ในคณะผู้แทนฝ่ายไทยในการพิจารณาร่างสัญญาของฝ่ายอังกฤษที่ เซอร์ เจมส์ บรุก เดินทางเข้ามาเจรจาเมื่อ พ.ศ. 2393¹ เพื่อขอให้บังคับใช้แทนสนธิสัญญาเบอร์นี ค.ศ. 2367 ดังกล่าวมาแล้ว การที่กรมหมื่นนวงศาวิชาสนิทาได้รับควมไว้วางพระราชหฤทัยให้เข้าร่วมในการเจรจาเรื่องที่มีความสำคัญต่อผลประโยชน์ของชาติอย่างยิ่งยวดเช่นนี้ น่าจะเป็นเพราะทรงมีความรู้ในด้านภาษาอังกฤษและสถานการณ์ต่างประเทศอย่างกว้างขวางที่สุดพระองค์หนึ่งในบรรดาชนชั้นนำฝ่ายไทยในขณะนั้น

จมีนไวยวรนาถและจมีนราชามาตย์นั้นเป็นบุตรของขุนนางที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในสมัยนั้นดังกล่าวมาแล้ว เหตุคั้งนั้นท่านทั้งสองน่าจะได้มีโอกาสรับรู้เกี่ยวกับนโยบายต่างประเทศของไทยและท่าทีตลอดจนแสนยานุภาพของมหาอำนาจตะวันตกเป็นอย่างดี โดยเฉพาะเมื่อคำนึงว่าในการศึกษาแบบจารีตสำหรับบุตรชนชั้นนำก็คือการฝึกทำงานกับบิดาเพื่อที่จะได้คุ้นเคยกับหน้าที่ราชการนั้น ๆ ในกรณีของจมีนไวยวรนาถนั้นยังได้มีโอกาสรับใช้ใกล้ชิดกับองพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะจางวางมหาดเล็ก ย่อมจะได้มีโอกาสรับทราบสถานการณ์ระหว่างประเทศในขณะนั้นเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อจมีนไวยวรนาถเกี่ยวกับภัยคุกคามจากตะวันตกและการระมัดระวังท่าทีของฝ่ายไทยดังกล่าวมาแล้ว อนึ่งจมีนไวยวรนาถยังได้รับ มอบหมายให้เป็นผู้ประสานงานในการเจรจาระหว่างโจเซฟ บาเลสตีเยร์ (Joseph Balestier) ทูตของสหรัฐอเมริกากับเจ้าพระยาพระคลังและพระยาศรีพิพัฒน์เมื่อ พ.ศ. 2392 เพื่อขอแก้ไขสนธิสัญญา² และเมื่อ

¹ เรืองเดิม, หน้า 18.

² บัณฑิต บุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมือง...", หน้า 58.

เซอร์เจมส์ บรุก เดินทางเข้ามาเจรจา ท่านก็ได้รับพระบรมราชโองการให้ทำหน้าที่ในการรับรองและเจรจา “ความเมือง” แทนเจ้าพระยาพระคลัง¹

สำหรับนายโทมคณัน มิได้เข้ารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการต่างประเทศของไทย แต่จากการคบค้ากับมิชชันนารีน่าจะทำให้ท่านได้มีโอกาสรับรู้และตระหนักถึงบทบาทของมหาอำนาจตะวันตกเช่นกัน

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นนำหัวก้าวหน้ามีความตระหนักถึงแสนยานุภาพของมหาอำนาจตะวันตกและท่าทีของมหาอำนาจตะวันตกที่ต้องการเข้ามาแผ่อิทธิพลทั้งทางการเมืองและการค้าในภูมิภาคเอเชีย ทักษะนี้ไม่แตกต่างจากทักษะของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวมาแล้ว หากความแตกต่างอยู่ที่ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าที่ยกมาเป็นตัวอย่างศึกษามีได้อยู่ในฐานะผู้นำสูงสุดของรัฐตั้งเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุคั้งนั้นชนชั้นนำเหล่านี้จึงมีต้องระวังท่าทีในการรับวิทยาการตะวันตกและการคบค้าสมาคมกับ “ฝรั่ง” มากเท่ากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในทางตรงข้ามชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านี้กลับมีทักษะว่าเมื่อตระหนักในแสนยานุภาพและแนวโน้มของการแผ่อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกเช่นนี้แล้วก็ควรจะต้องชวนชวยศึกษาภาษาและวิทยาการของมหาอำนาจนั้น เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับสภาพสังคมที่แปรเปลี่ยนไปเมื่อไทยจำเป็นต้องมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจกับประเทศเหล่านี้

ตามแรงผลักดันที่มีอยู่ตลอดปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทักษะดังกล่าวของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าสะท้อนให้เห็นได้จากพระคำริของ

¹ เรื่องเดิม, หน้า 56.

วชิรญาณภิกขุที่ว่า “ต่อไปภายหน้าไทยจะต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที จึงควรปรับปรุงประเทศให้ชาติตะวันตกนิยมว่าไทยพยายามบำรุงเมืองให้เจริญตามอารยธรรม จึงจะปลอดภัยได้”¹

กระบวนการรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้า

กระบวนการศึกษาวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการรับการศึกษาจากมิชชันนารีโดยตรง การเฝ้าติดตามการแสดงการทดลองทางวิทยาศาสตร์ของมิชชันนารี การร่วมอภิปรายซักถามข้อสงสัยต่าง ๆ และการศึกษาจากผลงานของมิชชันนารีที่ตีพิมพ์ออกมา รวมทั้งการอ่านตำรับตำราต่าง ๆ จากต่างประเทศโดยตรงเมื่อศึกษาภาษาอังกฤษจนสามารถใช้งานได้

สำหรับวชิรญาณภิกขุนั้น ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอบรัดเลย์เมื่อ พ.ศ. 2382² และต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2388 ทรงขอให้หมอบแกลสเวลดสอนภาษาอังกฤษให้พระองค์เป็นเวลา 18 เดือน³ จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงใช้เวลากับการศึกษาภาษาอังกฤษมากเพราะทรงศึกษาภาษาอังกฤษสัปดาห์ละ 4 ครั้ง ครั้งละ 2 ชั่วโมง คือตั้งแต่เวลา 9.00–11.00 น. ซึ่งเวลา 10.00–11.00 น. จะทรงศึกษาตัวต่อตัวกับหมอบแกลสเวล⁴ เมื่อพระองค์ทรงทราบข่าวเกี่ยวกับการเผยแพร่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ของหมอเฮาส์ พระองค์ทรงให้ความสนพระทัยเป็นพิเศษทรงเฝ้าติดตามการทดลองของหมอเฮาส์⁵ ทรงเชิญมิชชันนารีผู้นั้นมาแสดงการทดลองต่าง ๆ

¹ สมเด็จพระราชดำรัสพระราชทานภาพ, ความทรงจำ, หน้า 101.

² William L. Bradley, *Siam Then*, p. 48.

³ *Ibid.*, p. 49.

⁴ *Loc. cit.*

⁵ ยอร์ช เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 29.

ให้ผู้สนใจได้ชม¹ และในบางครั้งพระองค์ยังทรงอธิบายการทดลองต่าง ๆ ให้ผู้ชมได้ฟังด้วยพระองค์เอง² นอกเหนือจากการศึกษาด้วยวิธีดังกล่าวแล้ว วชิรญาณภิกษุยังทรงใช้การอภิปรายซักถามมิชชันนารีเพื่อให้เข้าใจในศาสตร์นั้น ๆ อย่างถ่องแท้ หมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่าพระองค์มักจะทรงแสดงความคิดเห็นและซักถามในเรื่องเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ในบางครั้งข้อเสนอแนะของพระองค์ก็เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาศาสตร์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์³ หมอบรัดเลย์ได้อ้างถึงความสัมพันธ์ระหว่างท่านกับวชิรญาณภิกษุว่ามิได้เป็นความสัมพันธ์แบบอาจารย์-ลูกศิษย์อย่างเดียว เพราะในบางครั้งวชิรญาณภิกษุก็จะทรงให้ข้อคิดที่เปรียบเสมือนเป็นอาจารย์เช่นกัน⁴ ข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าวชิรญาณภิกษุทรงใช้วิธีการศึกษาในลักษณะแลกเปลี่ยนความรู้ใช้การ "รับความรู้" แต่เพียงอย่างเดียว

ในกรณีของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์นั้นเข้าใจว่าทรงเริ่มศึกษาภาษาอังกฤษกับพ่อค้าชาวอังกฤษ คือ นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) ซึ่งเดินทางเข้ามาในไทยเมื่อ พ.ศ. 2367-2369⁵ การสนทนาระหว่างกันเนื่องจากเมื่อหมอกุดस्ताฟและหมอทอมลิน มิชชันนารีโปรเตสแตนต์คณะแรก

¹ เรื่องเดิม, หน้าเดิม

² เรื่องเดิม, หน้าเดิม

³ Donald Lord, "In His Steps : A Biography of Dan Beach Bradley, Medical Missionary to Thailand, 1835-1873", p. 196.

⁴ Ibid., pp. 196-197.

⁵ กาญจน์ สมเกียรติกุล (ผู้แปล), "โรเบิร์ต ฮันเตอร์ในสยาม", อุดสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 4 (กรกฎาคม, 2518), หน้า 87 แปลจาก W.S. Bristorve "Robert Hunter in Siam, 1824-1844", *History Today*, Vol. XXIV, No. 2 (February, 1971), pp. 88-96.

ที่เดินทางเข้ามาในปี พ.ศ. 2371 ได้พบกับเจ้าฟ้าจุฑามณีปรากฏว่าทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษบ้างแล้ว¹ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ จะทรงพยายามศึกษาหาความรู้จากชาวต่างประเทศทุกคน ถึงที่หมอกุดस्ताฟได้บันทึกไว้ว่า “พระองค์มักจะเข้ามาทำความรู้จักกับชาวยุโรปทุกคน ทรงสนทนาปราศรัยด้วยอักษรขัณฑ์ไมตรีอันดีและทรงมีความกระตือรือร้นที่จะศึกษาเรียนรู้ในวิทยาการต่างๆ เท่าที่พระองค์จะสามารถทำได้”² พระองค์ยังทรงสนพระทัยในกิจกรรมต่างๆ ของมิชชันนารีเช่นการทดลองวิทยาศาสตร์ของหมอเฮาส์ จะทรงเฝ้าติดตามเช่นเดียวกับชีวญาณภิกษุ และจะทรงพยายามศึกษาด้วยพระองค์เองโดยทรงขอยืมหนังสือของหมอเฮาส์ และขอคำแนะนำในคัมภีร์ต่างๆ เช่น คัมภีร์เคมี ไฟฟ้า การถ่ายรูป การพิมพ์หนังสือ เป็นต้น ความสนพระทัยในการศึกษากับมิชชันนารีมีมากจนในบางครั้งทรงทำให้มิชชันนารีเกิดความเบื่อหน่ายที่จะบริการแก่พระองค์ เช่น กรณีของหมอจันดเล หมอจันดเลเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านวิศวกรรมศาสตร์โดยเฉพาะ ซึ่งตรงกับความสนพระทัยของพระองค์ พระองค์จึงทรงขอร้องให้หมอจันดเลเข้าไปช่วยพระองค์ในการสร้างเครื่องจักรกล ในพระราชวังบ่อยมากจนกระทั่งหมอจันดเลได้ขอให้สภาคริสตจักรย้ายเขาออกไปจากกรุงเทพฯ เนื่องจากภารกิจที่ต้องเข้าไปช่วยเหลือและให้คำแนะนำแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ได้สร้างความเบื่อหน่ายให้แก่เขาเป็นอย่างมาก เพราะทำให้เขาไม่ได้ทำงานในด้านการเผยแพร่ศาสนาอย่างเต็มที่³ การศึกษาจากตำราของชาวตะวันตกก็เป็นอีกวิธี

¹ K. Gutzlaff, *Journal of Three Voyages along Coast of China*, p. 25.

² *Ibid.*, p. 26.

³ William L. Bradley, *Siam Then*, p. 54.

หนึ่งในการศึกษาของกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ดังจะเห็นได้จากการเรียบเรียงตำรา
 บินใหญ่โดยทรงแปลมาจากตำรา “ภาษาอังกฤษ ภาษามะริกัน ภาษาฝรั่งเศส
 ชาติอื่น ๆ อีกหลายภาษา”¹

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท ทรงได้รับการศึกษาด้าน
 การแพทย์แผนใหม่จากหมอบริตเลย์² และหมอเฮาส์³ ซึ่งการศึกษาก็คงเป็นไปใน
 รูปการให้คำแนะนำ การศึกษาด้วยพระองค์เอง และการเผ่าติดตามกิจกรรมของ
 มิชชันนารีโปรเตสแตนต์⁴

สำหรับจมีนไวยวรรณ (ช่วง) นั้น คงจะได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษ
 กับมิชชันนารีมาก่อน พ.ศ. 2378 เพราะหมอบริตเลย์ได้บันทึกไว้ว่าเมื่อเขาได้พบ
 กับท่านเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2378 นั้น ท่านได้รับการอบรมแบบยุโรปเป็น
 อย่างดีแล้ว จมีนไวยวรรณนิยมที่จะศึกษาภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีในลักษณะ
 ที่เป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านเชิญ
 หมอจอห์นสันและภรรยาไปพำนักกับครอบครัวของท่านที่จันทบุรีถึง 6 เดือน เพื่อ
 ที่ท่านภรรยาและบุตรจะได้ฝึกฝนภาษาอังกฤษ⁵ นอกจากนั้นท่านคงจะต้องศึกษา
 ด้วยตัวเองจากการสังเกตและแลกเปลี่ยนความเห็นชาวตะวันตก ดังปรากฏในปี

¹ โปรดดูภาคผนวก ง

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 54, “รวมจดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศ
 อังกฤษ”, (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2511), หน้า 282.

³ ยอร์จ เฟลคส์, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 29.

⁴ เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

⁵ William L. Bradley, *Siam Then*, p. 40.

⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 81, เรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม, หน้า

พ.ศ. 2378 ท่านสามารถต่อเรือกำปั่นบริคชื่อ "อาเรียล" (Ariel) เป็นเรือกำปั่นแบบฝรั่ง¹ ลำแรกที่ต่อในเมืองไทย

ในกรณีของจมนักราชามาตย์นั้น เข้าใจว่าได้ศึกษาภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีโดยตรง และใช้วิธีการติดตามผลงานของมิชชันนารีตะวันตกรวมทั้งการศึกษาด้วยตนเองเช่นเดียวกับชนชั้นนำหัวก้าวหน้าท่านอื่น

นายโหมต อมาตยกุล ได้ศึกษาวิทยาการตะวันตกจากมิชชันนารีโดยตรงดังที่ท่านได้บันทึกไว้ว่า

...ในแผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ นั้นจะได้รู้จักฝรั่งเป็นเดิมก็ด้วยพ่อค้าที่ขุนทองซึ่งพาไปให้รู้จักเสมียนญุกิงพอมิสหตุยจึงพาไปให้รู้จักหมอมิสชันนารี แลเมื่อยังอยู่บ้านริมนวัดแก้วฟ้าแล้วพาไปให้รู้จักสังฆราชของนี้ วัดฝรั่งคอกกระบือแล้วจึงได้รู้จักพวกหมอมพวกบาทหลวงต่อ ๆ ไป ...³

นายโหมตยังได้รับความรู้เรื่องวิทยาศาสตร์และเครื่องกลเป็นครั้งแรกจากหมोजินดเลด้วย⁴

ดังนั้นอาจสรุปได้ว่าวิธีการศึกษาวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าก็คือการศึกษากับมิชชันนารีโดยตรง การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและขอคำแนะนำจากมิชชันนารี รวมทั้งการศึกษาด้วยตนเอง

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 81, เรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทยสยาม, หน้า 47.

² พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงสามารถต่อเรือแบบตะวันตกได้เมื่อ พ.ศ. 2375 แต่มิได้นำออกมาใช้

³ พระยากระสาปนิภกิจโกศล (โหมต อมาตยกุล), "บันทึกความทรงจำ...", หน้า 28.

⁴ William L. Bradley, *Siam Then* p. 53.

อนึ่ง หลังจากทีหมอบริษัทเลยได้จัดตั้งโรงพิมพ์ภาษาไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2379¹ ก็ได้มีการพิมพ์หนังสือพิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษออกจำหน่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือในระหว่าง พ.ศ. 2387—พ.ศ. 2393 มีชื่อนาวโรโปรเตสแตนต์ได้ออกหนังสือพิมพ์สองฉบับคือ “บางกอกรีคอร์เดอร์” ของหมอบริษัทเลยซึ่งเป็นหนังสือฉบับภาษาไทย และ “บางกอกกาเลนดาร์” ของหมोजันดลซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษ

เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่ปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์ “บางกอกรีคอร์เดอร์” ที่ออกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่จากการวิเคราะห์เนื้อหาของหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ในช่วงที่ออกมาในสมัยรัชกาลที่ 4 เห็นว่าน่าจะมีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกัน หนังสือพิมพ์ “บางกอกรีคอร์เดอร์” นี้เสนอข่าวในเรื่องวิทยาศาสตร์การบ้านการเมืองและข่าวต่างประเทศอย่างกว้างขวาง²

ชนชั้นนักก้าวหน้าซึ่งน่าจะเป็นสมาชิกของหนังสือพิมพ์ฉบับนี้³ จะได้รับความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ทันสมัย ดังเช่นเรื่องการใช้โทรเลข หนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์เดอร์ได้เสนอข่าวว่าการใช้โทรเลขเป็นเทคนิคที่ก้าวหน้าเพราะเป็นการบอกข่าวโดยใช้ไฟฟ้า การใช้โทรเลขจะทำให้คนในประเทศต่างๆ รอบโลกรู้ข่าวคราวซึ่งกันและกันภายในเวลาเท่านั้นที่ได้⁴ วิธีการนี้เป็นสิ่งที่

¹ โปรดดูรายละเอียดใน นวลจันทร์ รัตนกร ชุตินาถ ตังจันนัท และ มารศรี ศิวรักษ์, ปกัณณะเรื่องหนังสือในสมัยรัตนโกสินทร์ (พระนคร : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2524), หน้า 33-36.

² บางกอกรีคอร์เดอร์, 1 วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 18.

³ โปรดดูหน้า 149.

⁴ บางกอกรีคอร์เดอร์, 1 วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 18.

แปลกและทันสมัยมากซึ่งคนไทยไม่เคยทราบมาก่อนว่าจะใช้วิธีดังกล่าวได้ เป็นการเปิดหูเปิดตาคนไทยให้ได้รับรู้ถึงความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ตะวันตก ชาวเรือการทำถนนใต้พินดิกก็เป็นชาวที่ก่อนอ่านจะตระหนักถึงความสามารถของชาวตะวันตกเช่นกันหมอบรัดเลย์ได้เขียนข่าวนี้ไว้ว่า

...เสนาบดีในเมืองนิวยอก, หมายถึงจะทำถนนใหม่ใต้ถนนเก่าที่มีชื่อว่าทางกว้างขวาง เพราะทางเก่านั้นถึงกว้างก็ไม่อาจจะทำการในที่นั้น เขาคิดกันว่าจะขุดอุโมงค์ทำถนนให้กว้างกว่าเก่า, เพื่อจะให้รถแลม้าเดินไปมาสะดวก เพราะอย่างในเมืองลอนดอนมีอยู่แล้วใช้ได้ดีนักได้การใหญ่ ในเจ็ดวันคนเดินในอุโมงค์ลอนดอนนั้น, นับได้สองแสนเจ็ดหมื่นสามพันห้าร้อยหกสิบเก้าคน...¹

นอกจากความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์แล้ว หมอบรัดเลย์ยังได้ให้ความรู้ในทางภูมิศาสตร์ด้วยเช่นเรื่องเกี่ยวกับการค้นพบทวีปอเมริกา ซึ่งการค้นพบทวีปอเมริกานี้เป็นเครื่องพิสูจน์ว่าโลกมีสันฐานกลมมิใช่สันฐานแบนอย่างที่ทุกคนเข้าใจ² ความเชื่อดังกล่าวนับว่าผิดไปจากความเชื่อดั้งเดิมของไทยที่เชื่อว่าโลกแบน หมอบรัดเลย์ยังชี้ให้เห็นด้วยว่ากาวยกเกิดกลางคืนนั้นเป็นเพราะโลกหมุนรอบดวงอาทิตย์ ความรู้ดังกล่าวนี้ช่วยให้ผู้อ่านได้เข้าใจถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ มิได้มีสิ่งเหนือธรรมชาติควบคุมการทำงานนั้น นอกจากนี้ยังมีการอธิบายสาเหตุของฟ้าร้อง ฟ้าแลบ ฟ้าผ่า ซึ่งเป็นการอธิบายปรากฏการณ์ตามธรรมชาติอย่างมีเหตุผล เป็นที่น่าสังเกตว่าในหนังสือพิมพ์นั้นนอกจากจะบอกถึง

¹ บางกอกเรคอร์ดเดอร์, วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 21.

² เรืองเดม, วันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 5-6.

การเกิดสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามทฤษฎีแล้ว ยังได้บอกการทดลองเพื่อตรวจสอบการเกิดตามทฤษฎีนั้น ๆ ด้วย เช่นในเรื่องก๊าซออกซิเจนติดไฟได้ หมอบรัดเลย์ได้เขียนไว้ว่า

...ประการหนึ่งออกซุเซนนั้นเป็นที่ที่ยังไฟให้ติด ถ้ามันเครื่องไฟถ้าปราศจากออกซุเซนแล้วไฟก็ไม่ลุกเลย ถ้าอยากจะรู้ในข้อนี้ว่าจะจริงหรือไม่จริง ก็จงกระทำลมอากาศให้ออกซุเซนกับนิกโรเซนให้แยกออกต่างกันในใส่ไว้คนละขวด แล้วจึงเอาไฟจุดเทียนใส่ลงในขวดนิกโรเซน, เทียนที่ติดไฟนั้นก็ดับในพริบตาเดียว แล้วเอาเทียนที่ไม่มีเปลวแต่มีไฟยังติดอยู่ที่ใส่เทียนนั้นใส่ลงในขวดออกซุเซน, เทียนนั้นก็ลุกเป็นเปลวโตใหญ่ขึ้นเอง...¹

ในด้านการเสนอแนะเรื่องการศึกษา บางกอลกริเตอร์เตอร์ได้เสนอข่าวว่าเมืองบอมเบย์มีสำนักครูสำหรับสั่งสอนเรียกว่า ยูนิเวอร์ซิตี ซึ่งแปลเป็นคำไทยว่าที่สำหรับสั่งสอนศิลปศาสตร์วิชาการต่าง ๆ ทุกอย่าง มีครูชาติต่าง ๆ เช่น ชาวยุโรป ชาวอาหรับ ชาวบอมเบย์ โดยมีเศรษฐกิจบริจาครทรัพย์ส่วนตัวเพื่ออุปถัมภ์มหาวิทยาลัย หมอบรัดเลย์ผู้เสนอข่าวได้ตั้งข้อสังเกตว่าประเทศไทยน่าจะรับแบบอย่างจากเมืองบอมเบย์เพราะคนไทยที่เป็นเศรษฐกิจก็มีอยู่บ้าง ควรจะเสียสละเงินเพื่อตั้งมหาวิทยาลัยสั่งสอนศิลปวิชาความรู้ต่าง ๆ² หมอบรัดเลย์ยังเสนอต่อไปว่าในมหาวิทยาลัยนั้นควรที่จะสอนภาษาที่สำคัญ ๆ ที่ใช้ในประเทศไทย เช่น ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และภาษาเยอรมัน เป็นต้น เพื่อที่จะใช้ภาษาต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเครื่องมือศึกษาศิลปวิทยาที่ทันสมัย เมื่อนักเรียนเหล่านี้เรียนสำเร็จก็จะ

¹ โปรดดูภาคผนวก ง

² บางกอลกริเตอร์เตอร์, 1 วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 37.

สามารถรับใช้ราชการได้อย่างเต็มที่เพราะสามารถแปลภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส กฎหมายระหว่างประเทศอันเป็นประโยชน์แก่เมืองไทย¹

หนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์ยังให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องสิทธิมนุษยชน คือ การปลดปล่อยทาสในประเทศสหรัฐอเมริกาให้เป็นอิสระ โดยได้ให้ข้อคิดว่า “ทาสก็เป็นมนุษย์ ควรได้รับความเมตตาปรานีจากเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน”²

ข้อที่น่าสนใจก็คือมีปฏิกริยาจากผู้อ่านหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ด้วย ดังจะ เห็นได้จากมีกรตอบโต้ระหว่างผู้อ่านกับบรรณาธิการ เช่น เรื่องการตั้งยูนีเวอร์ ซิตี ผู้อ่านได้ตอบโต้ว่าไม่ยอกลงยูนีเวอร์ซิตีเพราะเกรงว่าครูชาวต่างประเทศที่มา สอนหนังสือจะถือโอกาสโน้มน้าวให้ผู้เรียนเปลี่ยนศาสนา³

จากเนื้อหาของหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์เดอร์ดังได้ยกตัวอย่างมานี้ จะ เห็นได้ว่าหนังสือพิมพ์ที่ออกในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับวิทยาการ ตะวันตกและข่าวสารต่างประเทศแก่ผู้อ่าน ซึ่ง ความรู้ในลักษณะนี้ได้ช่วยเสริมสร้างความคิดที่มีเหตุผลผูกพันกับความจริงเชิง ประจักษ์แก่ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในสมัยนั้น

มีข้อที่น่าสนใจบางประการเกี่ยวกับการศึกษาวิทยาการ ตะวันตกของชน ชั้นนำหัวก้าวหน้าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังต่อไปนี้

ประการแรก ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าจะเน้นการศึกษาภาษาอังกฤษและวิชา เฉพาะที่ตรงกับความสนใจและเป็นประโยชน์ในทางปฏิบัติ แต่มิได้กระตือรือร้น

1 เรื่องเดิม, หน้าเดิม

2 เรื่องเดิม, หน้า 78-79.

3 โปรดดูภาคผนวก ง

ที่จะศึกษาและเลื่อมใสคริสต์ศาสนา¹ หรือความคิดทางการเมืองการปกครองของ ตะวันตก เนื่องจากเป็นสิ่งที่ขัดกับโลกทัศน์ที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ ขณะเดียวกัน ก็ขัดกับผลประโยชน์ของชนชั้นนำซึ่งกลุ่ม “หัวก้าวหน้า” เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนี้ อนึ่ง ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าจะต้องจำกัดขอบเขตการรับวิทยาการ ตะวันตกของตนไม่ให้ขัดกับนโยบาย “อย่าให้นับถือเลื่อมใส (ชาวตะวันตก) ไป ที่เดียว”² ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นองค์ประมุขสูงสุดของ รัฐดังกล่าวมาแล้ว ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือในคราวหนึ่งหมอบรัดเลย์ได้ไปเฝ้าวชิร ญาณภิกษุเพื่อตรวจอาการประชวร หมอบรัดเลย์ได้ลงความเห็นว่าการรักษาของ หมอไทยไม่ถูกต้อง วชิรญาณภิกษุทรงเห็นด้วยและโปรดฯ ให้หมอบรัดเลย์ทำ การรักษาแทนหมอไทย³ ปรากฏว่าอีกสองอาทิตย์ต่อมา วชิรญาณภิกษุทรงมี พระหัตถ์เลขาถึงหมอบรัดเลย์เพื่อยกเลิกการรักษา โดยทรงอ้างว่า “เกรงจะเป็น การขัดพระบรมราชโองการ”⁴ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง พระกรุณาส่งหมอหลวงมาทำการรักษา⁵ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ก็ทรงมีพระดำรินำท่านองเดียวกับวชิรญาณภิกษุ ดังจะเห็นได้จากทรงไม่อนุญาต ให้หมอเฮาส์ทำการรักษาพระองค์เนื่องจากทรงเกรงว่า “การที่จะปฏิเสธไม่ทานยา ของหมอหลวงจะเป็นการไม่เคารพต่อในหลวง”⁶ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

¹ จะได้อีกในราชตะเบียนในข้อสังเกตประการที่สาม

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 186-187.

³ William L. Bradley, *Siam Then*, P. 46.

⁴ เรื่องเดิม, หน้าเดิม

⁵ เรื่องเดิม, หน้าเดิม

⁶ ขอร็จ เฟดคัส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 26.

เจ้าอยู่หัวทรงมีทศนะที่ไม่ดีต่อชาวตะวันตกเพิ่มขึ้นภายหลังที่เซอร์เจมส์ บรุก ทูตอังกฤษเดินทางเข้ามาขอแก้ไขสัญญาเบอร์นี ก็มีผลต่อการติดต่อกับชาวตะวันตกของวชิรญาณภิกษุและพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กล่าวคือ เจ้าชายทั้งสองพระองค์นี้จะทรงหลีกเลี่ยงที่จะติดต่อกับมิชชันนารีดังที่หมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่า

...เจ้าฟ้ามงกุฎทรงทำพระองค์ให้เป็นที่สงสัย เพราะเมื่อก่อนทรงมีอิสระที่จะพบกับชาวอังกฤษและมิชชันนารี แต่หลังจากการกลับไปของบรุก พวกเราไม่มีใครได้เห็นพระองค์เลย และพระองค์ยังทรงวางระเบียบไว้สำหรับข้าราชการบริพารของพระองค์ ไม่ให้ไปเยี่ยมชาวต่างประเทศเพราะจะทำให้พระเจ้าแผ่นดินทรงพระพิโรธ ส่วนเจ้าฟ้าจุฑามณีนั้น พระองค์ทรงแยกพระองค์จากชาวต่างประเทศเป็นเวลาหลายปีแล้ว แต่ปัจจุบันก็จะยังเก็บพระองค์มากกว่าแต่ก่อน ...¹

ความจำกัดในการรับวิทยาการตะวันตกนี้เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งทำให้ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเน้นการศึกษาวิชาที่จะช่วยพัฒนาความสนใจในวิชาเฉพาะเดิมให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นเท่านั้น ดังเช่นวชิรญาณภิกษุทรงศึกษาวิชาคณิตศาสตร์และดาราศาสตร์² เพื่อพัฒนาความรู้เดิมในเรื่องโหราศาสตร์และศึกษาวิชาประวัติศาสตร์และการเมือง³ เพื่อประโยชน์ในการเตรียมพระองค์เพื่อขึ้นครอง

¹ William L. Bradley, *Siam Then*, p. 80.

² อึ้งบ็อด โลว์ มอฟแท็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, แปลโดย นิจ ทองโสภิต, (พระนคร : สมาคมสังคมาศตวรรษแห่งประเทศไทย, 2520), หน้า 29.

³ สมเด็จพระมหาธีรราชูปถัมภ์, ความทรงจำ, หน้า 99.

ราชย์¹ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสนพระทัยในเรื่องการพิมพ์ เพราะพระองค์ทรงเห็นว่า การพิมพ์เป็นวิทยาการอันมีประโยชน์ที่จะใช้เผยแพร่เอกสารและความรู้ต่าง ๆ ออกไปสู่ประชาชน

พระเจ้านังยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงศึกษาวิชาค้ำนการช่างและการทหาร เพื่อพัฒนาความสนพระทัยในเรื่องการต่อเรือ และการฝึกหัดทหารโดยเฉพาะทหารปืนใหญ่ซึ่งทรงมีหน้าที่รับผิดชอบอยู่²

ในด้าน การต่อเรือ ปรากฏว่าพระองค์สามารถคิดค้นการต่อเรือสินค้าขนาดเล็กเลียนแบบเรือยุโรปคือเรือ "Royal Adelaide" เมื่อ พ.ศ. 2375³ เรือลำนี้เป็นเรือที่ต่อแบบยุโรปเป็นลำแรกแต่ไม่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายเท่าเรือ "Ariel" ของจมีนไวยวรนาด (ช่วง) ซึ่งต่อเมื่อ พ.ศ. 2378 เพราะมิได้นำออกมาใช้⁴ ต่อมาเมื่อทรงพบกับ หมอจันตเลและได้ขอคำแนะนำช่วยเหลือจากหมอจันตเล พระองค์สามารถพัฒนาความรู้ความสามารถก้าวไปได้ไกลจนกระทั่ง

¹ เรื่องนี้จะพูดในส่วนของกรรการรับวิทยาการตะวันตกเพื่อสร้างเสริมบารมี

² พระองค์โปรดฯ ให้มีขงขันนารสงขอเครื่องพิมพ์ให้ และทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวัดบวรนิเวศโดยทรงให้พระภิกษุทำงานกับเครื่องพิมพ์เพื่อเรียนรูวิธีการพิมพ์ เอกสารที่พิมพ์ออกมาส่วนมากเป็นเอกสารเกี่ยวกับกรรการเผยแพร่พุทธศาสนา (ขอรจ เฟลตัส, ดร. เรโนลด์ เฮสต์ หมอฝรั่งสามรัชกาล, หน้า 26)

³ โปรดดูหน้า 147.

⁴ K. Gutzlaff, *Journal of Three Voyages along the Coast of China*, p. 20.

⁵ ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์", (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 75.

สามารถสร้างเรือกลไฟลำเล็ก ๆ ติดเครื่องยนต์เมื่อ พ.ศ. 2391 พระเกียรติยศ
ชื่อเสียงครั้งนี้ได้เลื่องลือไปถึงสิงคโปร์และสหรัฐอเมริกา¹

ในด้านการทหาร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงแปล
และเรียบเรียงตำราปืนใหญ่จากภาษาต่างประเทศเมื่อ พ.ศ. 2384 เพื่อปรับปรุง
กองทหารของพระองค์ให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น ทั้งนี้จะเป็นเพราะทรงพระ
ดำริว่าตำราปืนใหญ่ที่นำมาแต่เดิมล้าสมัยและขาดประเด็นเนื้อหาที่สำคัญ² ไม่
เหมาะที่จะนำมาใช้ในพระภารกิจที่ทรงรับผิดชอบคือการฝึกทหาร “ปืนใหญ่
ทหารแม่นปืนหน้า แม่นปืนหลัง ญวนอาสารบ แขกอาสาจาม” ให้รู้วิธีการ
ใช้ปืนอย่างมีระเบียบและมีประสิทธิภาพได้ พระองค์จึงทรงศึกษาตำราปืนใหญ่
ของอังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศสและชาติอื่น ๆ และทรงแปลและเรียบเรียงออก
มาเป็น 3 ตอน ตอนแรกว่าด้วยตำนานปืนใหญ่ ตอนที่ 2 ว่าด้วยตำรายิงปืน
ใหญ่รบกลางแปลง และตอนที่ 3 ตำรายิงปืนป้อมและปืนเรือบบ ส่วนที่สำคัญ
คือตอนที่ 2 ตำรายิงปืนใหญ่รบกลางแปลง ซึ่งเป็น “ธรรมเนียมทหารจะยืน
ประจำที่ตามตำแหน่ง เมื่อเวลาจะยิงจะใช้ปืนสำหรับจะได้เป็นศัตรู่าเรียนแห่ง
ข้าราชการฝ่ายทหารปืนใหญ่ต่อ ๆ ไป หวังจะให้เข้าใจชำนาญในการที่จะ

¹ “A Royal Siamese Mechanist”, *The New York Tribune*, April 7, 1849, p. 2 อ้างใน สานิตย์ เพชรภาพ “บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 28-29 และ แอ็บบ็อด โด้ มอฟเฟ็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, หน้า 40-50.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมวดยุทธศาสตร์ เลขที่ 161 ตำราปืนใหญ่

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดยุทธศาสตร์ เลขที่ 162 ตำราปืนใหญ่

ใช้สอยฝึกหัดทหารและทำงานปืนใหญ่”¹ ในส่วนนี้จะระบุหน้าที่ของทหารแต่ละคนเมื่อได้รับคำสั่ง ซึ่งจะทำให้การฝึกหัดเป็นระเบียบและมีประสิทธิภาพ ในการใช้งาน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท ทรงศึกษาวิชาการแพทย์สมัยใหม่ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ในด้านการแพทย์ที่ทรงศึกษามาก่อน ปรากฏว่าพระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการศึกษาการแพทย์แผนใหม่ มีความสามารถเป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตก และทรงได้รับประกาศนียบัตรถวายพระเกียรติยศเป็นสมาชิกของสถาบันการแพทย์แห่งนิวยอร์ก (New York Academy of Medicine)²

สำหรับจมีนไวยวรนาด (ช่วง) ได้ศึกษาวิทยาการตะวันตกในด้านการช่างและเครื่องจักรกลเพื่อพัฒนาความสนใจเดิมในด้านการต่อเรือ ปรากฏว่าใน พ.ศ. 2378 จมีนไวยวรนาดสามารถต่อเรือบริกแบบตะวันตกได้³ และหลังจากนั้นท่านยังได้ต่อเรือเดินทะเลขนาดใหญ่มีน้ำหนัก 300-400 ตันอีกหลายลำ⁴

นายโหมคนั้นสนใจศึกษา “เรื่องเครื่องจักรและวิชาประสมธาตุ” และ “หัตถ์กรูบ”⁵ ซึ่งความรู้ดังกล่าวตรงกับอุปนิสัยเดิมของท่านซึ่งชอบเสี่ยง ชอบทดลองและสนใจในวิชา “เล่นแร่แปรธาตุ” แบบไทย ๆ อยู่แล้ว

¹ เรื่องเดิม

² สุพรรณิ กาญจนขัติย์, “บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย...”, หน้า 94.

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, “เรื่องมิชชันนารีอเมริกันมาประเทศสยาม”, หน้า 47.

⁴ เรื่องเดิม, หน้า 48.

⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 46, “อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป”, หน้า 288.

สำหรับจมีนราชามาตย์ (จ่า) อาจจะเป็นช้อยกเว้นเพราะนอกเหนือจากการศึกษาภาษาอังกฤษแล้วไม่ปรากฏหลักฐานว่าท่านได้ศึกษาวิชาเฉพาะสิ่งใดเป็นพิเศษ แต่จากหนังสือ “แสดงกิจจานุกิจ” ที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าท่านมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับคริสต์ศาสนาและธรรมชาติวิทยาแบบตะวันตกเป็นอย่างดี

ประการที่สอง การศึกษาวิทยาการตะวันตกนอกจากจะเป็นสิ่งที่ช่วยพัฒนาความรู้เดิมให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นแล้ว ยังเป็นสิ่งช่วยเสริมสร้างฐานะทางการเมืองให้แก่ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าโดยเฉพาะวชิรญาณภิกษุ พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และจมีนไวยวรนาถ (ช่วง)

วชิรญาณภิกษุทรงศึกษาวิทยาการตะวันตกเพื่อเสริมสร้างฐานะทางการเมืองของพระองค์ กล่าวคือ วชิรญาณภิกษุทรงตระหนักดีว่าพระองค์น่าจะได้อขึ้นครองราชย์สมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้งนี้เพราะพระองค์เป็นพระราชโอรสองค์โตที่เกิดจากพระเอกอัครมเหสี แต่การที่พระองค์มิได้มีปฏิริยาขัดขวางการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เนื่องจากทรงพิจารณา “ทิศทางลม” แล้ว ทรงเห็นว่าพระองค์ควรจะอยู่ในความสงบและรอคอยเวลาที่สมควร ดังนั้นจึงทรงใช้เวลาที่ทรงผนวชเตรียมพระองค์ในกรณีที่จะได้อขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วิธีการหนึ่งที่ทรงกระทำก็คือเสริมสร้างพระบารมีให้เป็นที่ยอมรับของบุคคลทั่วไป ดังเช่นการตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น¹ ซึ่งคณะสงฆ์นิกายนี้มีวินัยและวัตรปฏิบัติต้องตามพุทธบัญญัติเป็นที่เลื่อมใสแก่คนทั่วไป การศึกษาวิทยาการ

¹ โปรดศึกษารายละเอียดใน นฤมล ชีววัฒน์, “แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า ๘๐-1๘๘.

ตะวันตกเป็นวิธีการหนึ่งที่จะช่วยเสริมสร้างพระบารมีให้เป็นที่ยอมรับ เพราะจะทำให้ทรงเข้ากับเจ้านายและขุนนาง "หัวใหม่" ในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดีดังเช่น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาทิราชสนิท และจมีนไวยวรรณ¹ และยังเป็นสิ่งที่พิสูจน์ให้ชนชั้นนำที่มีบทบาทในการเลือกพระมหากษัตริย์ เห็นว่าไม่เพียงแต่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์เท่านั้นที่มีความรู้ในวิทยาการตะวันตกและได้รับคำชมเชยยกย่องจากฝรั่ง พระองค์ก็มีความสามารถเหมือนพระอนุชาเช่นกัน อันจะทำให้เจ้านายและขุนนางระดับสูง เห็นความสำคัญของพระองค์ว่ามีคุณสมบัติเหมาะสมในการเป็นกษัตริย์พระองค์ต่อไป² ส่วนชาวต่างชาติก็ยอมรับสิทธิธรรมในราช

¹ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษประมาณ พ.ศ. 2367 และจมีนไวยวรรณเข้าใจวาทศึกษาภาษาอังกฤษก่อน พ.ศ. 2378 วิชาญาณกัญทรงเริ่มศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอบรัดเลย์เมื่อ พ.ศ. 2382 (โปรดดูรายละเอียดในกระบวนการรับวิทยาการตะวันตก)

² ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายและขุนนางระดับสูงต่างก็ตระหนักว่าการหลักเลงที่จะไม่ติดต่อกับชาวตะวันตกนั้นเป็นไปไม่ได้ ดังนั้นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไปควรจะต้องเป็นสหเทวกวหาญยอมรับอิทธิพลตะวันตก เจ้านายทมิฬพระเจ้าสามารถแต่ "หัวเก่า" จะไม่ได้รับการสนับสนุนจากเจ้านายและขุนนางทั่วไป ดังจะเห็นได้จากคำโคลงต่อไปนี้

ในปลายรัชชิตยเจ้า
 ครอบแทบทุกทวงเขต
 กรมพลวงกรษรณเรศ
 แผลมละเมียดพระเกษรคิ้ว
 แต่ทรงพระทฐิต้า

แจ้งเดช
 แกร่ทั่ว
 ลือกระฉ่อน เมืองเรา
 เกือบชนฉวลิขวงศ์ ๆ
 เก้าเกิน สมัยพ่อ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, โกลงลิติมหามกุฎราชกุมารสมณธรรมที่ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าวัลลากร วรวรรณ, กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์), หน้า 68.

บัลลังก์ของพระองค์ และพร้อมจะสนับสนุนให้ครองราชย์เพื่อประโยชน์ทางการค้าและการเมืองของตะวันตกในอนาคต¹

การรวบวิทยาการตะวันตกของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนนิกเรศรีธรรมศักดิ์ก็มีผลทางการเมืองต่อพระองค์เช่นกัน เพราะการต่อเรือที่มีประสิทธิภาพและมั่นคงทหารที่ ได้รับการฝึกฝนมาเป็นอย่างดีย่อมเป็นฐานอำนาจที่สำคัญให้แก่พระองค์ในทางการเมือง การเป็นที่ชื่นชอบของชาวตะวันตกก็เป็นการเสริมสร้างพระบารมีให้โดดเด่นขึ้นเช่นกัน

ส่วนหมื่นไวยวรนาถ การรวบวิทยาการด้านการต่อเรือส่วนหนึ่งก็เป็นความพยายามที่ต้องการจะสร้างความพอพระทัยให้แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์² และการมีเรือเป็นจำนวนมากอยู่ภายใต้การควบคุมย่อมตอกย้ำถึงอำนาจและบารมีของท่าน นอกจากนี้การที่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนนิกเรศรีธรรมศักดิ์ทรงมีชื่อเสียงในเรื่องการศึกษาภาษาอังกฤษและการติดต่อกับฝรั่ง ทรงรับราชการในตำแหน่งที่สำคัญ และได้รับความไว้วางพระทัยจาก พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจเป็น สิ่งหนึ่งที่กระตุ้นให้หมื่นไวยวรนาถผู้เป็นบุตรของขุนนางคนสำคัญต้องการที่จะมีความรู้และความสามารถไม่ด้อยไปกว่าพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนนิกเรศรีธรรมศักดิ์

ประการที่สาม การรวบวิทยาการตะวันตกโดยมิได้เลื่อมใสคริสต์ศาสนา ในการรวบวิทยาการตะวันตกนั้น จะเห็นได้ว่าชนชั้นนำหัวก้าวหน้าซึ่งยกมาเป็นตัวอย่างศึกษา มิได้ให้ความเลื่อมใสคำสอนทางคริสต์ศาสนาทั้งที่ผู้ที่เป็นหลักในการ

¹ นฤมล ธีรวัฒน์, “พระราชดำริทางการเมือง...”, หน้า 122.

² เรื่องเดิม, หน้า 42-43.

ถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกคือมิชชันนารี ทั้งนี้เป็นเพราะในลักษณะการศึกษาแบบจารีต บุคคลเหล่านี้จะได้รับการปลูกฝังให้เลื่อมใสในพุทธศาสนาโดยตลอดเช่นเดียวกับคนไทยทั่วไป และคงได้กล่าวมาแล้วว่าพุทธศาสนาที่ได้รับการสถาปนาเป็นกรอบทางความคิดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นพุทธศาสนาแบบ มนุษยนิยมและเหตุผลนิยม¹ ซึ่งชนชั้นนำจำนวนหนึ่งรวมทั้งชนชั้นนำหัวก้าวหน้า ที่ยกมาเป็นตัวอย่างศึกษามีพื้นฐานความคิดที่จะรับพุทธศาสนาในแนวนี้ได้ เหตุคั้งนั้นแม้ความรู้จากวิทยาการตะวันตกจะตอกย้ำความคิดที่เป็นเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ ตลอดจนอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติในลักษณะที่เป็นความจริงที่ได้จากการพิสูจน์จากประสบการณ์และการทดลองชนชั้นนำหัวก้าวหน้าก็ตระหนักว่า สิ่งเหล่านี้มิได้ขัดกับ “แก่น” ของพุทธศาสนาเลย คำสอนทางศาสนาของตะวันตกจึงมีอาจสันถลอนหลักธรรมทางพุทธศาสนาได้ ดังที่วีรญาณภิกษุเคยมีบันทึกถึงมิชชันนารีว่า “แม้พวกท่านจะสามารถทำให้ชาวสยามทั้งหมดเข้ารับได้ แต่ข้าพเจ้าไม่มีวันเข้ารับเลย”² พระราชปรรวาทของพระองค์ยังสะท้อนให้เห็นทัศนคติของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าที่มีต่อวิทยาศาสตร์และคริสต์ศาสนา ดังความบางตอนที่ว่า

...แสงสว่างแห่งความรู้คือวิทยาศาสตร์อันมหัศจรรย์ได้เกิดขึ้นในยุโรป ดังนั้นคฤหัสถ์ศาสนาจึงเป็นลัทธิที่นับถือของชาวยุโรปมาจนทุกวันนี้ เราติดต่อกับมิตรชาวอังกฤษและอเมริกันนั้นก็เพื่อความรู้ทางวิทยาศาสตร์และศิลปศาสตร์ หากเรารู้จักดีเพราะชื่นชมและอัศจรรย์ในศาสนาสามัญนั้นไม่...³

¹ โปรดดูบทที่ 2

² แอ็บบ็อต โลว์ มอฟแฟท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, หน้า 200.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 4 ก/1 เอกสารรัชกาลที่ 4 “พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 4”, (18 พฤศจิกายน 2392)

หนังสือ “แสดงกิจจานุกิจ” ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จมีนราชามาตย์ เมื่อครั้งปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งพิมพ์เผยแพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2410 เป็นข้อเขียนอีกชิ้นหนึ่งที่สะท้อนถึงโลกทัศน์ของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในช่วงเวลานั้น หนังสือเล่มนี้แสดง ถึงความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงวิทยาศาสตร์ และความเข้าใจโลกและปรากฏการณ์ธรรมชาติตามแบบธรรมชาติวิทยาของตะวันตก แต่ปฏิเสธคริสต์ศาสนาและขณะเดียวกันพยายามแสดงให้เห็นถึง “แก่น” ที่เป็นเหตุเป็นผลของพุทธศาสนา

ในบางประเด็นที่ความเชื่อทางพุทธศาสนาขัดกับธรรมชาติวิทยาของตะวันตกซึ่งเป็นที่ยอมรับแล้ว เจ้าพระยาทิพากรวงศ์หรือจมีนราชามาตย์ก็จะอธิบายว่า ความเชื่อนั้นมีได้มาจากคำสอนของพระพุทธองค์ ดังเช่นความจริงที่พิสูจน์แล้วว่าโลกมีสัจฐานกลม ขัดกับความเชื่อจากไตรภูมิที่ว่า “โลกเป็นเหมือนใบบัวตั้งอยู่บนหลังน้ำมีปลาอานนท์หนุนแผ่นดิน มีลมรอน้ำขอบนอกพิภพ มีเขาจักรวาลล้อมรอบ เป็นกำแพงขึ้นไปสูงเสมอชายคนธรร”¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ชี้แจงว่าเรื่องเกี่ยวกับโลกสัจฐานนี้พระพุทธเจ้าไม่ทรงเทศนาด้วยทรงเห็นว่า เป็น “อะพยากะตะปัญหา”² แต่การเกิดความคิดว่าโลกแบนขึ้นในไตรภูมิเป็นเพราะพระสงฆ์ในสมัยต่อมาเกรงจะมีคนตำหนิว่าพระพุทธเจ้าไม่เป็นสัพพัญญู จึงแต่งเติมเรื่องโลกสัจฐานเข้าภายหลังและอ้างว่าเป็นพุทธปฏิภาเทศนา³

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2514), หน้า 88.

² เรื่องเดิม, หน้า 99.

³ เรื่องเดิม, หน้า 100.

ข้อที่น่าสังเกตจาก “แสดงกิจจานุกิจ” ก็คือ แม้ว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หรืออาจรวมถึงชนชั้นนำหัวแก้วหน้าคนอื่น ๆ จะปรับความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น สันฐานของโลก ฝนตก พายุร้อง พายุผ่า ฯลฯ แต่ยังคงยึดมั่นเรื่องบุญกรรมเป็นเครื่องกำหนดความแตกต่างของมนุษย์¹ และเรื่องนรกสวรรค์² ดังเช่นในเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดา เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ชี้แจงว่า

...ถามว่า ถ้าพิภพกลมคั้งนั้นแล้ว คำที่ว่าพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปเทศนาพระสัตปะการะณาภิธรรมโปรดพุทธมารดาบนชั้นดาวดึงษ์ยอดเขาพระสุเมรุอย่างหนึ่ง แลชั้นจาคุมหาราชิกาว่าอยู่บนยอดเขาอิสินธยุคนธรสวรรค์สองชั้นนั้นไม่จริงหรือ ขอแก้ว่า คำนี้จะว่าพระไม่ได้ไปเทศนาบนดาวดึงษ์ไม่จริงก็ว่าไม่ได้ จะมีเขาพระสุเมรุจริงแท้ก็ว่าไม่ได้... พระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปเทศนาพระอภิธรรมบนดาวดึงษ์โปรดพระพุทธมารดาเห็นจะจริง ดาวดึงษ์พิภพคงจะมีอยู่ที่ลูกโลกย์ใดโลกย์หนึ่งเป้นแน่ ด้วยพระพุทธเจ้าเสด็จหายไปถึงไครมาศพรรษาหนึ่งจึงได้เสด็จกลับมา ก็ถ้าจะสงสัยว่าพระองค์ไปซ่อนเร้นอยู่ที่ใดที่หนึ่ง แล้วจะบอกเขาว่าไปเทศนาอยู่บนสวรรค์ ความซ้อนี้ถ้าเป้นคั้งสงสัยแล้ว ก็คงจะมีคนรู้เห็นพบปะบ้าง ความก็จะไม่มีผิด...³

จากข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ปรับความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ไปตามความรู้ทางวิทยาศาสตร์ กล่าวคือ เมื่อจักรวาลมี “ลูกโลกย์” มากมาย สวรรค์ก็อาจจะมียู่ที่ “ลูกโลกย์ใดโลกย์หนึ่ง” ได้

¹ โปรดดูตัวอย่างใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 156-167.

² โปรดดูตัวอย่างใน เรื่องเดิม, หน้า 234-237.

³ เรื่องเดิม, หน้า 107.

นอกจากจะพยายามปกป้องความเชื่อทางพุทธศาสนาแล้ว “แสดงกิจจานุกิจ” ยังพยายามชี้ให้เห็นว่าความเชื่อทางคริสต์ศาสนาในบางประการมิได้เป็นเหตุเป็นผล ดังเช่นเรื่อง “พระผู้สร้าง” ตามความเชื่อทางคริสต์ศาสนาเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกพระเจ้าเป็นผู้สร้าง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จึง ได้ตั้งปัญหาถามหมอแคลสเวลว่า

...ถ้ามีผู้สร้างเมล็ดข้าวขึ้นในตัวมนุษย์ แล้วก็มีมนุษย์ที่เป็นโรคนี้วันนี้มีความผิดสิ่งไร พระจึงสร้างลูกนี้ขึ้นในตัวมนุษย์ให้ตายเสีย ก็หมอบเป็นลูกศิษย์ของพระผู้สร้าง แล้วมาฆ่าเอาลูกนี้ออกเสียให้โรคหายไปนั้น ก็จะมีมีความผิดต่อความประสงค์ของพระไปหรือ ด้วยพระจะทำให้เขาตาย แล้วหมอมารักษาขึ้นไว้จะมีเป็นการขัดรับสั่งไปหรือ...¹

อาจกล่าวได้ว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศ์หรือจมีนราชามาตย์ เป็นตัวแทนทางความคิดของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งยอมรับวิทยาการตะวันตกในค่านต่าง ๆ แต่ขณะเดียวกันก็ยังเชื่อมั่นในพุทธศาสนา ดังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เห็นว่า

... คำสอนของพระองค์ก็ล้วนเป็นความจริงทั้งนั้น ถ้าผู้ใดได้ปฏิบัติตามจริง ๆ แล้ว ก็มีความเย็นใจทุกคน ก็คนทุกวันนี้มีความร้อนใจอยู่ ก็เพราะมิได้ประพฤติตามพุทธโอวาท ประกอบไปด้วยโลภะโทษะโมหะทฤฎิมานะหนายอยู่ในสันดานจึงมิได้เห็นคุณค่าในพระพุทธานุภาพ...²

¹ เรื่องเดิม, หน้า 115.

² เรื่องเดิม, หน้า 107.

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นนำหัวก้าวหน้ารับวิทยาการตะวันตกในด้านภาษา และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้โดยตรง และเป็นการสร้างเสริมบารมีของตนเองในสถานการณ์ทางการเมืองขณะนั้น ขณะเดียวกันการรับ วิทยาการตะวันตกนี้อยู่ภายใต้เงื่อนไขที่ไม่ขัดกับพระราชประสงค์ของผู้นำสูงสุด ของรัฐในขณะนั้นคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนไม่ขัดกับ โลกทัศน์ของสังคมไทยทางด้านศาสนาและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ในสังคม อันเป็นโลกทัศน์ที่เอื้อประโยชน์ต่อชนชั้นนำอยู่แล้ว

ผลกระทบต่อสังคมจากการรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้า

หลังจากรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชนชั้นนำหัว ก้าวหน้าได้มีบทบาทสำคัญในระดับต่าง ๆ หลายตำแหน่ง ตั้งแต่ระดับผู้นำของ ประเทศ กล่าวคือ วิชาญาณภิกษุทรงได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มขุนนางฝ่ายต่างๆ โดยเฉพาะกลุ่มตระกูลขุนนาง จึงขึ้นครองราชย์รับการสถาปนาเป็นพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. 2394 และทรงแต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระเจ้า แผ่นดินองค์ที่สอง นับเป็นโอกาสที่ทำให้ไทยมีผู้นำหัวก้าวหน้าเพิ่มขึ้น ขณะ เดียวกันกรมหมื่นวงศาธิราชสนิทก็ได้เป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ตำแหน่งที่ ปรึกษาราชการแผ่นดิน ส่วนขุนนางชั้นผู้ใหญ่เช่น จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง) ซึ่งได้ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ตอนปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรด เกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม สำหรับจมื่นราชามาตย์ (ชำ) โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ผู้ว่าราชการ

กรมท่า ต่อมาเป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ นายโหมต อมาตยกุล ได้บรรดาศักดิ์เป็นพระวิสุทธโยธามาศย์ควบคุมโรงกระสาปน์สิทธิการในพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. 2404 และเป็นพระยากระสาปน์กิจโกศล พ.ศ. 2411 ทั้งยังเป็นผู้ควบคุมโรงไฟแก๊สของหลวงรวมทั้งการทำเหมืองทองคำที่กบินทร์บุรีและปราจีนบุรี¹

การที่ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสำคัญ ๆ ในรัฐบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้มีโอกาสดำเนินการตามความรู้ในวิทยาการตะวันตกแก่สังคมก่อให้เกิดผลกระทบต่องานไทยในช่วงเวลาต่อมาในประการสำคัญ ๆ คือ

การเตรียมบุคลากรเพื่อการปฏิรูปประเทศ

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของการเรียนรู้วิทยาการตะวันตกในฐานะเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะต้องใช้ในระยะยาว เพราะคนไทยต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที จึงทรงสนับสนุนให้พระราชโอรส พระราชธิดา รวมทั้งสตรีฝ่ายในศึกษาภาษาอังกฤษ และความรู้พื้นฐานด้านต่าง ๆ เช่นเดียวกับที่เจ้าชายเจ้าหญิงในราชสำนักยุโรป² นอกเหนือไปจากการศึกษาแบบจารีตที่เคยปฏิบัติมา เมื่อ พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงขอให้มิชชันนารีโปรเตสแตนต์จัดคณะครูสตรีเข้าไปสอนในพระบรมมหาราชวังทุกวันเว้นวันอาทิตย์และนักชัฏฤกษ์ คณะมิชชันนารีได้ส่งนางบริดเจ็ลล์ นางโจนส์ และนางแมตตูน เข้าไปทำหน้าที่ดังกล่าว³ นักเรียน

¹ ศรี อมาตยกุล, "ประวัติต้นสกุลอมาตยกุล" วันสกุลอมาตยกุล, 1 (19 มิถุนายน 2521), หน้า 14.

² William L. Bradley, *Siam Then*, p. 101.

³ Loc. cit.

ส่วนมากเป็นพระชนิษฐา พระหลานเธอ และเจ้าจอม วิชาที่เรียนส่วนใหญ่เกี่ยวกับการอ่านและการเขียนภาษาอังกฤษ วิชาภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ และประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ทางศาสนา ซึ่งคณะมิชชันนารีได้แสดงความชื่นชมเอาไว้ว่าในระยะเวลา 3 ปีที่เข้าไปสอน นักเรียนของพวกเขามีความก้าวหน้าในการใช้ภาษาอังกฤษมาก¹ อย่างไรก็ตาม หลังจากดำเนินการสอนได้ 3 ปีก็โปรดเกล้าฯ ให้อยู่ติ เพราะไม่ทรงพอพระทัยที่คณะมิชชันนารีสอนศาสนาในห้องเรียนมากเกินไป

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2405 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจ้างครูสตรีชื่อ นางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) ซึ่งมีได้เป็นมิชชันนารีเข้ามาสอนพระราชโอรสและพระราชธิดารวมทั้งสตรีฝ่ายในบางคน โดยทรงต้องการให้เรียนรู้วัฒนธรรมและวิชาการตะวันตกควบคู่กันไป ดังที่นางแอนนาได้เล่าไว้ในหนังสือของนางว่า ทรงมีพระราชดำรัสกับพระราชโอรสและพระราชธิดาว่าเมื่อศึกษาใน “โรงเรียนที่สอนภาษาอังกฤษก็ต้องเรียนรู้วิธีแสดงความเคารพทักทาย สนทนา และมารยาทในการเข้าสังคม ดังนั้นเมื่อเวลาที่พระองค์เสด็จมาเยี่ยมโรงเรียน พระราชโอรสและพระราชธิดาสามารถนั่งเก้าอี้ต้อนรับพระองค์ได้ ไม่ต้องหมอบกราบตามพระราชประเพณีเดิม²

นอกจากการสอนภาษาอังกฤษแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังขอนางแอนนาสอนวิทยาศาสตร์และวรรณคดีให้แก่พระราชโอรสและพระราชธิดาอย่างเต็มที่ที่สุดซึ่งการสอนได้ดำเนินไปด้วยดี นางแอนนาพอใจในผลการ

¹ William L. Bradley, *Siam Then*, p. 101.

² Anna Leonowens, *The English Governess at the Siamese Court*, p. 84.

เรียนของบรรดาศักดิ์ศิษย์ของนางมากโดยเฉพาะเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ซึ่งนางแอนนาได้กล่าวว่าพระองค์มีความสุภาพอ่อนโยน มีความกระตือรือร้น และมีพระวิริยะอุตสาหะในการศึกษา¹ หลังจากนางแอนนากลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จ้างหม่อจันดลเข้ามาสอนในพระบรมมหาราชวังต่อไป²

* การที่พระราชโอรส พระราชธิดา และเจ้าจอมมีโอกาสดศึกษาวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกเป็นเวลานาน ย่อมได้รับอิทธิพลแนวความคิดและทัศนคติจากครูชาวตะวันตกบ้างไม่มากก็น้อย ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่เอื้อให้บุคคลเหล่านั้น โดยเฉพาะเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์³ มีความพร้อมที่จะเป็นผู้นำในการปฏิรูปประเทศในเวลาต่อมา

การเตรียมบุคลากรเพื่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยยังรวมถึงการส่งข้าราชการไปศึกษาความรู้ที่จำเป็นในต่างประเทศด้วย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับวิทยาการที่ไทยจะนำมาใช้ประโยชน์ได้ โดยศึกษาวิทยาการที่ง่าย ๆ ก่อนเพื่อไต่เต้าไปสู่วิทยาการที่สูงขึ้นได้แก่ “เครื่องจักรพินจักรไฟ”⁴ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2404 ทรงส่งขุนมหาสิทธิโวหารออกไปปฏิบัติงานการพิมพ์ในต่างประเทศ เพราะทรงพิจารณาเห็นว่าประเทศไทยมีหนังสืออ่านน้อย

¹ Anna Leonowens, *The English Governess...*, p. 154.

² วุฒิชัย มุกคัลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5, (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516) หน้า 26.

³ ต่อมาก็คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, “ประกาศเรื่องพระราชทานทรัพย์สินของส่วนพระองค์แก่เจ้าจอมมารดา” เลขที่ 120 หมู่จดหมายเบญจรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228

ควรสนใจการพิมพ์เพื่อแก้ปัญหา¹ และ โปรดฯ ให้หมื่นจักรวิจิตร ไปเรียนแก่นาฬิกา² ซึ่งการที่พระองค์ทรงสนพระทัยในเรื่องเวลาอาจเป็นเพราะทรงได้รับความคิดของตะวันตกเกี่ยวกับการทรงต่อเวลาและการรักษาเวลา ดังเห็นได้จากที่ทรงปรารภในพระราชกำหนดเรื่องนาฬิกาว่า

...เมื่อดูต้องหมุ่นต้องลุ่ม ก็คะเนบอกบาทชาติ ๆ เกิน ๆ ผิด ๆ ไป คงให้ไค้ความแคว่ว่าโมงละ 10 บาทอยู่นั่นเอง ดูการพันเพื่อนเลื้อนเปื้อนเลื้อนเทอหนัก นำเป็นที่อัยศอกศุ แก่แขกเมืองคนนอกประเทศที่เขาใช้นาฬิกา กลใส่พกดติดตัวเที่ยวมาเที่ยวไป ...³

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นวิษณุวาทนิภาธร ไปดูงานการปกครองและบำรุงบ้านเมืองของอังกฤษที่สิงคโปร์เมื่อ พ.ศ. 2404 ทั้งยังส่งนักเรียนไปศึกษา ณ ต่างประเทศ 2 คนคือ นายทศ บุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) และนายเทศ บุตรสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ โดยฝากฝังกระทรวงต่างประเทศอังกฤษให้เข้าศึกษาในโรงเรียนราชวิทยาลัย ที่กรุงลอนดอน แต่ปรากฏว่าเมื่อคณะทูตเดินทางกลับ นักเรียนทั้ง 2 ก็เดินทางกลับด้วยโดยไม่ทราบเหตุผล⁴

¹ เรื่องเดิม.

² เรื่องเดิม.

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, "พระราชกำหนดเรื่องนาฬิกา", (พระนคร: องค์การคำกรุสภา, 2504), หน้า 148.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิษณุวาทนิภาธร, ความทรงจำ หน้า 247.

⁵ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์ "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475" (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 30.

ชนชั้นนำห้วก้วหน้าคนอื่น ๆ ก็ตระหนักถึงความสำคัญในการที่จะให้
 บุตรได้เรียนรู่วิทยาการตะวันตก เช่น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สนับสนุนให้บุตรได้
 เรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีตั้งที่ได้กล่าวมาแล้ว นายโหมค อมาตยกุล ได้
 สนับสนุนให้บุตรชายของตนไปเรียนภาษาอังกฤษและเคมีกับหมอเฮาส์ ต่อมาได้
 ไปเรียนวิชาวิศวกรรมเหมืองแร่ที่อังกฤษ หลานชายของนายโหมคชื่อนายกรได้
 เดินทางไปอเมริกากับหมอเฮาส์เมื่อ พ.ศ. 2417 ได้เรียนวิชาวิศวกรรมศาสตร์จน
 สำเร็จกลับมารับราชการในประเทศไทย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระ
 วิจิ่วิทยากร¹ ปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ชนชั้น
 นำอื่น ๆ ที่ไม่ได้ยกมาเป็นตัวอย่างศึกษาได้เกิดความตื่นตัวที่จะให้บุตรหลาน
 เรียนวิทยาการตะวันตก และนิยมที่จะส่งบุตรหลานไปศึกษาต่อต่างประเทศ
 นักเรียนที่บิดามารดาส่งออกไปเอง และได้กลับมารับราชการในรัชกาลที่ 4 มี 3
 คนคือ พระยาอรรคราชวราท (หวาด บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาอภัยสงคราม
 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ฝากนายเรือรบอเมริกันไปฝึกหัดวิชาทหารเรือ แต่ได้เรียน
 เฉพาะภาษา พระยาอรรคราชวราท (เนตร) บุตรพระยาสมุทบุรารักษ์ ออก
 ไปเล่าเรียนที่สิงคโปร์แล้วกลับเข้ามาถวายตัว และเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร
 บุนนาค) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ส่งออกไปเรียนที่อังกฤษถึง 3 ปี²

การสนับสนุนโดยตรงและทางอ้อมให้มิชชันนารีเปิดโรงเรียนในเมือง
 ไทย เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานที่ดินให้

¹ เคนเนท อีแวลด์, ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ. 1828-1958, หน้า 58.

² ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อ...", หน้า 80.

มิชชันนารีตั้งโรงเรียน¹ ก็เป็นอีกทางหนึ่งที่ทำให้ความรู้และทัศนคติของตะวันตก ขยายออกไปในวงกว้างมากขึ้น โรงเรียนของมิชชันนารีนี้มีบทบาทในด้านการให้ การศึกษาแก่สามัญชน นับเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษานอกวัดที่สำคัญ ต่อมาได้ เป็นตัวอย่างของรัฐสำหรับขยายการศึกษาให้แพร่หลาย หลักสูตรการเรียน การ สอน ใน โรงเรียน มิชชันนารีจะเป็น ไป ใน ลักษณะ การศึกษา แบบ ตะวันตก เช่น ภาษาอังกฤษ ภูมิศาสตร์ เลขคณิต เคหศาสตร์ และการประดิษฐ์เครื่องใช้ด้วย มือ เป็นต้น²

จากความพยายามของพวกมิชชันนารีประกอบกับการสนับสนุนของพระ บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ ขุนนางคนสำคัญ ๆ ทำให้กิจการของโรงเรียนมิชชันนารีขยายตัวออกไปอย่างกว้าง ขวาง โดยเฉพาะในเขตภูมิภาค ดังจะเห็นว่า โรงเรียนมิชชันนารีที่ตั้งขึ้น ใน ระหว่าง พ.ศ. 2367-2463 ทั้งหมด 12 โรงเรียน เป็นโรงเรียนในเขตภูมิภาคถึง 10 โรงเรียนดังตารางต่อไปนี้

¹ ขอรัง เฟลด์ส, คร. เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล, หน้า 67.

² สุพรรณิ กาญจนันท์, "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย...", หน้า 101-

โรงเรียนต่าง ๆ ในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคที่มีขัณฑ์นารีนอเมริกัน

โปรเตสแตนต์เริ่มจัดตั้งขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2367-2453 (ค.ศ. 1828-1910)¹

ส่วนกลาง	ปีที่ตั้ง	ชื่อในปัจจุบัน
โรงเรียนสำหรับเด็กชายที่ตำบลกุฎีจีน	พ.ศ. 2395 (ค.ศ. 1852)	กรุงเทพ ฯ คริสเตียน วิทยาลัย
โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง	พ.ศ. 2418 (ค.ศ. 1875)	วัฒนาวิทยาลัย
ส่วนภูมิภาค		
โรงเรียน Industrial School ที่เพชรบุรี	พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865)	
โรงเรียนสำหรับเด็กหญิงที่จังหวัด เชียงใหม่	พ.ศ. 2422 (ค.ศ. 1879)	คาราวินวิทยาลัย
โรงเรียนสำหรับเด็กชายที่จังหวัด เชียงใหม่	พ.ศ. 2429 (ค.ศ. 1886)	ปรีณส์รอสแอล
โรงเรียนสำหรับเด็กหญิงที่จังหวัด ลำปาง	พ.ศ. 2431 (ค.ศ. 1888)	โรงเรียนวิชานารี
โรงเรียนสำหรับเด็กชายที่จังหวัด ลำปาง	พ.ศ. 2434 (ค.ศ. 1891)	โรงเรียนเคนเนต แมคเคนซี
โรงเรียนที่จังหวัดพิษณุโลก	พ.ศ. 2441 (ค.ศ. 1898)	โรงเรียนผดุงราชณ์ (สหศึกษา)

¹ สุพรรณิ กาญจนันธุ์ติ, "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย...", หน้า 237-

โรงเรียนต่าง ๆ ในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคที่มีขั้วบันนาร์อเมริกัน
ไปรเทศแดนตรีเริ่มจัดตั้งขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2367-2453 (ค.ศ. 1828-1910) (ต่อ)

ส่วนกลาง	ปีที่ตั้ง	ชื่อในปัจจุบัน
โรงเรียนสำหรับเด็กชายที่จังหวัด น่าน	พ.ศ. 2450 (ค.ศ. 1907)	โรงเรียนลินคอล์น วิทยาลัย
โรงเรียนสำหรับเด็กหญิงที่จังหวัด น่าน	พ.ศ. 2452 (ค.ศ. 1909)	โรงเรียนรังษีเกษม
โรงเรียนสำหรับเด็กชายที่จังหวัด นครศรีธรรมราช	พ.ศ. 2450 (ค.ศ. 1907)	โรงเรียนศรีธรรมราช วิทยาลัย
โรงเรียนสำหรับเด็กหญิงที่จังหวัด นครศรีธรรมราช	พ.ศ. 2452 (ค.ศ. 1909)	โรงเรียนศึกษากุมารี

อย่างไรก็ตาม นักเรียนส่วนใหญ่เป็นคนจีนและบุตรหลานชนชั้นนำ
หัวก้าวหน้าเป็นส่วนมาก¹ สามัญชนทั่วไปยังไม่นิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนใน
โรงเรียนมิชชันนารี เพราะยังคงยึดในระบบการศึกษาแบบจารีตที่บุตรหลานจะ
ต้องได้รับการอบรมสั่งสอนจากพระที่วัด หมอบริดจ์เลยได้วิจารณ์ความคิดเกี่ยวกับการ
ศึกษาของสามัญชนไทยไว้ว่า “ชาวสยามเข้าใจว่าพุทธศาสนาจะจำเริญในแสง
สว่างแห่งศิลปศาสตร์วิชาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในคริสตศาสนาไม่ได้ คุณมีตกลางคืน
จะตั้งตำรงอยู่ไม่ได้เมื่อตะวันขึ้นแล้วนั้น”²

ในสมัยการปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว นักเรียนโรงเรียนมิชชันนารีได้เข้าไปมีส่วนช่วยราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ

¹ สุพรรณิ กาญจนนัฐิ, บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย...”, หน้า 104.

² จดหมายเหตุผลหมอบริดจ์ (ฉบับภาษาไทย) 16 (วันที่ 19 ตุลาคม พ.ศ. 2408)
อ้างใน เรืองเดิม, หน้า 104.

³ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ.
2411-2475”, หน้า 29.

ตัวอย่างเช่น พระยาสารสินสวามิภักดิ์ (นายเทียนฮี้) ซึ่งได้ติดตามมิชชันนารีไปเรียนแพทย์ต่อที่อเมริกา พระยาสมุทรบุรารักษ์ (นายสน) ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรปราการ พระยาอุตรกิจพิจารณ์ (นายสศ) ผู้ว่าราชการเมืองอุตรดิตถ์ พระยาศนินทรภักดี (นายเปลียน) รับราชการในกระทรวงมรุธาธร พระยาธรณีนฤเบศร์ (นายปุ่น) ในกรมตำรวจนครบาล หลวงสกลโลหะการ (นายอยู่) ในกรมโลหะกัษผู้ที่ได้เรียนวิชาช่างเฉพาะจากมิชชันนารีจนสามารถรับราชการจนมีชื่อเสียง คือ นายจิตร หรือขุนนายาศิลกัษณ์ซึ่งเรียนวิชาถ่ายรูปจนตั้งห้างถ่ายรูปขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เลื่อนเป็นหลวงอัคนีนฤมิตร เจ้ากรมแก๊สหลวง¹

อนึ่ง โรงเรียนมิชชันนารียังมีบทบาทในการเตรียมคนที่จะประกอบการทางเศรษฐกิจภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ. 2398 ซึ่งมีผลให้การค้าระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ปรากฏว่านักเรียนจากโรงเรียนมิชชันนารีซึ่งเป็นชาวจีนมีความสนใจในเชิงค้าขายอยู่แล้ว และได้รับความรู้ทางภาษาอังกฤษจากโรงเรียนมิชชันนารี ทำให้ติดต่อสื่อสารกับชาวตะวันตกได้สะดวก มีโอกาสทำงานกับบริษัทการค้าฝรั่ง รวมทั้งการมีโอกาสเป็นนายทุนนายหน้า (Compadore)² ประเภทต่าง ๆ ตัวอย่างของนายทุนนายหน้าหรือคอมปาโดร์ที่

¹ เรืองเดิม, หน้าเดิม

² คอมปาโดร์ (Compadore) คือนายหน้าที่ติดต่อการค้ากับบริษัทตะวันตก เช่น เมื่อบริษัทตะวันตกจะติดต่อขอข่าว บริษัทตะวันตกจะติดต่อกับนายทุนจีนคนใดคนหนึ่งเป็นธุระจัดการ ในหมู่ชาวจีนทั่วไป เพื่อติดต่อขอข่าวจากผู้ผลิต นายทุนจีนทำหน้าที่คอมปาโดร์ให้กับบริษัท นายทุนชาติตะวันตกภายใต้สัญญาว่าจะส่งสินค้า ให้กับบริษัทเป็นจำนวนเท่าไรภายในกำหนดระยะเวลาหนึ่งโดยนายทุนจีนนั้นจะได้ค่าคอมมิชชั่นตอบแทน เมื่อทำสัญญาแล้วคอมปาโดร์จะต้องหาสินค้าให้ได้ตามสัญญา มิเช่นนั้นจะต้องรับโทษเสียหายที่เกิดขึ้น (โปรดดูรายละเอียดในสิริลักษณ์ สักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดชนชนนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 78-104.

ประสบความสำเร็จ คือ นายเซียง เกง หลิน หรือ เซียง เกงเหลียง สืบญเรื่อง¹ ซึ่งเป็นชาวจีนผู้หนึ่งซึ่งได้ผ่านการศึกษามาจากโรงเรียนของหมอศาสนาชื่อโรงเรียนของหมอสmithและโรงเรียนอัสสัมชัญ

ดังนั้นโรงเรียนของมิชชันนารีจึงมีส่วนช่วยให้คนจีนสามารถปรับตัวเข้ากับลักษณะเศรษฐกิจที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปเป็นระบบทุนนิยมที่ต้องติดต่อกับบริษัทตะวันตกได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ชาวจีนจึงยังคงมีบทบาทสำคัญทางการค้าภายในของไทยอยู่ต่อไป ไทยเป็นตัวกลางรวบรวมสินค้าภายในประเทศให้แก่บริษัทตะวันตกดังที่เคยทำหน้าที่นี้ให้แก่เรือสำเภามาแล้ว

ในด้านการปรับปรุงพื้นฐานของกองทัพ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการเตรียมกองทัพให้เป็นแบบสมัยใหม่ ตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะการที่พระองค์ได้ใช้ความสามารถทางภาษาและความรู้ที่ได้รับจากตะวันตกแปลและเรียบเรียงตำราปืนใหญ่ดังกล่าวมาแล้ว ในทางปฏิบัติพระองค์ได้เริ่มการฝึกทหารให้มีความสามารถเฉพาะตัวแบบยุโรป คือ การฝึกลูกหมู่ญวนให้เป็นทหารปืนใหญ่ นอกจากนั้นเมื่อ นายโรมัส นอกซ์ นายทหารนอกราชการชาวอังกฤษ เดินทางเข้ามาเมื่อ พ.ศ. 2374 ขอรับราชการเป็นครูฝึกทหาร รัชกาลที่ 3 ก็โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ลูกหมู่ญวนจากเมืองนครเขื่อนขันธ์กับปทุมธานีมาฝึกหัด เช่นเดียวกับทหารของพระเจ้าอังวะยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ต่อมาเรียกว่า "ทหารอย่างยุโรป" มีจำนวนประมาณ 1,000 คนอยู่ใต้บังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดเลกลาวและเลก

¹ สิริถักษ์ ศักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุน...", หน้า 90.

เขมรมาเป็นทหารอย่างยุโรปอีก 2 พวก และโปรตุเกส ฯลฯ ให้ประกาศพระราชกำหนดกฎหมาย พ.ศ. 2398 รวมกฎเกณฑ์ 13 ข้อ เกี่ยวกับการหัตถการระเบียบ วินัยทหาร รวมทั้งบทลงโทษผู้กระทำผิดโดยอาศัยแบบอย่างของตะวันตกเป็นเกณฑ์ต่อมา¹ ดังนั้นการเริ่มต้นหัตถการแบบยุโรปของสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผลต่อการแบ่งหน้าที่ของทหารให้แตกต่างจากพลเรือนเด่นชัดยิ่งขึ้น² และจะเป็นการเริ่มต้นของการจัดทหารแบบตะวันตกในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าซึ่งได้เริ่มศึกษาวิทยาการตะวันตกในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญทางการเมืองการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลให้ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านี้ โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เตรียมการปฏิรูปประเทศเพื่อให้ทันสมัยเหมาะสมกับสภาพการณ์ที่มหาอำนาจตะวันตกกำลังเข้ามามีบทบาท ที่สำคัญคือการเตรียมบุคลากรที่มีความรู้และความสามารถที่จะทำการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าการเตรียมบุคลากรดังกล่าวจำกัดอยู่เฉพาะพระราชโอรส พระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบุตรหลานของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าอื่น ๆ มิได้ครอบคลุมถึงสามัญชนโดยทั่วไป ขณะเดียวกันผู้เข้าศึกษาในโรงเรียนมิชชันนารีซึ่งให้บริการในวงกว้างกว่าก็เป็นสามัญชนชาวจีนและชาวต่างชาติอื่น ๆ เสียเป็นส่วนใหญ่

¹ อัญชดี สุสาธิตน์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 206-207.
² เรืองเต็ม, หน้าเดิม.

การถ่ายทอดโลกทัศน์ใหม่ให้แก่สังคม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะผู้นำของรัฐ พระองค์ทรงพยายามนำวิทยาการและความคิดแบบตะวันตกที่พระองค์ได้ทรงเรียนรู้ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศให้ทันสมัยตามพระราชดำริที่ว่าประเทศจะอยู่รอดได้นั้นจะต้องปรับปรุงให้มีความเจริญเทียบเท่าอารยประเทศ ดังนั้นพระองค์จึงทรงเริ่มเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมที่แสดงให้เห็นถึงความล้าสมัยเช่น การไม่สวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้า จึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการสวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้าตามแบบตะวันตก ประเพณีการห้ามไม่ให้ราษฎรเฝ้าขณะที่สมเด็จพระราชดำเนินผ่าน และการยิงคาราฆูรที่ฝ่าฝืนด้วยกระสุนดินก็เป็นอีกประเพณีหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความป่าเถื่อนจึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเพณีนี้ และโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าเพื่อชื่นชมพระบารมี¹ นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้นำวัฒนธรรมตะวันตกมาใช้ เช่น การให้ฝรั่งที่อยู่ในประเทศไทยฯ เข้าเฝ้าในวันเสด็จออกมหาสมาคมที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย² การให้วังเจ้านายและสถานที่ราชการของไทย ชักธงประจำตำแหน่งแบบกงสุลต่างประเทศเป็นต้น⁴

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, รัชกาลที่ 4, หน้า 18.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, "เรื่องประกาศยกเลิกการยิงกระสุนและอนุญาตให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน", หน้า 284.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, รัชกาลที่ 4, หน้า 17.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ, ความทรงจำ, หน้า 307-308 วังหลวงใช้ธงตราพระมหามงกุฎ วัจนอักษรจุฬามณี

นอกจากการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมบางประการแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงถ่ายทอด “โลกทัศน์ใหม่” บางประการให้แก่ประชาชน ภายใต้เงื่อนไขที่ว่าโลกทัศน์ใหม่นี้จะไม่ขัดกับความเชื่อทางพุทธศาสนาและเสถียรภาพทางการเมืองของชนชั้นผู้ปกครอง และจะต้องเป็นความคิดที่เสริมสร้างพระบารมีด้วย¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ศาสนาเป็นแนวทางในการเสริมสร้างพระฐานะของพระองค์เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ โดยทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกและทรงบำเพ็ญทานบารมี แต่พระองค์ทรงอธิบายว่าเงินที่พระองค์ทรงใช้เพื่อทะนุบำรุงพระศาสนานั้นมิใช่เงินที่ได้มาจากการ “ข่มเหงราษฎร” หากแต่เป็นพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ พระราชดำริดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงได้รับแนวความคิดตะวันตกในเรื่องความสำคัญของความเป็นมนุษย์ของราษฎรมากขึ้น และเพื่อเป็นการยกย่องความคิดนี้ จึงทรงอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าเพื่อถวายฎีการ้องทุกข์ต่อพระองค์ได้²

¹ สืบเนื่องจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขาดฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองที่มั่นคงก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ เพราะพระองค์ทรงผนวชเป็นระยะเวลากว่า 27 ปี อำนาจทางการเมืองและทางเศรษฐกิจตกอยู่ในมือของขุนนางตระกูลขุนนาคน ซึ่งสนับสนุนพระองค์ให้เป็นพระมหากษัตริย์ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงมั่นใจว่าขุนนางตระกูลขุนนาคนจะสนับสนุนพระองค์ตลอดไป นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเป็น “คู่แข่ง” ที่สำคัญ ทรงมีอำนาจทางการเมืองตั้งแต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเป็นที่นิยมชมชอบของข้าราชการทั้งความสามารถหลายคน ความไม่มั่นใจพระทัยในพระราชอำนาจของพระองค์จึงทำให้พระองค์ทรงพยายามที่จะเสริมสร้างพระบารมีเพื่อชิงอำนาจกลับมาที่สถาบันพระมหากษัตริย์ (โปรดดูรายละเอียดใน นฤมล ธีรวัฒน์, “พระราชดำริทางการเมือง...”, หน้า 190-198).

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, “เรื่องประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศลในการที่ทรงบริจาคเพชรใหญ่ประดับพระอุมาโลมพระพุทธรูปสัมฤทธิ์มากร”, หน้า 118-119.

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, “ประกาศเรื่องถวายฎีกา”, หน้า 67.

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้รับอิทธิพลของตะวันตกในเรื่องสิทธิสตรีด้วย กล่าวคือ ไม่ทรงเห็นด้วยกับค่านิยมในลักษณะ “ผู้หญิงเป็นควาย ผู้ชายเป็นคน” จึงโปรดเกล้าฯ ให้สตรีฝ่ายในมีสิทธิที่จะทูลลาออกได้¹ พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า “มาขัดขวางว่างเปล่าอยู่ให้เปลืองอายุก็ดีกว่าที่จะเห็นจะคิดอยู่แล้ว”² นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้สตรีเลือกงานที่จะแต่งงานเอง ดังกรณีที่มีหญิงสามัญชนผู้หนึ่งถวายฎีกาเรื่องพ่อแม่จะบังคับให้แต่งงานกับคนที่นางไม่ได้ชอบพอ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินให้พ่อแม่ของหญิงสามัญชนผู้นั้นอนุญาตให้นางได้แต่งงานกับคนที่นางรัก³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพยายามให้ราษฎรเข้าใจปรากฏการณ์ตามธรรมชาติในเชิงวิทยาศาสตร์เช่น การเกิดดาวหาง ทรงอธิบายว่าเป็นสิ่งที่เกิดตามธรรมชาติ “ชาวยุโรปได้เห็นในประเทศยุโรปนานหลายเดือนแล้ว... แลดาวอย่างนี้มีคติแลทางที่ดำเนินยาวไปในท้องฟ้าไม่เหมือนดาวพระเคราะห์อื่นแลดาวพระเคราะห์ที่บังปวง เป็นของสัญจรไปนานหลายปีแล้วก็กลับมาได้เห็นในประเทศบ้างนอก”⁴ แต่พระองค์ทรงตระหนักดีว่าจะทรงให้ประชาชนเลียดถือในความเชื่อเดิมที่เกี่ยวกับภัยพิบัติอันเนื่องจากการปรากฏของดาวหางเสียทีเดียวไม่ได้ จึงทรงแนะนำให้ประชาชนหาทางออกจากความเชื่อดังกล่าวโดย

¹ หอสมุดวชิรญาณ, “ขอประกาศเรื่องพระราชทานให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก”, จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 124.

² เรื่องเดิม.

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, “ขอประกาศพระราชบัญญัติลักษณะลักพา”, หน้า 297-309.

⁴ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, “ประกาศดาวหางขึ้นอ่าววัด”, หน้า 96-97.

...กลัวฝนแล้งเมื่อฝนยังมี อยู่ก็ให้รีบทำนาเสีย... ที่ไม่ได้ทำนามีพื้นว่าง
บุตรภรรยาบ่าวไพร่มาก ก็ให้จัดซื้อเข้าเก็บเตรียมไว้ให้พอกันอย่าเก็บขาย
เสียนักถ้ากลัวความไข้เกลือกว่าผีตาชจะชุม ตัวใครแลบุตรหลานใครยังไม่
ได้ออกผีตาชก็ให้รีบพามาปลุกผีตาช ที่โรงทานนอกก็ดี โรงหมอท่าพระก็ดี
ศาลาวัดสุทัศน์ก็ดี เสียโดยเร็วอย่าให้ทันผีตาชมีมา ถ้ากลัวไข้ลงรากจะมีมา
ก็ให้หัดตัวปรีณัติเสียให้สะอาด ๆ อย่าทำให้สกปรกสมมนตามเคยตัวนัก
หาที่หลับที่นอนที่สะอาดใช้ ...¹

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสนพระทัยในการปกครองแบบตะวันตก และ
ทรงพยายามนำมาใช้ในขอบเขตจำกัด ซึ่งจะไม่กระทบกระเทือนต่อพระฐานะของ
พระองค์กล่าวคือโปรดเกล้า ฯ ให้มีการเลือกตั้ง พระมหाराชครูบุโรหิตและพระ
มหाराชครูมหิธร² ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า ขนบธรรมเนียมการเลือกตั้งนี้
“เป็นการอัครจริยยังนัก เป็นขนบธรรมเนียมที่ควรจะสรรเสริญอยู่แล้ว”

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์
หนังสือราชกิจจานุเบกษาเพื่อเผยแพร่ข่าวราชการ รวมทั้งกฎหมายต่าง ๆ แก่
ประชาชน³ ซึ่งพระราชดำริดังกล่าวเป็นแนวความคิดใหม่ที่ทรงได้รับจากตะวันตก
ด้วย ในสมัยแก่พระเจ้าแผ่นดินทรงถือว่ากฎหมายเป็นของสูงเฉพาะผู้ปกครองรัฐ

¹ หอสมุดวชิรญาณ, “ประกาศเรื่องไม่ให้ราษฎรเล่าถาไปต่าง ๆ เมื่อเห็นดาวหางจีน”,
จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 117

² หอสมุดวชิรญาณ, “ประกาศเรื่องให้เลือกตั้งผู้สมควรเป็นที่พระมหाराชครูบุโรหิต”
เลขที่ 68 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220

³ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1, พ.ศ. 2394.

จะเผยแพร่ในหมู่ประชาชนไม่ได้¹ อย่างไม่รู้ดี เป็นที่น่าสังเกตว่าการถ่ายทอดโลกทัศน์ใหม่ให้แก่สังคมนี้ ผู้ที่รับและเข้าใจน่าจะจำกัดอยู่เฉพาะชนชั้นนำและสามัญชนที่หัวก้าวหน้าเท่านั้น สามัญชนทั่วไปคงจะไม่ได้รับอิทธิพลของโลกทัศน์ใหม่นี้มากนักโดยเงื่อนไขทางสังคมและการศึกษา

การศึกษาวิทยาการตะวันตกของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าและความพยายามเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวได้เป็นตัวอย่างให้ผู้ที่อยู่ใกล้เคียงชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเกิดความสนใจในการศึกษาวิทยาการตะวันตกและถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกที่ตนศึกษาให้แก่สังคมอีกชั้นหนึ่ง บุคคลที่เป็นสามัญชนและสนใจศึกษาวิทยาการตะวันตกอันเนื่องมาจากความศรัทธาใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่น่าจะกล่าวถึงมี 2 ท่านคือ ขรรค์อินโข่ง และเทียนวรรณ

ขรรค์อินโข่ง เป็นพระภิกษุที่ใกล้ชิดและศรัทธาในวชิรญาณภิกษุมาก ขรรค์อินโข่งมีฝีมือในการวาดภาพซึ่งเป็นภาพที่แตกต่างจากภาพวาดของศิลปินร่วมสมัยท่านอื่น ๆ กล่าวคือ ท่านนำวิธีวาดภาพโดยเน้นแสงและเงาแบบภาพวาดของตะวันตก และใช้ชายหญิงฝรั่งเป็นตัวละคร นอกจากนี้ท่านยังได้นำวัฒนธรรมตะวันตกและอาคารแบบฝรั่งบันทึกลงในภาพของท่านด้วย ภาพส่วนมากจะมีเนื้อเรื่องเป็นปริศนาธรรม ตัวอย่างเช่นภาพจิตรกรรมเหนือช่องหน้าต่างในอุโบสถ

¹ ตัวอย่างดังกรณีของนายโหม่ง อดิชาติกุล พิมพ์กฎหมายตรา ๓ ดวงออกขาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพอพระทัยโปรดฯ ให้นำกฎหมายที่พิมพ์ไปบรรจุในเจดีย์วัดสระเกศ ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

² วิยะดา ทองมิตร, จิตรกรรมแบบสากลสกุลช่างขรรค์อินโข่ง, (พระนคร : อักษรสัมพันธ์, 2522), หน้า 14.

วัดบวรนิเวศ ซึ่งมีทั้งหมด 16 ตอน¹ ภาพทั้งหมดแม้จะเป็นภาพปริศนาธรรมที่
ต้องการเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แต่ภาพวาดที่
เกี่ยวกับการรักษาของหมอฝรั่ง เช่น การผ่าตัดตา หรือการรักษาโรคของหมอ
ฝรั่งนับเป็นการเผยแพร่วิทยาการตะวันตกต่อสาธารณชนในวงกว้าง เพราะเป็น
รูปภาพเนื้อชองหน้าต่างพระอุโบสถของวัดที่สำคัญ

เทียนวรรณ เป็น สามัญชน อีกท่านหนึ่งที่มีความศรัทธาในพระปรีชา
สามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับกล่าวว่า “พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ แม้ไม่เหาะเหินเดินอากาศได้ก็จริงอยู่ แต่ทรง
พระปรีชาสามารถรอบรู้ แลภาษาดีละเอียดสุขุมคัมภีรภาพยิ่งนัก”² ความศรัทธา
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง เป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เทียนวรรณ
สนใจศึกษาภาษาอังกฤษ ถึงข้อความที่ว่า

¹ รูปภาพทั้ง 16 ตอนมีรายละเอียด เช่น

รูปที่ 1 เป็นรูปหมอชา กำลังเย็บขาหมูนผู้ป่วยาธิ ให้หายจากพยาธิด้วยด้ายที่
ประกอบไว้โดยชอบแล้ว ณ ภายในตึกโรงพยาบาล เบื้องหน้าตึกมีหมูนผู้ป่วยาธิที่ประกอบไว้
โดยชอบแล้ว ณ ภายในตึกโรงพยาบาล เบื้องหน้าตึกมีหมูนผู้เป็นพยาธิ เดินเข้าไปสู่ตัวคิกเอง
บ้าง มีผู้นช่วยนำเข้าไปบ้าง

รูปที่ 4 เป็นรูปหมอผ่าลูกศร ถอนลูกศรขึ้นจากประชุมชนผู้ถูกลูกศรแทงที่ หน้าตึก
วัดบวรนิเวศ, หน้าเขี้ยววัดบวรนิเวศ, (พิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 60 ปี แต่วัน
สิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส วันที่ 1-7 สิงหาคม พ.ศ.
23-25)

² เทียนวรรณ, “ว่าด้วยความดีความจริงแท้ แต่ไม่ควรนำไปพูดในบางที่”, ตุลวิภาค
พจนกิจ, 5 (28 พฤศจิกายน ร.ศ. 123), หน้า 1331.

.....

ถ้ารู้ไทยให้อุตสาหกรรม
เพียงห้าปีหรือยี่สิบต่อเพียง

โดยโปรดเกล้าฯ ไว้ทุกอย่างในทางเรียน
ที่เป็นพื้นคืออังกฤษให้คิดเขียน
ทั้งอ่านเขียนแปลกลับได้ฉบับพลัน...¹

และต่อมาเทียนวรรณก็ได้มีโอกาสศึกษาวิทยาการตะวันตก โดยเฉพาะประเด็นที่
เขาให้ความสนใจคือแนวคิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย ซึ่งเขาได้รับ
จากการอ่านหนังสือภาษาอังกฤษและจากประสบการณ์ส่วนตัวจากการเดินทางไป
ต่างประเทศ² ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เทียนวรรณได้มี
บทบาทในการเผยแพร่ความคิดใหม่³ ออกสู่สาธารณชนด้วยการตีพิมพ์ความคิด
ผ่านหนังสือพิมพ์⁴ ซึ่งเขาเป็นทั้งผู้เขียน บรรณาธิการ และผู้จัดพิมพ์ คือ
หนังสือพิมพ์ “ศุลวิภาคพจนกิจ” “บำรุงนารี” และ “ศิริพจนภาค”

กล่าวโดยสรุป จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ศึกษา
วิทยาการตะวันตก พระองค์ได้ถ่ายทอดความรู้ และความคิดเกี่ยวกับตะวันตก
ให้แก่อาณาประชาราษฎร์ผ่านทางประกาศต่างๆ ในรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งมีส่วน
ทำให้บุคคลเหล่านั้น ได้ปรับโลกทัศน์ในบางประเด็นตามที่กล่าวมาแล้ว สิ่งที่น่า

¹ เทียนวรรณ, “ประวัติคำกลอน”, ศิริพจนภาค 1 (15 พฤศจิกายน ร.ศ. 126),
หน้า 11-12.

² เทียนวรรณ, “ว่าด้วยชื่อของมนุษย์ที่โหดงให้” ศุลวิภาคพจนกิจ 5 (28 มิถุนายน
ร.ศ. 126), หน้า 1521 และ “ว่าด้วยความเห็น” ศิริพจนภาค 4 (15 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120),
หน้า 812.

³ การใช้หนังสือพิมพ์เป็นสื่อในการเผยแพร่ความคิดนี้ ท่านน่าจะได้รับอิทธิพลมาจาก
หนังสือพิมพ์ “บางกอกกรักร์เดอร์”, ของหมอบรัดเลย์ ซึ่งท่านเป็นสมาชิกด้วย (โปรดดูรายชื่อ
สมาชิกภาคผนวก ง.) และโปรดศึกษางานของเทียนวรรณใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ชีวิตและ
งานของเทียนวรรณและ ก.ศ.ร. กุหลาบ, (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2524)

สังเกตคือลักษณะดังกล่าวน่าจะเป็นผลเฉพาะชนชั้นนำและสามัญชนหัวก้าวหน้าเท่านั้น มีตัวอย่างสามัญชนหัวก้าวหน้าที่อาจกล่าวได้ว่าได้รับอิทธิพลความคิดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ขวัญอินโข่งและเทียนวรรณ และบุคคล 2 ท่านนี้ก็ได้อพยพถ่ายทอดความคิดใหม่ไปสู่ประชาชนในระดับกว้างยิ่งขึ้น

บทสรุป

ท่ามกลางบรรยากาศของความสับสนเนื่องจากสมัยอยุธยาทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ ระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ตลอดจนความเชื่อ ค่านิยมและขนบธรรมเนียมต่าง ๆ สังคมต้นรัตนโกสินทร์ยังมีลักษณะ “เฉพาะ” อันเป็นผลกระทบทั้งจากปัจจัยภายในและภายนอก ปัจจัยภายในที่สำคัญได้แก่การขยายตัวทางการค้าอันเป็นผลให้เกิดชนชั้นนำกลุ่มใหม่ ซึ่งประกอบด้วยมูลนายเดิมในระบอบศักดินาและชาวจีนผู้มีฐานะมั่งคั่งที่เข้าสู่ระบบนี้ จากการเข้าไปเกี่ยวข้องกับธุรกิจการค้าที่กำลังขยายตัวอย่างมากของชนชั้นนำกลุ่มใหม่หรือชนชั้นนำ “พ่อค้า” เหล่านี้ ได้ทำให้ความคิดความเชื่อของบุคคลเหล่านี้เปลี่ยนไปจากชนชั้นนำในสมัยก่อน ๆ ในบางประการ กล่าวคือ ชนชั้นนำกลุ่มนี้จะมีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงประจักษ์มากขึ้นและขณะเดียวกันก็มีพลังศรัทธาในความสามารถของมนุษย์ที่จะกุมโชคชะตาของตนเองในระดับหนึ่ง เหตุตั้งนั้นอาจกล่าวได้ว่าบุคคลเหล่านี้เกิด “โลกทัศน์ใหม่” อันประกอบด้วยความเชื่อแบบจารีต ผสานกับร่องรอยของความคิดแบบเหตุผลนิยมและมนุษยนิยมที่เกิดขึ้น

ในฐานะชนชั้นนำของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อองค์พระมหากษัตริย์
 กักรวมอยู่ในกลุ่มชนชั้นนำ “พ่อค้า” นี้ โลกทัศน์และวัฒนธรรมของกลุ่มนี้ย่อมมี
 บทบาทสำคัญในสังคมด้วย เมื่อพิจารณาทางด้านการศึกษาซึ่งมีปฏิสัมพันธ์อย่าง
 ลึกซึ้งกับสภาพสังคม จะเห็นได้ว่ารูปแบบกว้างๆ ของการศึกษาในสังคมต้น
 รตนโกสินทร์ยังคงมีลักษณะแบบ “จารีต” ทั้งในการศึกษาระดับอักษรวิธีเบื้องต้น
 การบวชเรียน การศึกษาวิชาเฉพาะ ตลอดจนการศึกษาของสตรี อย่างไรก็ตาม
 ในการศึกษาแบบจารีตนี้ได้มีความเปลี่ยนแปลงบางลักษณะเกิดขึ้น โดยเฉพาะใน
 ลักษณะการศึกษาของกลุ่มชนชั้นนำ ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดคือค่านิยมที่
 เห็นคุณค่าของการศึกษามากขึ้นและการเพิ่มหรือเน้นเนื้อหาบางประการเพื่อให้
 สอดคล้องกับ “โลกทัศน์ใหม่” และเพื่อเป็นวิธีการหนึ่งของผู้นำรัฐที่จะแก้ไข
 ปัญหา “เฉพาะ” ทางการเมืองและสังคมในสมัยนี้ ความเปลี่ยนแปลงทางการ
 ศึกษาบางประการในกลุ่มชนชั้นนำเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบมาถึงการศึกษามหา
 สามัญชนบ้าง เช่น การก่อให้เกิดค่านิยมเห็นคุณค่าทางการศึกษามากขึ้นใน
 สามัญชนบางกลุ่มที่มีปัจจัยแวดล้อมที่เอื้อให้สามารถรับค่านิยมนี้ได้ ขณะเดียวกัน
 รัฐก็เริ่มแสดงความสนใจที่จะเข้ามาให้การศึกษาระดับมัธยมศึกษาโดยตรงแก่สามัญชน ดังเช่นให้
 การศึกษาอักษรวิธีที่โรงเรียน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 และให้ความรู้วิชาเฉพาะที่ “มหาวิทยาลัยหินสลัก” วัดพระเชตุพนฯ ใน
 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อย่างไรก็ตามโดยทั่วไปแล้วการ
 ศึกษาของสามัญชนโดยเฉพาะในหัวเมืองยังคงเป็นไปตามรูปแบบเดิม เนื่องจาก
 ความห่างไกลจากแหล่งความรู้และความคลี่คลายทางเศรษฐกิจและสังคม

ในก้านบทบาทของการศึกษาแบบจารีตต่อสังคมนั้น พิจารณาได้ว่าจาก การที่การศึกษาในลักษณะเช่นนี้เื้อต่อความผูกพันและความเคารพภักดีที่ศิษย์มีต่อ ครู ทำให้รัฐสามารถควบคุมระเบียบของสังคมโดยผ่านครูซึ่งส่วนใหญ่คือพระสงฆ์ ในฐานะผู้รู้ของชุมชน ขณะเดียวกันการศึกษาแบบจารีตที่ลักษณะและเนื้อหา ภายในแปรเปลี่ยนไปบ้างนั้น ได้ส่งผลกระทบ ระบบความคิดของคนในสังคมเป็น สองระดับ ระดับแรกสำหรับ สามัญชนทั่วไปซึ่ง ไม่อาจจับหรือไม่ได้รับความ เปลี่ยนแปลงทางการศึกษานั้นจะยังคงเชื่อ ในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติและ โศกลางสังสรรค์ควบคู่ไปกับความเชื่อทางพุทธศาสนา ระดับที่สองสำหรับชนชั้น นำที่มีบ้จายแวดล้อมที่สอดคล้องกับความ เปลี่ยนแปลงทางด้านค่านิยมและเนื้อหา บางลักษณะของการศึกษา จะมีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น คลายความ เชื่อมันทางค่านิ่งเหนือธรรมชาติลง ขณะเดียวกันมีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้ วิทยาการอันตระหนักว่าจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและสังคม

การเกิดขึ้นชนนำที่มีความคิดในลักษณะนี้เป็นช่วงจังหวะ ที่สอดคล้องกับ บ้จายภายนอกที่เข้ามากระทบสังคมชั้น รตันโกสินทร์ ในปลายรัช สมัยพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นั่นคือการหลั่งไหลเข้ามาของวิทยาการตะวันตกโดย มีมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์เป็นสื่อในระยะแรก เหตุคั้งนั้น จึงปรากฏว่ามี “ชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” ของไทยกลุ่มหนึ่งที่มีความ กระตือรือร้นที่จะศึกษาวิทยา การตะวันตกเหล่านั้น โดยมีความเป็นเหตุเป็นผลมากพอที่จะ ไม่เกิดความตระหนัก ตกใจเหมือนสามัญชนทั่วไปว่าการศึกษาวิทยาการ ตะวัน ตกจะ นำ ไปสู่การเปลี่ยน ศาสนา ในทางตรงกันข้ามเห็น ได้ชัดว่ากลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านี้ จำกัด ขอบเขตการเรียนรู้วิทยาการตะวันตกไว้แต่เพียงการรับรู้ทางภาษาอังกฤษ ความรู้

เชิงประจักษ์ทางธรรมชาติวิทยา และความรู้ทางเทคโนโลยีที่นำมาใช้ประโยชน์ ได้ทันทีเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากบุคคลเหล่านี้ถูกหล่อหลอมโดยรูปแบบการศึกษาแบบ “จารีต” และปัจจัยแวดล้อมอื่น ๆ ซึ่งผูกพันกับพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะผู้นำรัฐ ได้ทรงริเริ่มเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมบางประการให้สอดคล้องกับอารยธรรมตะวันตกพร้อมกับทรงถ่ายทอด “โลกทัศน์ใหม่” ให้กับสังคม ได้แก่ความรู้ที่เป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวกับธรรมชาติ ความรู้เกี่ยวกับความเจริญทางเทคโนโลยีของตะวันตก ขณะเดียวกันทรงตอกย้ำความเชื่อทางพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์โดยอาศัยเหตุผลเชิงประจักษ์เข้ามาอธิบาย อนึ่ง ยังทรงเตรียมบุคลากรสำหรับเป็นผู้นำในการปฏิรูปต่อไปโดยการสนับสนุนให้พระราชโอรสและพระราชธิดารวมทั้งสตรีฝ่ายใน ได้มีโอกาสศึกษาวิชาภาษาอังกฤษและความรู้พื้นฐานที่ทันสมัยจากครูชาวต่างประเทศเพิ่มเติมจากการศึกษาแบบจารีตเพื่อเตรียมบุคลากรสำหรับที่จะทำการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยเพื่อให้สอดคล้องกับอิทธิพลและอารยธรรมตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามา เป็นที่น่าสังเกตว่าการเตรียมบุคลากรดังกล่าวจำกัดอยู่เฉพาะชนชั้นนำเท่านั้น ขณะเดียวกันการให้การศึกษาแบบตะวันตกในโรงเรียนมิชชันนารีน่าจะเป็นหนทางหนึ่งในการเตรียมสามัญชนสำหรับการปฏิรูปประเทศ อย่างไรก็ตามปรากฏว่านักเรียนของโรงเรียนมิชชันนารีส่วนใหญ่เป็นชาวต่างชาติ เช่น จีน มอญ เนื่องจากสามัญชนชาวไทยยังไม่เห็นความจำเป็นของการศึกษาภาษาและวิทยาการตะวันตก และจากโลกทัศน์แบบจารีตที่ยึดมั่นในพุทธศาสนาทำให้เกิดความเกรงว่าจะถูกมิชชันนารีชักจูงให้เปลี่ยนศาสนา

อย่างไรก็ตามแม้ว่าในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนี้สามัญชนจะยังไม่มีโอกาสได้รับการศึกษาในลักษณะการเตรียมบุคลากรดังกล่าวมาแล้ว แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำรัฐก็ได้ทรงพยายามถ่ายทอด “โลกทัศน์ใหม่” บางประการให้แก่อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ ภายใต้เงื่อนไขที่ว่าโลกทัศน์ใหม่นี้จะไม่ขัดกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาและเสถียรภาพทางการเมืองของชนชั้นผู้ปกครอง ตัวอย่างของโลกทัศน์ใหม่ที่ได้รับการเผยแพร่มาสู่ประชาชนผ่านประกาศในรัชสมัยนี้ได้แก่ ความเข้าใจปรากฏการณ์ตามธรรมชาติในเชิงวิทยาศาสตร์และการยอมรับสิทธิเสรีภาพบางประการของสตรี นอกจากนี้การยกเลิกขนบธรรมเนียมที่ล้าสมัยบางประการ เช่น การห้ามราษฎรเข้าเฝ้าขณะเสด็จพระราชดำเนินผ่าน และการเผยแพร่วัฒนธรรมตะวันตกผ่านภาพจิตรกรรมฝาผนังของขรัวอินโข่งตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้สามัญชนโดยเฉพาะในเขตเมืองหลวง มีความพร้อมที่จะเข้าสู่ยุคสมัยของการปฏิรูปประเทศในรัชสมัยต่อมา

โดยนัยนี้ การศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งมีลักษณะเป็นการศึกษาแบบจารีตที่มีความเปลี่ยนแปลงภายใน จึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการปฏิรูปประเทศและปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลต่อมา อนึ่ง ในการปฏิรูปการศึกษานั้น เห็นได้ชัดว่าผู้นำรัฐยังคงตระหนักถึงข้อดีบางประการของการศึกษาในลักษณะเดิม เช่น การปลูกฝังคุณธรรมทางพุทธศาสนา ดังความในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า

...การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนา จนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไกรักมีมากต่อไปภายหน้า ถ้าเป็นคนทีเล่าเรียนคงจะประพฤติตัวดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปทางทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้นและโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักษรวิธีไม่เป็นเครื่องหัดให้คนดีและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น...¹

อย่างไรก็ตาม จนถึงปัจจุบันนี้ สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปริวิตกก็ได้เกิดขึ้นแล้ว อันเป็นเรื่องที่น่าจะทำการวิจัยต่อไปว่าการปลูกฝังคุณธรรมควบคู่ไปกับการศึกษาเชิงวิชาการ ได้ชะงักงันหรือมีอุปสรรคประการใดในระบบการศึกษาแบบใหม่ของไทยนับตั้งแต่การปฏิรูปการศึกษาเป็นต้นมา

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษา, "พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส", หน้า 7.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

1. เอกสารชนชั้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- หอสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 1 มงคลนิมิตรว่า
ด้วยเรื่องมดคำมดแดง แลนภกระจาบกระทำให้บังเกิดเป็นมงคลนิมิตร
ต่าง ๆ.
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 2 ชื่อ พงศัทธานิมิตรเรื่อง
เสียดายพระชันษบทว่าสำเภาหงส์จะมาหรือไม่มา.
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1181 เลขที่ 10 ท้องตราถึงพระยาศรี
ธรรมมาโคกราช ให้เอาเงินอากรบ่อนเบี้ยและอากรสุราซื้อพริกไทย
ราษฎรบ้านคอนสัก บ้านกระเคาะแขวงเมืองนคร.
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182 เลขที่ 17 สำเนาราชการว่าด้วย
เรื่องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสวยราชย์.
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 87 บัญชีรายชื่อหนังสือ
ต่าง ๆ ในหอหลวงทั้งสิ้น 5 ตู.
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 เลขที่ 10 บัญชีจำหน่ายปืนใหญ่
กระสุนตุงบัสตันไปไว้หัวเมือง.
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 25 เรื่องพระกระแสรับ
สั่ง ฯ เรื่องการสอบพระปริยัติธรรมที่วัดมหาธาตุ.
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 100 พระมหาเถระสมมิตร
ให้โอวาทแก่สามเณรพทธญาณและคำพากย์ต่าง ๆ.

- หอสุมควชิรญาณ. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 304 บัญชีพระสงฆ์
สามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 183 บัญชีรายชื่อพระภิกษุ
สามเณรสอบพระปริยัติธรรม.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 181 บัญชีขายหนังสือและ
รับหนังสือเรื่องต่าง ๆ ของกรมพระอภัยมณี.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 182 บัญชียืมหนังสือเรื่อง
ต่าง ๆ.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 110 ชื่อพระราชปุจฉาตรัส
ถามพระราชาคณะ เรื่องทรงตั้งพระราชกฤษฎีกา พระสงฆ์สามเณร.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 63 ประการเรื่องให้เลือก
ตั้งผู้สมควรเป็นที่พระมหाराชครูบุรีหิต.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 117 ประกาศเรื่องไม่ให้
ราษฎรเล่าถ่าไปต่าง ๆ เมื่อเห็นดาวหางขึ้น.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 120 ประกาศเรื่องพระ
ราชทานทรัพย์สินของส่วนพระองค์แก่เจ้าจอมมารดา.
- _____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 124 ชื่อประกาศเรื่องพระ
ราชทานให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก.
- _____. บัญชีตำราเบ็ดเตล็ด เลขที่ 1 ตำราสร้างพระ.
- _____. บัญชีตำราเบ็ดเตล็ด เลขที่ 64 ตำราทำนา.
- _____. ตำราโหราศาสตร์ เลขที่ 247 ตำราทำสวนไร่นาและปลูกบ้าน.
- _____. ตำราโหราศาสตร์ เลขที่ 303 ตำราหมอนวดและโหราศาสตร์.

- หอสมุดวชิรญาณ. ตำรายุทธศาสตร์ เลขที่ 57 ตำรายุทธศาสตร์. ✓
- _____. ตำรายุทธศาสตร์ เลขที่ 127 ตำราพิไชยสงคราม. ✓
- _____. ตำรายุทธศาสตร์ เลขที่ 161 ตำราปืนใหญ่.
- _____. ตำรายุทธศาสตร์ เลขที่ 162 ตำราปืนใหญ่.
- _____. ตำรายุทธศาสตร์ เลขที่ 180 ตำราพิไชยสงคราม.
- _____. ตำรายุทธศาสตร์ เลขที่ 217 ตำราพิไชยสงคราม.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง เลขที่ 12 คัมภีร์สมุทธานวินิจฉัย เล่ม 1.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง เลขที่ 12/ก คัมภีร์สมุทธานวินิจฉัย 2 จบ.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ 9 คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ 25 อาการของโรคและตำรายาต่าง ๆ.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ 28 ว่าด้วยเวทย์มนต์คาถา ตำรายาต่าง ๆ.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ 29 ตำรายาต่าง ๆ และมีตำราหมอกุปน์อยู่ด้วย.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ 107 ตำรายาเด็ก.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ 127 ตำรายา.
- _____. ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ 130 ตำรายา.
- _____. หมวคอักษรศาสตร์ เลขที่ 220 สุนิบกาเล่ม 1.
- _____. หมวคอักษรศาสตร์ เลขที่ 223 สุนิบกาเล่ม 2.
- _____. หมวคอักษรศาสตร์ เลขที่ 221 สุนิบกา (สมบุรณ์).
- _____. หมวคธรรมคติ หมู่พระวินัยแปลร้อย เลขที่ 85 โอวาทานุสาสน์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 4 ร. 4 ก/1 พระราชหัตถเลขารัชกาล
ที่ 4 (18 พฤศจิกายน 2392).

หอสมุดแห่งชาติ. แผ่นไมโครฟิล์ม “ตุลวิภาคพจนานิก” เล่มที่ 1, 4, 5, 6.

_____ . แผ่นไมโครฟิล์ม “ศิริพจนภาค” เล่มที่ 1, 3, 4, 5.

_____ . แผ่นไมโครฟิล์ม บางกอกกรีตอร์เคอร์. วันที่ 16 มีนาคม พ.ศ. 2408.

_____ . แผ่นไมโครฟิล์ม บางกอกกรีตอร์เคอร์. วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2408.

_____ . แผ่นไมโครฟิล์ม บางกอกกรีตอร์เคอร์. วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2408.

_____ . แผ่นไมโครฟิล์ม บางกอกกรีตอร์เคอร์. วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2408.

2. หนังสือ

กฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521.

กฤษณา เกษมศิลป์. นาดันธาแห่งกรุงสยาม. กรุงเทพฯ : มูลนิธิศิษย์มหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, 2525.

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. การทำสมุดไทย และการเตรียมใบลาน. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2521.

กัมพูชฉัตร, พระองค์เจ้า. นิพนธ์วังหน้า. (นายเล็ก สมิตะสิริ พิมพ์ช่วยจตุรินพระราชทานมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาอภัยราชามหาโยคีธรรมธร, พ.ศ. 2461).

กระสาปนกิจโกศล, พระยา (โหมต อมาตย์กุล). “บันทึกความทรงจำของพระยากระสาปนกิจโกศล (โหมต อมาตย์กุล)” วันสกุลอมาตย์กุล. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, 2520, หน้า 11-44.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. ไครงกระตูกในตู้. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชัยฤทธิ์, 2514. (พิมพ์เป็นมิตรพลีในงานทำบุญอายุครบห้ารอบ)

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. "ก่านำ" ลักษณะไทย. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช,
2525.

จินตมณีเล่ม 1-2 กับบันทึกหนังสือจินตมณีและจินตมณีฉบับพระเจ้าบรมโกศ.
พิมพ์ครั้งที่ 5 พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2512.

จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5.
กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณุสภา, 2516.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และคำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชประวัติพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พิมพ์
เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าคุณสวัสดิ์ นันทวัน
วันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2496).

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. พิมพ์ครั้งที่
ที่ 2 กรุงเทพมหานคร : เรื่องศิลป์, 2519.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. ชีวิตและงานของเทียนวรรณและ ก.ศ.ร. กุหลาบ. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2524.

ชวีส์, เดอ. หนังสือจดหมายเหตุรายวันของท่านบาทหลวง เดอ ชวีส์. พระนคร :
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ชาย โพรสิศา. มหาวิทยาลัยสงฆ์ในสังคมไทย : การศึกษาบทบาทของมหาจุฬา
ลงกรณ์ราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย,
2522.

ฉาตา ประภาพันธุ์. ระบบเจ้าภีษณายากรมัยกรุงเทพฯยุคต้น. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524.

- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. พระประวัติและงานสำคัญของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2
กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระนคร : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2524
- _____ . วรรณกรรมปกัษ์ใต้ กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรืองศิลป์ 2522.
- ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรงจำ พระ
นคร : แพรวพิทยา, 2514.
- _____ . ตำนานคณะสงฆ์และตำนานพระปริตร. พระนคร : โรงพิมพ์วิทยาการ,
2517. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเลื่อน
ปิ่นทอง วันที่ 22 ธันวาคม 2517).
- _____ . แบบเรียนเร็วเล่มหนึ่ง. พิมพ์ครั้งที่ 15 พระนคร : อักษรนิติ ร.ศ.
129.
- _____ . พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระนคร : องค์การคำ
ของคุรุสภา, 2504.
- _____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์
พระจันทร์ ,2474. (พิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตินจาตุรนต์).
- _____ . “อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม” ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับ
ตำนานทางพุทธศาสนา. พระนคร : รุ่งเรืองธรรม, ม.ป.ป. (พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณากร).
- _____ . เรื่องพระราชานุกิจ. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราช
ทานในการพระราชกุศล 100 วัน พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ณ วันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2489).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2.

กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. เล่ม 2 พระนคร :

องค์การค้าคุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. พระนคร : องค์การ

ค้าของคุรุสภา, 2504.

_____. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.

ธนิศ อยู่โพธิ์. ตำนานเทศน์มหาชาติ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขา

ธิการคณะรัฐมนตรี, 2524. (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี พิมพ์

แจกในงานทอดกฐินพระราชทานของสำนักนายกรัฐมนตรี ณ วัด

มหารณพาราม วันที่ 29 ตุลาคม 2524).

นราธิประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. ไคลยลิตติมหมามกุฎราช

คุณานุสรณ์. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ม.ป.ป. (พิมพ์

เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าวัลภากร

วรวรรณ).

นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา.

กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2523.

_____. วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์บรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. เอกสารประกอบ

การสัมมนาทางวิชาการ สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

2525.

นวลจันทร์ รัตนากร ชุติมา สัจจานันท์ และ มารศรี ศิวรักษ์. ปกิณกะ
เรื่องหนังสือในสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองศาสตร์
การพิมพ์, 2524.

บทละครเรื่องพระมะเทลดเถไถ่ บทละครเรื่องอุณรุทร้อยเรื่อง กลอนเพลงยาวเรื่อง
หม่อมเบ็ดสุวรรณค์ กลอนเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่น
อัปสรสุดาเทพ. กรุงเทพฯ ฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ, 2516.

บทละครเรื่องอุณรุทร้อยเรื่อง. กรุงเทพฯ ฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ, 2516.

บริศัลย์. อักษรวิธานศรีบท. พระนคร : กุรุสภา, 2504.

เบอร์นี่, เฮนรี่. เอกสารของเฮนรี่ เบอร์นี่. เล่ม 2 พระนคร : กรมศิลปากร,
2524.

ประจักษ์ ประภาพิตยากร. ประเพณีขุนช้างขุนแผน. กรุงเทพฯ ฯ : เจริญธรรม
2520.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฯ กรุงเทพฯ ฯ : ศิวพร, 2517. (ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้า ฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระอริยวงศา
คตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วันที่ 23 เมษายน
พ.ศ. 2517).

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400. พระนคร : องค์การค้าของ
กุรุสภา, 2503.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404. พระนคร : องค์การค้าของ
กุรุสภา, 2504.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408. พระนคร : องค์การค้าของ
กุรุสภา, 2504.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411. พระนคร : องค์การค้าของ
คุรุสภา, 2504.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 ตำนานวังหน้า กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2508.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31 จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทยสยาม,
พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2511.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 40 จดหมายเหตุคณะพ่อค้าฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2508.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 45 รวมจดหมายเหตุเรื่องราวราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ.
พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2511.

ประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 4 ภาคปกิณกะภาค 1. พระนคร : โรงพิมพ์พระ
จันทร์, 2500.

ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 และนิพนธ์ของพระอมราภีรักขิต (เกิด).
กรุงเทพฯ : อุปถัมภ์การพิมพ์, 2516. (พิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพพระธรรมดิลก, 2516).

ประชุมหนังสือเก่าภาคที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2459. (หม่อมเจ้าปิย
ภักดีนารถพิมพ์แจกในงานศพหม่อมบาง ปี่มะโรง อัฐศก พ.ศ.
2459).

ประถม ก กา ประถม ก กา หัดอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิติ แบบเรียนหนังสือไทย.
พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2506.

ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส "การศึกษา"
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514. (สภากา

ศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหา
สมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณ
เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ 1-7 สิงหาคม พุทธศักราช
2514).

ปริยัติธรรมราคา, พระยา (แพ ตาละลักษณ). โบราณศึกษา. (พิมพ์เพื่อเป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตรีหลวงบรรหารศุภวาท
6 มีนาคม 2515).

ปาลเลกัวซ์, สังฆราช. เล่าเรื่องเมืองสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
พระนคร : ก้าวหน้า, 2506.

ปัญญาหนักอก, พระ. ชีวิตของข้าพเจ้า กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หนังสือ
ธรรมบูชา, 2517.

เปลื้อง ณ นคร. ประวัติวรรณคดีไทย. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2503.

พระบวรราชานุสาวรีย์ พระราชประวัติและพระนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระ
ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พิมพ์อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.
บุญมาก ภาณุมาศ วันที่ 28 กรกฎาคม 2520).

พระราชบุจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2. กรุงเทพฯ :
องค์การค้ำของคุรุสภา, 2513.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. รามเกียรติ์. เล่ม 1 พระนคร :
ศิลปาบรรณาการ, 2510.

———. รามเกียรติ์. เล่ม 2 พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2510.

เฟลด์ส, ยอร์จ. ดร. เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่ง 3 รัชกาล. กรุงเทพฯ : สุริยบรรณ,
2525.

เฟลด์ส, ยอร์จ. *หมอเข่าสี่ในรัชกาลที่ 4*. พระนคร : สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2504.

มอฟเฟิท แอ็บบ็อต โลว์. *แผ่นดินพระจอมเกล้า*. แปลโดย นิจ ทองโสภิต
กรุงเทพมหานคร : สมาคมศาสนาจารย์แห่งประเทศไทย, 2520.

ลาตูแบร์, ซิมอง เดอ. *จดหมายเหตุลาตูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1*. แปลโดย
สันต์ ท. โกมลบุตร กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2510.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. *ประมวลพระนิพนธ์เกี่ยวกับ
การศึกษา*. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.

_____. *พระนิพนธ์บางเรื่อง*. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.

_____. *พระประวัติครุสเกล้า*. พระนคร : องค์การค้ำของครุสภา, 2504.

วันรัตน์, สมเด็จพระ. *สังคีตยวงค์ พงศาวดารเรื่องสังกยทาพระธรรมวินัย*. แปล
โดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) พระนคร : ห้างหุ้น
ส่วนจำกัดศิwap, 2521. (พิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ).

วิยะดา ทองมิตร. *จิตรกรรมแบบสากลสกุลช่างขรัวอินโข่ง*. กรุงเทพมหานคร :
อักษรสัมพันธ์, 2522.

วุฒิชัย มูลศิลป์. *การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 6*. พระนคร : สมาคมสังคม
ศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516.

เวลลา, วอเทอร์ เอฟ. *แผ่นดินพระนั่งเกล้า*. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. พระนคร :
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

แวลส์, เคนเนท อี. *ประวัติโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ. 1828-1958*.
พระนคร : สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2521.

สะอาท ไชววัฒน์, การศึกษาประวัติศาสตร์เปรียบเทียบงานธรรมทูตของโรมันคาทอลิกกับโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย. พระนคร : สุริยบรรณ , 2519.

สโมสรรรพการ, พระยา. "ประวัติคนแต่งเองของพระยาสโมสรรรพการ" นิบาตชาดกเล่ม 10. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาโทพระยาสโมสรรรพการ (ทัตศิริสัมพันธ์).

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2510.

เสฐียรโกเศศ. การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. กรุงเทพฯ มหานคร : กลังวิทยา, 2515.

———. ชีวิตชาวจัด. (พิมพ์ในงานทำบุญอายุครบ 60 ปีของพระครูสุธีวรคณาจารย์, 2516).

สาสนโสภณ, พระ. และ ถึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. พระพุทธศาสนากับสังคมไทย. (คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2514).

สุกัญญา ทิรวณิช. ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ. 2325-2475). กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2520.

สุนทรภู่. พระอภัยมณี. พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2511.

สิริวัฒน์ คำวันสา และทองพรรษ์ ราชภักดิ์. สงฆ์ไทยใน 200 ปี. กรุงเทพฯ มหานคร : มหาจุฬาบรรณาการ, 2524.

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงศ์พิพัฒน์. *ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3* (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2394). กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2523.

อภิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. *สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2335-2416*. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรงบุญมี. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2518.

เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. "ประกาศเรื่องโรงเรียน" กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดงานวันเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ 100 ปีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511.

3. วารสาร

ตรี อมาตยกุล. "ประวัติต้นสกุลอมาตยกุล" *อมาตยกุล*. 3 : 1 (19 มิถุนายน 2521) หน้า 10-40.

วิลาสวงศ์ พงศบุตร. "ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา (ตอนที่ 4)". *แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี*. 13 : 1 (มกราคม-มิถุนายน, 2522) หน้า 23-41.

วัยอาจ, เคว็ด เก. "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ" *ศิลปากร*. 10 : (พฤษภาคม 2509) หน้า 41-48.

4. วิทยานิพนธ์

ทัศนีย์ สุจินะพงษ์. "การใช้ไสยศาสตร์ในเสภาขุนช้างขุนแผน" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.

- นฤมล ธีรวัฒน์. “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- บุญยงค์ เกศเทศ. “สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงปี พ.ศ. 2325-2394 (รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3)” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- บุญรอด แก้วกันหา. “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- ประภัสสร บุญประเสริฐ. “ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- ปิยนาด บุนนาค. “แนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5”. วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- พาสนา กิจถาวร. “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

- ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475". วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- วรุณี โอสถารมย์. "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2475". วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- วราภรณ์ ทินานนท์. "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น". วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)". วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- สุพรรณณี กาญจนฉวี. "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์". วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507.
- ธานี เพชรภาพ. "บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว". วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.
- สายชล วรณรัตน์. "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก". วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

อัจฉรา กาญจนมัย. “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

อัญชลี สุสายัณห์. “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคม
ไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

ภาษาต่างประเทศ

Bowring, John Sir. *The Kingdom and People of Siam*. Vol. 1.
London: Oxford University Press, 1969.

———. *The Kingdom and People of Siam*. Vol. 2 London:
Oxford University Press, 1969.

Bradley, William L. *Siam Then*. California: William Carey Library,
1981.

Campbell, J. B. D. *Siam in the Twentieth Century*. London: Edward
Arnold, 1902.

Crawford, John. *Journal of an Embassy to the Courts of Siam
and Cochin China*. London: Oxford University Press, 1967.

Gutzlaff, Karl. *Journal of Three Voyages along the coast of
China* (London: F. Westley, 1834).

Leonowens, Anna. *The English Governess at the Siamese Court*.
London: Truber & Co., 1870.

Lord, Donald Charles. “In his Steps: A Biography of Dan Beach
Bradley, Medical Missionary to Thailand, 1835-1873”. Ph. D.
Dissertation, Western Reserve University, 1964.

- Reynolds, Craig J. (ed. & trans.). *Autobiography : the Life of Prince : Patriarch Vajiranana*. Athens : Ohio University Press, 1979.
- Reynolds, Craig J. "The Buddhist Monkhoo in Nineteenth Century Thailand" Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1972.
- Viraphol, Sarasin. *Tribute and Profit : Sino-Siamese Trade 1652-1853*. Cambridge : Council on East Asian Studies, Harvard University, 1977.
- Watson, Keith. *Educational Development in Thailand*. Kualalumpur : Heinemann Usia, 1980.
- Wyatt, David K. *The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn*. New Haven : Yale University, 1969.

ภาคผนวก ก*

การศึกษาสำหรับผู้เข้ารับราชการ

พระมหาสถมมิตร์จึงสรรเสริญถึงความรู้เจ้าสามเณรพุทธญาณ ได้เล่าเรียนทั้งพระสูตรพระอะภิศรรม คำภีโหรแลธรรมานุวัต ราชานุวัตชะหะบ่อติวัต ราชสาตธรรมศาตมและไชยะกุมพิไชยสงคราม ในกลอุบายพิไชยสงคราม เรียนได้แต่อายุศมสิบปี ความรู้หาผู้ใดจะเสมอมิได้แต่ทว่ายังเป็นเด็กหนุ่มน้อยอาตมาภาพขอฝากแก่ท่านด้วยเทิด ถ้าผิดพลั้งในราชกิจประการใด ท่านจงเมตตาด้วยช่วยตักเตือนว่ากล่าว แล้วพระมหาสถมมิตร์จึงเรียกเจ้าสามเณรพุทธญาณเข้ามาตักเตือนว่ากล่าวในวิชาซึ่งได้เรียนมานั้น ฤดาอุบายสิบประการดังนี้ วิชาห้าประการ คุณแปดประการ วุฒิเจตประการ พระธรรมเหล่านี้ควรแก่พระกระสัตรากิราชัน ให้เจ้าสามเณรสั่งให้กระทำและตัวท่านผู้จะเป็นข้าราชบุตรนั้นให้รู้ซึ่งโทษแปดประการ คุณเจตประการ วุฒิหกประการ กตีสามประการ ชื่อหกประการ มุษาแก้ประการ และอุบายสิบประการนั้นฤดาขามัญอุบายรู้ทั่วไปในราชกิจการงานสงคราม ชะนิยะอุบาย ฤดาอุบายประกอบเรื่อกานานที่ ที่จะได้และเสียแพ้และชนะ รูทั้งราชวัตตามคำภีราชชาทิก รูทั้งชะหะบ่อติวัตตามคำภีสิงฆาโลวาท 1 เล่ห์อุบายฤดาในเล่ห์เขาคดกัคคตตาม เขาชื่อกัชื่อตามและฉลาดตามโหวหารตาง ๆ ชะนะอุบายฤดาอุบายที่อาจจะชวนชววยตายเทหาทวิทย์ 1 เป็นสิบประการด้วยกัน และวิชาห้าประการนั้น โยคาเสฐ์าฤดาอุบายในกรช่างทั้งปวง วิไชยเสฐ์า

* คัดจากหอสมุดวชิรญาณ จดหมายเทศร์ชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เล่มที่ 100 พระมหาเถระสมมิตร์ให้โหวาทแก่สามเณรพุทธญาณและคำพากษ์ต่าง ๆ

ฤๅให้รู้ในธรรมสาตราสาตรา ตักสินช้อคคีของราชสฏฐ 1 เกตเชฐ์ฤๅฤๅนี้
 มิตรทั้งปวงและเหตุการณ์บ้านเมืองจะรายแลติโบราณณะเสฐ์ ฤๅฤๅจักภุมประเทศ
 ว่าที่นเปนมงคล แลหมิได้เปนมงคล แลหมิได้เปนมงคลตามโบราณสืบ ๆ มา 1
 ฤๅฤๅอัคร์ ฤๅฤๅศิลปะสาตราช่างม้าทั้งปวง 1 เปนวิชาห้าประการ และคุณแปด
 ประการนั้น สัจจิงฤๅฤๅกล่าวถ้อยคำสัจเที่ยงตั้งอยู่ในกะติธรรมทั้งสี่หมิได้ล้งเอียง
 เข้าด้วยยาทิสมิ 1 อะวิโรธนะ ฤๅฤๅหมิได้เบียดเบียนบุทคนผู้อื่น 1 สนิหะทะ
 สะนา ฤๅฤๅเห็นบุทคนผู้อื่น ให้มิจิตระเมตารักขไกร 1 สรุยะถัง ฤๅฤๅเมื่อเข้า
 สงครามนั้นให้องอาจยาได้หวาดไหวครามกลวับจามีตร 1 สิลวาไหประกอบไป
 ด้วยคิลมารยาตอันดี 1 อะโรคะยา ให้รู้คำภีบำบัดโรค 1 จาโคปะนะ ฤๅฤๅปริจก
 ทรพหมิโคธาโดยจะกลับเอาคืนต่อภายหลัง 1 นี้สามะการฤๅฤๅจะทำการสิ่งใดให้
 ดำริด้วยปริชาทอนจึงกระทำ 1 คุณแปดประการตั้งนี้ และวุฒิจิตประการนั้น
 ฤๅฤๅให้ประพฤๅฤๅอิริยาบถตั้งพระอินทรอันบริบูรณ์ไปด้วยเบญจะกามะคุณ และ
 อะสิริยของอาจในกาลอันเป็นใหญ่ 1 ให้ประพฤๅฤๅอิริยาบถพหรมฤๅฤๅเมือกาล
 จะรักสาอุโบสถและพหรมจันนั้น ให้ถึงวันจากเบญจะกามคุณ จุจพหรมอันสำรวม
 ฉาณบิสสุ 1 ประพฤๅฤๅอิริยาบถตั้งพระอาทิตย์ ฤๅฤๅประพฤๅฤๅราชอะนาจักเป
 นอันเสมอหมิได้จะเลือกหน้าตามผิดแลชอบ จุจพระอาทิตย์อันส่องแสงเสมอไปหมิ
 ได้วัน 1 ประพฤๅฤๅอิริยาบถตั้งพระจันทรฤๅฤๅประกอบไปด้วยเมตาแกสมณชี
 พราหมณ์ เสนาพฤๅฤๅมาตราสาฎฐทั้งปวง ให้อยู่เณทัวไปจุจรมมีพระจันทร 1
 ประพฤๅฤๅอิริยาบถตั้งพระกายฤๅฤๅประกอบไปด้วยพระกรรณโดยถานุกรม จุจ
 หนึ่งพระกายพัตตามระดู 1 ประพฤๅฤๅอิริยาบถตั้งพระญายมราช ฤๅฤๅให้สำแดง
 ราชานุภาพแก่ผู้ล่วงราชบันหยัดโดยโทษให้พิภกษพึงกลัวจุจตั้งพระญายมราช
 อันเหลือบพระเนตรผู้กระทำผิดให้พินาฎไป 1 ประพฤๅฤๅอิริยาบถตั้งพระสมุท ฤๅฤๅ

จะลงพระราชอาญาแก่ผู้ล่วงละเมิดนั้น ให้กระทำด้วยอุเบกขาหาพญบาทหมิได้
 ดูกิ่งพระมหาสมุทหมิได้ยืนดีแก่กัณนิวศอันหอมหมิได้ยืนร้ายแก่กัณนิวันลามก 1
 อิริวุฒิจเฏประการนี้เป็นพระราชวัด สำรับพระมหากระสัตราธิราชเจ้า และองพระ
 ประนิยานั้น กฤาให้รู้จักโทษ 8 ประการ พะยะสนีเฏตาเป็นนักเล ผู้หญิงและ
 เล่นเบี้ยกินเล่า เป็นที่จะให้ฉิบหายแห่งทรัพย์ 1 มีจิตรเป็นโจรมักฉกฉ่องซึ่งทรัพย์
 แห่งผู้อื่น 1 อะสน์ตุฐิ กฤาหมิได้ออกถลันความศุขและความทุขอันม กิ่งตัวและ
 หวาดไหว 1 อะศิมัญะติ กฤามักคู้หมิ่นแห่งกระกูลและผู้เฒ่าผู้แก่ และหมิได้
 เคารพแก่สมณะพรามณาจาร 1 สันตาอะบียากฤาหมิได้สมาคมนงนักปราชญ
 และรักใคร่ซึ่งคนพาล 1 นิทะทาสีลี กฤามีปรกกะตีมักนอน นังกัถล ยืนกัถลบั
 จะนอนกัถลบั 1 สะภาสนี กฤาเฏใจสนทนานาในที่ประชุมคนทั้งหลาย 1 อะนุฐาตา
 กฤาปราศจากความเพียรเอาเกียจคร้านเป็นอารมณ์ 1 องค์แห่งโทษ 8 ประการ
 ดังนี้ บุคคลจะเป็นราชเสวกพึงเว้นเสียอย่าให้มีในขันที่สันทานแห่งตน คุณเจต
 ประการนั้นตระกุดะสำปะนัง กฤาตนแห่งราชเสวกนั้น ประกอบไปด้วยตระกุด
 เป็นอันดี 1 สุระสำปันนัง กฤามีปัญญามากกล้าหาร 1 สัตะทินัง กฤารูเณได้สตับ
 ครอบพิ้งมาก 1 วันนัง กฤาประกอบไปด้วยรูปร่างวรรณะสันถารอันงาม 1 สิทะ
 ทศนัง กฤาบุคคลผู้อื่นได้เห็นเป็นที่รักขใคร 1 ทันตะเนตีกฤาค้นใจ นถำภิราช
 สাত্র 1 โยโคตะระระ กฤาประกอบด้วยความเพียรอันยิ่ง 1 คุณเจตปะการดัง
 นี้และวุฒิหกประการนั้น กฤาวุฒิประพฤติดังพญาราชสีหะประการ 1 ระพฤกตั้ง
 นกยางประการ 1 ประพฤติดังกาประการ 1 ประพฤติดังเหียวประการ ประพฤต
 ดังโกประการ 1 ประพฤติดังโคอุศุภราชประการ 1 องควุฒิหกประการดังนี้ อันว่า
 กิริยาแห่งราชสีหะนั้น องคอาจในหมัจจุตุมาทหะวิบาท และมีปริมา ทนที่ชาวก็
 ชาวล้วน ที่เคงก็เคงล้วนหมิได้เจือปนกัน และอุประมาตุจโดยให้ สวกามาตย

ราชประริณายกผู้เข้าสู่สงครามนั้น ฮ่องอาจมีกระตัญเป็นแดนแทนพระคุณสมเด็จพระ
 พระมหากษัตริย์ราชเจ้า แล้วให้มีเมตตาแก่ข้าราชการกิจผู้ น้อยและอะนา
 ประชากรราษฎรทั้งปวง ให้ปราศจากอะคะติกรรมทั้งสี่ประการ อย่าให้เจือปนในอยู่
 ในสันดานได้ และนยกยงนั้นกระทำกริยาเงื่องงุน มีอุบายแต่จะพ้อลงผุงปลาให้
 ไว้ใจแล้วก็เอากินเป็นอาหาร และมีตุจโดยผู้เป็นเสวกามาตยราชประริณายก พึงให้
 เรียนรู้ซึ่งกลอุบายพ้อลงประจามิตให้หลงด้วยกลมารยา เอาไชยชำระถวายพระ
 มหากษัตริย์เจ้า ทรงพระกรรณชบเลี้ยงตนให้ได้ ก็จงจำเรียมซึ่งยศถาคักกิตสมบัติ
 คุณนั้น อันว่ากถาและปะอาหารสิ่งใด ๆ เข้าแล้วก็ก่อนจะนิงบริโลกแต่ด้วยอม
 ร็องประกาศเพื่อนพันธุมิศญาติแห่งตนให้รู้ก่อนจึงจะบริโลก และมีตุจโดยผู้เป็น
 เสวกามาตยราชประริณายกจะตามเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ใด ๆ อย่าได้ประมาด
 หมันระวังราชการศัตรูหม้ออันระรายโดยรอบคอบอย่าให้มีมาได้ อนึ่งถ้าจะได้รับ
 พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคใด ๆ ก็ถึงมิจิตระเมตตาแผ่ไปแก่เพื่อนราชการ
 และยาติพันธุมิศญาติได้คิดโลภะมัตติฉริยะบริโลกแต่ตนผู้เดียวตุจกริยากันนั้น อัน
 กิริยาแห่งไถ่นั้น ครั้นถึงยามที่ตนจะช้นก็ช้นประจายาม และมีตุจโดยราชเสวกา
 มาตยนั้น อย่าพึงลิมสะติในที่ระรภกถึงพระเศษพระคุณพระมหากษัตริย์ และ
 อย่าลิมระฤกในการกสุลอันจะเปนมงคลแก่อาตมาตุจกริยาแห่งไถ่นั้น อันว่าเหยียวนั้น
 มีกิริยาอันหมายหมั้นเปนมัวมดาสืบกันมา ถ้าวจะจับสัตว์ชาติสุภุมใด ๆ แล้ว
 แลด้วยจักษุหมายให้แม่นแล้วก็โอบลงมาด้วยกำลังรวดเร็วจับให้มันคั้นให้
 ตาย จึงหมีได้เปนอนันตะรายแก่ตนและมีอุประมาตุจโดยอันว่าราชเสวก ถ้าวจะพิภาก
 ษาศตราสันเนือความแห่งผู้กระทำชอบผิด และจะพิศทุกลกล่าวโทษข้าราชการใหญ่
 น้อยผู้ใด พึงตรีกตรองด้วยวิจารณให้ต้องแท้และหมายหมั้นด้วยอันใด และ
 ให้ได้เห็นจึงว่ากล่าวโทษะอนันตะรายจึงไม่มีแก่ตนตุจเหยียวนั้น อันว่ากริยาโคอุสุภ
 ราชนั้น ไปหาอาหารในสตารที่ใดแล้ว ยอมกลับมามียงได้ละถินถารแห่งตนที่

เคยอาไศน์นั้น และมีจุดใจเสวความมาตผู้จะเป็นปรีนายจะปกุษาภิจรารชการอันโดยยา
 ได้ละพระราชสาตแห่งสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าจงทุกประการ และคติ
 สามประการนั้น กฤามีประสงจะปลงชีวิตกัน จะกล่าวกลอนกตประการหนึ่ง
 กฤาจะทำยุทธสงครามแก่กันจึงกตประการหนึ่ง กฤาตนจะถึงแก่ความฉิบหายจึง
 อบายกลอนตกแก้ตัวประการหนึ่ง กลคตสามประการดังนี้ แลชื่อหกประการนั้น
 คือกะตัญญูรู้จักคุณท่านหนึ่ง กัตะเวทีกฤาสนของคฤาท่านหนึ่ง ทะละหะวะตีกฤา
 หมั้นในความสัจหนึ่ง ประระทษาทะสะหนึ่ง กฤาเห่นความยากของผู้อื่นและออกกล
 หนีได้มีความปราณีเหมือนหนึ่งทุกของตนหนึ่ง กัละยานิมิตัง กฤาตั้งตัวไว้ในที่
 เป็นกัละยานิมิตรหนึ่ง มิทะสังกะหัง กฤามีประกะตีสมเคราะห์เกมิตรหนึ่ง ชื่อหก
 ประการดังนี้ แลมุษาหกประการนั้น มุทะมายา กฤาจะให้พ้นโทษจึงมุษา 1
 ชีวิตรมายา กฤาจะเอาชีวิตรอดจึงมุษา 1 มุชะหิงษา กฤาจะปลดเปลื้องความยาก
 ของมุษาจึงมุษา 1 ไชยะสิโน กฤาจะเอาไชยชำระแก้ท่านจึงมุษา 1 ยะสะวาจิง
 กฤาเขาบอกความลับแก้ตัวแล้ว มีผู้มาถามต้องอำไว้จึงมุษา 1 กุสะตักกะภาคี
 มีเจตนาจะหยั่งโลกยทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในการกุศลจึงมุษา 1 มุษาแก้ประการดังนี้
 อันความซึ่งเร็วโอวาททั้งนี้ เจ้าผู้เป็นหลานจงจำไว้อย่าได้ประหมาตลิมลง เจ้า
 ส่ามเนรพทัญณได้ฟังพระมหาเถรสมมิตรให้โอวาททั้งนี้ กราบลงแทบบาทพระ
 มหาเถรรับซึ่งความสั่งสอนใส่เศียรเกล้าแล้วกันมัสการลามากระทำการราชการก็มี

โคลง

ฉันท์

ศัรบที่เหล่านี้ เป็นภาษาสำหรับยกออกมาแต่ง เพลงยาว ตามแต่จะเลือกใช้ กัด
 ร้องลคร

ให้แต่สิ่งละน้อย อุดำห์จำสังเกชไว้ เป็นเครื่องประดับสำหรับปราศ แลกลกบุตรจะ
 ร่ำเรียนไปภายหน้า

ส่วนหนึ่ง มันกินหลายส่วน เข้านั้นสิ้นเร็วแล อันตำราเสฐีเตบุราน ทานทำนา ไทเปนมหาเสฐี ถ้าผู้ใดทำตามตำรานี้ มีโรคเข้าเลย อันแม่พระโกลสพนิชวันอน มันตกใจอยากุมิน เมื่อแรกจผูกเข้ากลางนา ไทแคงเครื่องขนมนมเนย เขาโภช เขาฝ้างลูกเต็อย กลวยออยแคงกวาปลาสดตัวหนึ่ง เตาสักตัว ๑ กุงตัว ๑ หอย ตัว ๑ หมากพลูเกียรติหนัก ๒ เล่ม ๑ เอาเครื่องใบไม้ ครือใบพรมคัด ๑ ใบเต่า รัง ๑ ใบกามข่า ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง ๑ ใบทองหลาง ๑ ใบผักเข้า ๑ หวายลิง ๑ เอาถวยลูกหนึ่งใส่เข้าขวัน ๑ เมื่อจผูกนั้นโหนดมัสการ แก่พระภุมเจาทินา ว่า วันนิตูข้าจผูกเข้าใจให้เข้านั้น เกบเกี่ยวไทโตเลี้ยงจิงมาก จิงเต็มเมกเต็มรวง เกบ ออย่าให้รูสิ้นเลย ฯลฯ ขอผูกเข้าวันนี ๑ จิงพระภุมเจาทิช่วยอนุโมทนา ดวย แม่พระโกลสพนิชเป็นทรงพระศาสนา ตูข้าจเอาไปถวายพระพุทพระธรรมพระสงข เหลือแล้วตูข้าจขอรับประทาน เลียงชีวิตจิตรสันทานตูข้า แลลูกหลายทั้งหลาย แลข้าทำศหญิงชาย ตักบาตแก่พระสงขเนนเถน อันเปนลูกพระตักถาคัด จขอ ไททานท้าวบานสัตว์ จงทารโตเมตการรุดา จิงมาช่วยบัวผู้ทเวคา ไทมา ช่วยจิงได้ จทำขวันแม่พระโกลสพวันนี จขมนุมทเวคาช่วยมาผูกเข้า ดวย ฯลฯ เข้าข้าพเจ้าแต่ทานี ไทเกิดขึ้นมาจิงมาก เกบเกี่ยวอयाได้ไหวตั้ง ไทโตเสศ เข้าจิงมาก เหลือยงเหลือคลัง จไต่บำเพงพระศาสนาจิงตลอดรอดตาย ภูมิเข้า ข้าพเจ้าแต่ทานี ขอให้ไทรอยเทापันเทาหมินเทาเถติ แดงขวันเข้าว่าอราทนา แล้วจิงเขินขวันว่า (อักษรขอม) แล้วจิงว่า โอมอ้งเขินพยานาค์ขวัน ทาวอันอยู่ รากขินมาอยู่รอง วันนิติวันดีจเขินทารทาวทั้งปวง ขินมาอยู่รวง จรับทาวเธอ ไปคลัง วันนิติวันดี จเขินทาวเธอมานัง จรับทาวเข้าไปคลัง จผูกมือพระมารคา ฯลฯ เรียก ๑๒ จบแล้ว จิงผูกว่า (อักษรขอม) แม่โกลสรีสวรรณ (อักษรเขมร) เรียกขวันเข้าแล้วจิงผูก รัตเชือกวา (อักษรขอม) แล้วว่า โอมมัน ๆ คง ๆ จ

สิทธิกรีย ผิวจแรกโรแรกนากี้ที ไทรูจักซัน ฌสาเหลดคังนี่จิง ตีแล บีชวดไท
 แรกวัน ๕ ปี ไทแรกวัน ๔ ปีชารไทแรกวัน ๖ ปีเถาะไทแรกวัน ๒ บีมโรงไท
 แรกวัน ๑ บีมเสงไทแรกวัน ๓ บีมเมือไทแรกวัน ๔ บีมแมไทแรกวัน ๕ บิวอก
 ไทแรกวัน ๔ ปีระกาไทแรกวัน ๕ ปีจอไทแรกวัน ๒ ปีกุนไทแรกวัน ๑ ประสิทธิ
 ตีนักแล อนึ่ง วัน ๑ ไทแรกโตนาคีแล ฯ วัน ๖ ไทแรกหว่านเข้าตี วัน ๕ ไท
 ไทแรกเกี่ยวเข้ากี้ ทำชวันเข้ากี้ทำรานเข้ากี้ ทำโรงเข้ากี้ตีแล วัน ๕ เข้าหัว
 ขวานหัวฆานหัวจอบตีแล ฯ วัน ๗ เอาเข้าขึ้นยัง ตีแล วัน ๘ ให้ตัดไม้ตีแล วัน
 ไททำไร่ทำคราด ตีแล วัน ๖ ไทแรกเข้ากันไถ ตีแล วัน ๒ เข้ากันคราด ตีแล
 วัน ๒ ไทแรกตากลาน ตีแล ฯ

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก.*

ตำราป็นใหญ่ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

จะกล่าวเล่มต้น พงษาการป็นใหญ่ และตำรา ป็น }
ดิน } ต่งแต่ครั้ง

ศักราชฝรั่งได้ 1280 ปี คิคเป็นจุลศักราชไทยได้ 641 ปี มาจนถึงทุกวันนี้ได้แปล
ออกจากภาษาอังกฤษเป็นคำไทย เมื่อฉวัน 6⁵ 2 คำป็นลุตริศก ใจความว่า แต่
ก่อนคนบุราณนั้นยังหารู้จักทำ ป็น }
ดิน } ไม่เลย และมีเครื่องอาวุธหุ่อย่างหนึ่ง

สำหรับใช้รบแทนป็น ภาษาอังกฤษเรียกว่ามิลิตารีแอนแอน คือเอาเหล็กและ
ไม้มาทำเป็นรูปเหมือนอย่างเช่นที่เขียนไว้ 3 อย่างนี้ รูปที่ 1 อยู่ต้นนั้นสำหรับ
ยิงด้วยลูกก้อนสินลา รูปที่ 2 นั้นก็ใช้ยิงด้วยก้อนสินลาเหมือนกัน รูปที่ 3 นั้น
สำหรับยิงด้วยลูกธนูและหอก เมื่อเพลจะ รบว }
ยิง } นั้น จะต้องมีคนใช้ ชักเชือกรอก }
ชันกว่านั้น }

ก่อนสินลา }
ที่หมายไว้ด้วยเลข 1 นั้น แล้วเอา หอก }
ลูกธนู } วางลงตรงสายที่หมายด้วยเลข 1

2 จึงยิงไป ลูกนั้นก็เตียรทางไกลและไกล ทำกำลังเหล็กคันที่หมายด้วยเลข 3
นั้น คนแต่ก่อนเพราะใช้เครื่องอาวุธอย่างนี้ จึงเปลืองคนมาก และขณะเมื่อจะ
ทำการโค้งคันเหล็กขึ้นยิงนั้น ต้องใช้คนถึง 100 }
200 }
300 }
1000 } คนบ้าง ด้วยแต่ก่อนนั้นยังหา

มีผู้ใดที่จะคิดทำ ป็น }
ดิน } ใช้เป็นไม ครึ่งเมื่อ ศักราชฝรั่งได้ 85 ป็นนั้น ได้
ยินแต่ข่าวเขาถากันว่าเมืองจีน

* คัดจากหอสมุดวชิรญาณ หมวดคำราชทูตศาสตร์ เลขที่ 162 ตำราป็นใหญ่
** มีภาพประกอบ

ทำดินปืนใช้ได้ แต่หาฝีมือได้ไหนไม่ และพวกบันตายุอยู่ในวิลาศ ทุก ๆ
 ชาติฝรั่งนั้นหาฝีมือที่จะรู้จักทำดินปืนใช้ไหนไม่ เกิดดินปืนขึ้น จนถึง
 ศักราชฝรั่งได้ 1280 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 641 ปีจึงมีคนไทยอังกฤษ
 คนหนึ่งชื่อว่า ราชจาเบกกันแลคน ๆ นี้เป็นคนมีสติปัญญาคิดกระทำเป็นดินปืนขึ้น
 ใช้ได้ ก่อนบุคคลผู้อื่นทั้งปวงในวิลาศทุก ๆ ชาติฝรั่ง เมื่อกระทำขึ้นใช้ได้แล้ว
 จึงเขียนหนังสือเป็นตำราไว้ว่า ดินปืนใช้ยังรบได้ ยังมีคนหนึ่งอีกชื่อว่า สวอด
 อยู่ในเมืองแยระมานีและคน ๆ นี้เป็นบาทหลวง พวกอะละมารเขาว่าบาทหลวง
 คนนี้ เป็นผู้คิดกระทำดินปืนได้ก่อนบุคคลผู้อื่นทั้งปวง และที่เมืองแยระมานีนั้น
 เขาจดหมายไว้ว่าบาทหลวงสวอดคนนี้ ทำดินปืนได้แต่ครั้งเมื่อศักราชฝรั่งได้ 1320
 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 681 ปี และคนสองพวกนี้ถุ่มเดียวกัน ต่างคนต่างว่า
 ได้คิดกระทำดินได้ก่อน และณะว่าเมื่อบาทหลวงจะทำนั้น ก็หา ได้คิดว่าจะทำ
 ดินปืนไม่ ในใจของบาทหลวงนั้น คิดว่าจะประสมเครื่องยาใช้กรอื่น จึงเอา
 ดินประสีขาว 1 ๒
 มาด 1) ของ ๓ สิ่งนี้ประสมกันเข้าตำจนละเอียด แล้วเก็บไว้ในครก
 ถ่าน 1)

จึงเอาสินลาม่าปิดปากครกไว้ ปล่อยให้ลงไปตกลงในครก เครื่องยาที่ประสมไว้
 ก็ลุกขึ้น สินลาม่าที่ปิดปากครกไว้นั้นก็กระเด็นไป บาทหลวง สวอดผู้เป็นคนทำ
 ก็คิดเห็นว่าสิ่งนี้คงจะกระทำเป็นดินปืนได้ในที่รบ ตั้งแต่นั้นมาคนทั้งปวงจึง
 เรียกปืนเสวตรัตน์ว่า ๆ) ม่อตา ๆ) มีปืนเสวตรัตน์ขึ้น แปลภาษาไทยเรียกว่า

ปืนครก เพราะว่าบาทหลวงคนนั้นได้ทำดินในครกก่อน จึงเรียกว่าปืนครกมา
 จนทุกวันนี้ ตั้งแต่นั้นมาคนทั้งปวงจึงได้กระทำปืนใหญ่ขึ้นยิงใช้ในเมืองวิลาศ

ต่อ ๆ ไปหลายภาษา และเมื่อแรกคิดทำปืนใหญ่นั้น เขาเอาเหล็กมาตีออกเป็นแผ่น ๆ แล้วจึงเอามาคุ่มกันเข้าเหมือนจะทำถัง แล้วเอาปลอกเหล็กใส่ตีรูปปลอกเข้า ให้อรอยที่ต่อหน้าชิดสนิทกัน ครั้นชิตดีแล้วก็เอาใช้เป็นปืนเสวตรก็ยิง แต่ว่าได้ยิงด้วยกระสุนแตกเหมือนทุกวันนี้ และปืนหย่างนี้มีอยู่ที่เมืองวิลลาศอังกฤษ 3 บอก อยู่บนบ้อมสูงในเมืองบอก 1 อยู่ที่บ้อมวุธิษ 2 บอก ก็มีอยู่ที่เมืองวิลลาศพุทเกษบอก 1 ปืนเหล่านี้เขาเอาเก็บไว้เป็นของประหลาด สำหรับขุดเล่นสืบ ๆ กระจักรมาจนทุกวันนี้ อีกหย่างหนึ่งเขาเอาเหล็กและทองแดง มาแผ่ออกเป็นแผ่นแล้วมันเข้าเหมือนมันหนังผืน เมื่อมันเข้าแล้วจึงเอาเหล็กมาทำเป็นปลอกใส่เข้ากันแตก หย่างนี้เขาก็ใช้ได้เป็นปืนมาแต่ก่อน ลงทีจะไปรบหามีปืนจะใช้ไม่ ครั้นจะต้องการปืนเขาก็เอาหนึ่งสัตว์ที่ภอกจะทำได้นั้น มามันเข้าแล้วเอาปลอกเหล็กใส่เสีย เหมือนหย่างที่ว่่าก่อนและปืนหนึ่งหย่างนี้ก็ได้เหมือนกัน แต่ทว่าเสียเร็ว ยิง $\frac{2}{3}$) นัดก็ต้องเปลี่ยนหนังเสีย ไม่ทนเหมือนหย่างที่ว่่าเขาทำด้วย ทองแดง } นั้น กับหนึ่งปืนใหญ่แต่ก่อนนั้นใช้ดินน้อยนัก

ด้วยว่ากลัวปืนจะแตกไม่เหมือนทุกวันนี้ ซึ่งกระสุนที่ยิงนั้นก็เหมือนเดี๋ยวนั้น เขาเอาก้อนหินลามาทำเป็นกระสุนใช้นั้นและมากกว่าสิ่งอื่น ๆ เพราะยังนั้นกำลังดินน้อยจึงขับกระสุนไปไกลได้ ด้วยว่ากระสุนหินลานั้นเบาว่าเหล็กและตีบุกประการหนึ่ง ปืนแต่ก่อนนั้นไม่มีหุพะเนียง เมื่อจะยิงนั้นเอาปืนสอดเข้าไปในกระวินเหล็กที่เขาคิดไว้กับรางภอกให้อยู่ได้ ใช้แทนหุพะเนียง กับเติมเมื่อจะมีปืนขึ้นไว้ใช้นั้น ใครจะเป็นคนคิดทำขึ้นก่อนหาได้ชื่อแน่ไม่ แต่ว่่าเมื่อเกิดปืนขึ้นนั้นในแผ่นดินชุนหลวงอังกฤษที่ชื่อว่า เอคคูเว็คที่ 3 ได้ทำขึ้นใช้เมื่อไปรบเมืองเกรซี ศักราชฝรั่งได้ 1346 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 707 ปี แล้วไปรบเมือง

ทะเลียอีกครั้งหนึ่ง ในเมื่อศักราชฝรั่งได้ 1347 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 708 ปี และขุนหลวงเอกคุเว็ด ได้ยกกองทัพไปรบได้เมือง ^{เกรซี} ทั้ง 2 เมืองนี้เพราะทะเลีย

มีป็นใหญ่เช่นที่วานอยู่ 4 บอกเป็นอาวุธจึงชำระแก่ข้าศึก ครั้นอยู่มาเมื่อศักราชฝรั่งได้ 1366 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 727 ปี มีคนชาติอาละมารสองคน เอาป็นใหญ่ 2 บอกไปขายให้จ้าวเมืองวินซัน และจ้าวเมืองวินซัน ก็ซื้อเอาป็นไว้แล้วได้เอาป็นนี้ไปรบกับจ้าวเมืองยัคแซ จึงได้เมืองยัคแซ เพราะมีป็นก้อนนี้ แต่เมื่อยังรบนั้นเอาตีบุกทำกระสุนยิง ซึ่งกระสุนเหล็กยังทุกวันนี้ แต่ก่อนนั้นยังหาไม่มี ครั้นอยู่มาหลายปีถึงศักราชฝรั่งได้ 1394 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 757 ปี คนชาติโรมคิดทำป็นใหญ่ขึ้นได้ที่เมืองเอง จ้าวเมืองโรมได้เอาป็นไปรบเมืองกอนสะแต้นตินโนปะครั้งหนึ่ง ก็ยิงหาได้เมืองไม่ อยู่มาต่อเมื่อศักราชฝรั่งได้ 1452 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 813 ปี ชาวเมืองโรมจึงตีเมืองกอนสะแต้นตินโนปะ ได้อยู่ได้บังคับ และป็นที่จ้าวเมืองโรมทำขึ้นใช้นั้น กระสุนหนักถึง 100 ปอน เมื่อจะยิงก็ต้องเอาก้อนสินลามาทาเป็นกระสุนใช้ยิง และป็นนั้นก็ทำด้วยเหล็กแผ่นใส่ปลอก เหมือนหย่างที่ว่ามาแต่หลังนั้น ป็นหย่างนี้หาสูญมันคงไม่ที่จะใช้ยิงมากหลายนัดให้เหมือนหย่างป็นทุกวันนี้ไม่ได้กลัวจะแตก มาที่หลังจ้าวเมืองฝรั่งเสศ ผู้ชื่อว่าลูอิก นั้นได้หล่อขึ้นอีกบอกหนึ่ง กระสุนก็หนัก 100 ปอน เท่ากันกับของจ้าวเมืองโรมที่ว่ามาก่อน ครั้นอยู่มาเมื่อศักราชฝรั่งได้ 1546 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 907 ปี จ้าวเมืองฝรั่งเสศยกไปรบ กับจ้าวเมืองพุทเกษที่เมืองตายครั้งหนึ่ง แต่จ้าวเมืองพุทเกษชำระแก่จ้าวเมืองฝรั่งเสศ และจ้าวเมืองพุทเกษก็ชิงได้ป็นในที่รบคราวนั้นบอกหนึ่ง ซึ่งป็นที่ชิงได้ไว้นั้น ทุกวันนี้เอาไปแหบอมที่ใกล้กับเมืองหลวงพุทเกษ ป็นนั้นยาว 20 ผีดกับ 7 องคุลี คิดเป็น

ไทยาว 3 วากับ 10 นิ้วกึ่ง บ้ากกว้าง 6 ผีตกกับ 3 องคุลี กิดเปนไทได้ 3 ศอกกับ
 7 นิ้ว กระสุนหนัก 100 ปอน แต่ป็นนั้นไม่มีทูนหลังไม่มีท้ายสังข์และไม่มี
 ลูกแก้วลวดลาย มีแต่อักษรจากไวก์ที่บนหลัง ว่าป็นนั้นทำที่เมืองหินคู้สะถ่าน
 เมื่อศักราชฝรั่งได้ 1400 ปี กิดเปนจุลศักราชไทได้ 761 ปี มีป็นหลอ^{ขึ้น}
 ศักราชฝรั่งได้ 1503 ปี กิดเปนจุลศักราชไทได้ 864 ปี จ้าวเมืองฝรั่งเศทที่ชื่อ
 ว่าลูวิส ที่ 12 ได้หลอป็นทองขึ้นไว้ 12 บอได้จากชื่อจ้าวและชื่อขุนนางผู้ใหญ่
 ในเมืองฝรั่งเศทนั้นไว้ที่บนหลังป็นทุก ๆ บอ ถิ่นอยู่มาจ้าวเมืองพุทเกษ กิด
 หลอป็นใหญ่ขึ้นไว้ สำหรับจะไต้ใช้ที่เมืองพุทเกษ แล้วให้จากบนหลังป็น ไต้
 ชื่อคนบุราณที่เป็นคนดี ๆ สิบ ๆ มา ถิ่นอยู่มาจ้าวเมืองอาละมารผู้ชื่อว่า จาระดิษ
 ที่ 5 ได้หลอป็นใหญ่ขึ้นไว้อีก 12 บอ ให้จากชื่อนักบุญลงไว้บนหลังป็นบอ
 ละคน ๆ ทั้ง 12 บอ กันป็นบุราณยังมีอยู่ในเมือง มิเลน อีกบอ 1 กระสุน
 หนัก 70 ปอน ชื่อว่า บีมอนเตละ แล้วยังอีกบอ 1 อยู่ที่เมือง บอยละลิก ชื่อ
 ว่าเคเวือละ แปลภาษาไทชื่อว่า อีปัสจ อีกบอ 1 อยู่ที่ โคะกะสะเคอ แขวง
 เมืองวิลลาศอังกฤษ ป็นนั้นกระสุนหนัก 60 ปอนชื่อว่า กวินเอเลชซีเบคป่อเกษ
 บีสตอละ แปลภาษาไทว่า ป็นมือเสือ ของจ้าวเมืองผู้หญิงผู้ชื่อว่า เอเลชซีเบค
 อีกบอ 1 อยู่ในปราสาทเมืองหลวงแห่งอังกฤษ กระสุนหนัก 80 ปอนเรียกชื่อว่า
 มอนสะเม็ต แปลภาษาไทว่า หน้ากลันัก แล้วยังมีอีกบอ 1 อยู่ในเมืองบ้ำเซีย
 กระสุนหนัก 80 ปอน เรียกชื่อว่าซันเคะ แปลภาษาไทว่าชื่อฟ้าร้อง ยังอีกบอ
 1 อยู่ในเมืองแมลากะ กระสุนหนัก 80 ปอนชื่อว่า แดระเบิน แปลภาษาไท
 ชื่อว่าตกใจ แล้วยังอีก 2 บออยู่ในเมืองอาละมาร เขาเอาไว้ที่คลังอาวุธ กระสุน

หน้า 60 ปอนทั้ง 2 บอก เรียกชื่อว่า มิซึนจะออบแบคินียุท และแปลภาษาไทย
 ชื่อว่า คนบอกข่าวชั่ว อีกบอก 1 นั้น อยู่ในบ้อมเมืองโรมเปนของประหลาด
 คิวว่าเขาหล่อด้วยตะปูทองแดง ที่ถอนหรือเอามาจากที่ผ้าตีก สำหรับเที่ยวเล่น
 แห่งกระษัตริ์แต่บูราณ กระสุนหนัก 70 ปอน เขาให้ชื่อว่าเอกสั๊กลาเวษทราบาลี
 เบตปติษอากริปะ แปลภาษาไทยชื่อว่า ทำด้วยตะปูทองแดง ที่ถอนหรือออกจาก
 ผ้าตีกที่เล่นแห่งกระษัตริ์ ทำเนียมแต่ก่อนนั้น ถ้าหล่อปืนใหญ่ขึ้นไว้แล้ว ก็ยอม
 จากถูกชื่อไว้ทุก ๆ บอกเหมือนหย่างที่ว่ามาแต่หลัง และชื่อซึ่งจากถูกไว้ เขาเลือก
 เอาชื่อคนที่ดี ๆ และชื่อสิ่งสัตว์ที่มีอำนาจเป็นอันมากต่าง ๆ และเอาชื่อฟ้าร้อง
 ชื่อไฟในนระกับชื่อของที่ร้าย ๆ มาขนานชื่อปืน และตั้งแต่ศักราชฝรั่งได้
 1600 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 961 ปี มาจนทุกวันนี้ หาได้จากขนานชื่อ
 คนและสัตว์เหมือนหย่างแต่ก่อนไม่ ย่อมจากถูกลงไว้แต่ว่ากระสุนหนักเท่านั้น ใส่
 ดินหนักเท่านั้น ภาให้คนรู้ที่จะใส่ลูกและดินใช้ต่อ ๆ ไป เหมือนที่เห็นอยู่ทุก
 วันนี้ ปืนกระสุนหนัก 24 ปอน เขาก็เรียกชื่อว่า ปืนกระสุน 24 ปอน ถ้าแม่น
 ปืนกระสุนหนัก 12 ปอน เขาก็เรียกชื่อว่า ปืนกระสุน 12 ปอนกับอีกประการ
 หนึ่ง จะว่าด้วยกำหนดปืนที่จะใช้สำหรับที่ต่าง ๆ ตามทำเนียมของอังกฤษที่ได้ใช้
 อยู่ในเมืองวิลาศนั้น ซึ่งปืนสำหรับใช้ในกำบ้านรบนั้น กำหนดกระสุนหนักตั้งแต่
 42 ปอน 36 ปอน 32 ปอน 24 ปอน 18 ปอน 12 ปอน 9 ปอน 6 ปอน จนถึง
 3 ปอน คิดเปนไทย $\frac{8}{1}$ นิ้ว $\frac{7}{8}$ นิ้ว 7 นิ้ว 3 กะเบียด 7 นิ้ว $\frac{9}{16}$ นิ้ว $\frac{5}{8}$ นิ้ว
 5 นิ้ว $\frac{4}{1}$ นิ้ว จนถึง $\frac{3}{1}$ นิ้ว ซึ่งปืนสำหรับใช้ในบ้อมของอังกฤษนั้น
 กำหนดกระสุนหนักตั้งแต่ 42 ปอน 32 ปอน 24 ปอน 18 ปอน 12 ปอน 9 ปอน
 6 ปอน จนถึง 3 ปอน คิดเปนไทย $\frac{8}{1}$ นิ้ว 7 นิ้ว 3 กะเบียด $\frac{7}{16}$ นิ้ว $\frac{6}{1}$ นิ้ว

5 ๑ นิ้ว 5 นิ้ว ๑) จนถึง 4 ๑ นิ้ว ๑) ป็นสำหรับใช้ยิงทะเลาย ป้อม } นั้น
 1 } กำแพง }

กระสุนหนักตั้งแต่ 24 ปอน 18 ปอน จนถึง 12 ปอน คิตเปนไท 7 นิ้ว 6 1 }

นิ้ว จนถึง 5 ๑ นิ้ว ๑) กับปืนทองที่สำหรับเอาไปใช้กับบกรบกลางแปลงนั้น

กำหนดกระสุนหนักตั้งแต่ 12 ปอน 9 ปอน 6 ปอน 3 ปอน 2 ปอน 1 ๑ ปอน

1 ปอน ลงมาจนถึงครึ่งปอน คิตเปนไท 5 ๑ นิ้ว 5 นิ้ว ๑) 4 ๑ นิ้ว ๑) 3 นิ้ว

2 ๑ นิ้ว ๑) 2 นิ้ว จนถึง 1 ๑ นิ้ว นั้น มีกระสุนแตกขึ้น ๑) ๑) ๑) กับหนึ่งศักราชฝรั่ง

ได้ 1435 ปี คิตเปนจตุศักราชไทยได้ 796 ปี จ้าวเมืองอาละมารคนหนึ่งชื่อว่า

จาระดิษ ที่ 8 นั้น ได้คิดทำกระสุนกลวงขึ้นใช้ได้ กระสุนนั้นข้างในใส่ดินปืน

และเมื่อจะยิงนั้นเอาประจุเข้าไปในปืนแล้วยิงไป ครั้นตกลงแตกออกถูกฆ่าศึกตาย

เป็นอันมาก มาเมื่อศักราชฝรั่งได้ 1634 ปี คิตเปนจตุศักราชไทยได้ 996 ปี มี

อังกฤษคนหนึ่งเป็นคนฉลาดชื่อว่า มาละเตอ ได้ไปอยู่ในเมืองอาละมารและได้

เห็นทหารชาวเมือง อาละมารเขาทำกระสุนแตกใช้ได้ คนอังกฤษคนนั้นเห็น

ประหลาดก็อดสำหไปดูจำได้ ครั้นกลับไปจากเมืองอาละมารแล้ว ก็เอามาสั่งสอน

คนในเมืองฝรั่งเศสให้ทำจึงทำได้สืบ ๆ มาจนทุกวันนี้ มีปืนคาบชุกขึ้น ๑) ๑) ๑) กับ

เมื่อศักราชฝรั่งได้ 1521 ปี คิตเปนจตุศักราชไทยได้ 882 ปี จ้าวเมืองสะเปน

ได้คิดทำปืนคาบชุกให้ทหารถือใช้ คนก็จำเอามาทำต่อ ๆ ไป มีกระสุนเหล็กขึ้น ๑) ๑) ๑)

กับหนึ่งแต่ก่อนนั้น กระสุนปืนใหญ่เขาทำใช้ด้วยสินลาทุกเมือง ตั้งแต่ศักราช

ฝรั่งได้ 1600 ปี คิตเปนจตุศักราชไทยได้ 961 ปี ฝรั่งหลายชาติชวนกันคิดเอา

เหล็กมาหล่อ เป็นกระสุนปืนใหญ่สืบ ๆ กันมาจนถึงทุกวันนี้ มีปืนคาบศิลาขึ้น ๙) ๑๙)

กับเมื่อศักราชฝรั่งได้ 1750 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยได้ 1111 ปี คนชาติอาละมาร คิดทำปืนคาบศิลาหมึกและหน้าเพลิง แล้วมีปลายหอกให้ทหารใช้ในที่รบ คน

อังกฤษ }
ชาติ ฝรั่งเศส } กับฝรั่งชาติอื่น ๆ ทั้งปวงนั้น เหนททหารชาวอาละมารถือปืนคาบ
พุกฤษ }

ศิลาเข้ามาใช้ในที่รบ ก็พากันจำเอาอย่าง คิดทำปืนใช้สำหรับทหารถือรบทุก ๆ

เมืองสืบ ๆ กันมาจนทุกวันนี้ ปืนใหญ่รบกกลางแปลง คราวนี้จะว่าด้วยหย่างทำ ๙) ๑๙)

นิยมที่จะหัดปืนใหญ่รบกกลางแปลง และบอกให้ทหารยืนฝึกหัดในกระบวนรบ ต่าง ๆ ตามหย่างใหม่ที่ได้ใช้มา ตั้งแต่ศักราชฝรั่งได้ 1831 ปี คิดเป็นจุลศักราชไทยตั้งแต่ 1192 ปีชานโทศกมาจนทุกวันนี้ และตำรานี้ได้แปลออกจากภาษา

อังกฤษ }
มะลิกัน } กับฝรั่งชาติอื่น ๆ อีกหลายภาษา ในใจความนั้นว่า ด้วยทำนิยมทหาร
ฝรั่งเศส }

จะยืนประจำที่ตามตำแหน่ง เมื่อเพลางจะยิงจะใช้ปืนสำหรับจะได้เป็นคติ ว่าเรียน

แห่งข้าราชการฝ่ายทหารปืนใหญ่ต่อ ๆ ไป หวังจะให้เข้าใจ ^{นี้} ในการที่ _{นาญ} }

จะใช้สอย ^{ฝึก} } ทหารและทำงานปืนใหญ่ ^{บทัน} ๙) ๑๙) บทตันนั้นว่าพวกทหาร _{หัด} }

ปืนใหญ่ทั้งปวงนี้จำต้องหัดให้ ^{นี้} _{นาญ} จนทุก ^{ถ้า} } ในการซึ่งจะ ^{ใช้} _{หย่าง} } ^{ยิง} }

ป็นใหญ่ นั้น เป็นต้นว่า ชักเผื่อ } และใส่ปักคัน แยกจะนวน ปักจะนวนเท
ประจุปืน

กินหู และจุดแสงต่าง ๆ กับต้องให้ทหารทั้งปวงเข้ายืนชิด ๆ กันเป็นสองแถว
หน้าแถวหนึ่งหลังแถวหนึ่งและทหารปืนใหญ่เหล่านี้ ต้องยืนให้ถูกต้องตามตำแหน่ง
ของตัวยังทำเนียบบังคับไว้อย่าให้คลาศเคลื่อนได้ ถ้าเมื่อนายทหารเขาบอกให้
ออกแล้วเมื่อใด ทำเนียบต้องให้กระทำแต่ข้างขวาก่อน คนที่เป็นเลขที่ 2 เป็น
คนยืนอยู่ข้างขวามือแห่งคนทั้งปวงแถวหลัง คนที่เป็นเลขที่ 3 นั้น เป็นคนยืน
อยู่ข้างขวามือแห่งคนทั้งปวงแถวหน้า คนที่เป็นเลขที่ 4 ยืนที่สองถัดคนที่
เลขที่ 2 ต่อมาอยู่แถวหลัง คนเลขที่ 5 นั้นยืนที่สองถัดคนเลขที่ 3 ติดกันมาอยู่
แถวหน้า และคนทั้งปวงที่เป็นเลขที่อื่นคือไปอีกนั้น ก็ยืนต่อ ๆ เป็นลำดับตาม
กันไปอย่างเช่นว่ามานี้ ถ้าจะคิดเอาคนสำหรับเชือกลากปืนเข้าแถว ยืนปืนเข้า
กับคนยิงด้วยแล้ว ก็ต้องให้ยืนต่อกันไปเหมือนอย่างเลขที่นี้

15	13	11	9	7	5	3	1	เลขที่หย่างนี้คนแถวหน้า) ทหารทั้งปวงนี้
14	12	10	8	6	4	2	เลขที่หย่างนี้คนแถวหลัง		

ต้องจัดกันออกให้เป็นสองแถวเรียกว่า ๑ เสกชัน คราวนี้จะว่าด้วยตำแหน่งทหาร
จะเข้ายืนที่เมื่อจะยิงปืน คนที่เป็นเลขที่ 1 นั้น ทำเนียบต้องยืนอยู่กับไม้ค้ำท้าย
ที่ติดอยู่กับท้ายรางปืน คนที่เป็นเลขที่ 2 } ยืนอยู่นอกล้อปืน ถ้าเมื่อนว่าเป็น
3 } ปืนฉัตรไชยก็ต้องยืนถอยเข้ามาเสียให้ไกลบ้างก่อนหน่อยหนึ่ง ถ้าเมื่อนเป็นไปตาม
ทำเนียบก็ยืนนอกล้อ แต่ว่ายืนเสมอแนวหน้าล้อข้างหน้า คนที่เป็นเลขที่ 4 } นั้น
5 } ยืนตรงกันกับลวดหน้ากระดานท้ายปืนริมจะนวนนั้น คนที่เป็นเลขที่ 6 ยืนข้าง
ท้ายปืนตรงล้อข้างซ้ายลงมาข้างหลังปืน 5 หยาด คิดเป็นโทไกลกับล้อแก้วดอก

สองนิ้ว แต่ว่ายื่นให้ตรงได้เส้นกับล้อป็นที่เดียว คนที่เป็นเลข 7 นั้น ยื่นอยู่
ข้างหลังหีบ ดิน คนที่เป็นเลข 8 ยื่นอยู่ตรงกับหลังคนที่เลข 6 แต่ว่า
กระสุน

ห่างกันลงไปอีก 10 หยาดคิดเป็นไทห่างกับคนที่เลข 6 สีวาสองศอกสี่นิ้ว

คนที่เลข 9 นั้น ยื่นอยู่ตรงหลังหีบ ดิน }
กระสุน } แต่ว่ายื่นห่างอยู่ 4 หยาด

คิดเป็นไทห่างหีบ ดิน }
กระสุน } อยู่ 7 ศอก 7 นิ้วให้ดูรูปเขียนเถิด*

การอื่น ๆ มีอีกหลายอย่าง ซึ่งพวกทหารปืนใหญ่นี้ จำต้องเรียนรู้มาก จน
เป็นนายบอกได้ทุกตัวคนแล้ว จะต้องเปลี่ยนกันผิดเปลี่ยนกันปะจุใส่ปัดกัน ปัด
จะนวนจุดส่งดิน เพราะคนทำงานในปืนใหญ่นี้เหนื่อยไม่เท่ากัน คนที่ชักฝอย
และประจูปืนกับคนวิ่งส่งดินนั้นเหนื่อยมากกว่าคนอื่น จึงต้องเปลี่ยนกันรอบ ๆ
ไป ครั้นว่าปืนมาถึงที่หัดและที่รบแล้ว พวกทหารที่จะยิงในสำหรับปืนบอกนั้น

ต้องให้มายืนเข้าแถวอยู่ให้พร้อมกันข้างหน้าปืนนั้นก่อน ตามคนที่เลข 1
2
3
4

และเลขอื่นต่อไปในสำหรับปืนบอกนั้น คนที่เหลืออยู่จากที่เข้าไปในสำหรับปืนนั้น
ก็ต้องให้คอยระวังแลดูคนพวกในสำหรับปืนนั้น ถ้าคนในสำหรับปืนมีเหตุการณ์ขัด

ขวางอย่าง หนึ่ง
ใด) ก็ก็ต้องเอาคนที่เหลืออยู่นั้น เข้าเปลี่ยนทำงานยิงปืนแทน

ต่อไป กับอนึ่งการเป็นข้อใหญ่ อยู่ในทหารปืนนี้มีอยู่อย่างหนึ่ง ว่าเมื่อเพลาะจะ
เข้ารบและเข้าหัดนั้น ให้ตั้งใจให้แน่นอน อย่าได้วอกแวกสะกั้งสะเทือนซึ่งสิ่ง

* มีภาพประกอบ

หนึ่ง
ใด) ได้ ให้เอาใจผูกที่จะทำงานรบและหัก หักให้ตีรับฟังเครื่องสัญญาคือ
กลอง) และค่านายทหารจะบอกบังคับมาต่าง ๆ นั้น แล้ววางใจให้ขึ้นบานสบาย
ธง

อย่าได้ทุกข์โศกทุก ๆ ตัวคน ก็กับการซึ่งจะกระทำในการปืนใหญ่นี้ มีอยู่มาก
หลายอย่าง ใครเป็นทหารจำต้องหักไว้ ให้เป็นทุกหย่างเหมือนกันทุกตัวคน การ
ที่จะนับให้เรียงกันไปในันตั้งต้นแต่คนเลข^{น้อย} ๕) ก่อน แล้วจึงต่อไปข้างคนที่

เป็นเลขสูง ๆ คนที่เป็นเลข 1 นั้นเป็นนายบอกสำหรับบังคับคู่แลคนทั้งปวง
ในสำหรับปืนบอกนั้น ทำเนียบหย่างนี้เหมือนกันหมดทุกตำรา กับซึ่งคนที่สำหรับ
จะยิงปืนบอกหนึ่งนั้น ทำเนียบว่ามีได้น้อยกว่า 6 คนเลย เว้นแต่จะยิงปืนเล็ก ๆ
ทฤาคราวเมื่อขัดไม่มีคนถือปืน ถ้าจะใช้คนให้น้อยกว่า 6 คนหย่างนั้น ทำเนียบ
ว่าให้ถอนคนที่เป็เลขสูงออกเสียการที่ทำนั้น คนเป็เลขต่ำที่เหลืออยู่ใน
สำหรับปืน ต้องรับกระทำแทนจนครบถ้าที่จะยิงปืน ประการหนึ่ง ถ้าปืนนั้นจะ
ต้องการให้มีเชื้อกลางออกยิงรบกลางแปลงเมื่อใดนั้น ก็ต้องเพิ่มคนให้มากขึ้นอีก

ทำเนียบว่าคนซึ่งจะลากเรือคนนั้น ต้องเต็มเข้าตั้งแต่คนที่เป็เลข¹⁰ 11) ต่อ ๆ
12

กันขึ้นไปข้างเลขสูงกับอนึ่ง ทำเนียบจำคราวนี้จะว่าด้วยทหารเข้าแถว แล้ว
เปลี่ยนที่ยืนท่าหย่างเมื่อจะยิงปืนนั้น บทที่ 1 ว่าทหารยืนเข้าสองแถวอยู่ข้างหน้า
ปืนแล้ว เมื่อใดนายทหารบอกบังคับว่า เพิ่มเคโตะออบฝะมาจ้ คนที่เป็นเลข²
1 นั้นก็บอกว่า เรกเฟ กวิกมาจ้ คนที่เป็นเลข³ 2) นั้นเบ็ดแถวออกเป็นบ้าง

จะนาง แล้วก็พากันเดินไป ถ้าคนโตไปถึงที่ของตัวก็ให้หยุดอยู่ คนโตที่ยังไม่ถึง
 ก็ยืนก็ให้เดินต่อไป จนถึงที่ยืนของตัวแล้วจึงหยุด เมื่อจะหันตัวกลับไปข้างหน้า
 นั้น ให้กลับให้พร้อมกันทุกคนในขณะเดียวให้เร็ว แต่ให้ดูคนที่เป้นเลขที่ 2 นั้น
 เป้นสัญญา ถ้าเขากลับหน้ามาเมื่อใด ก็ให้กลับพร้อมกันเด็ด บทที่ 2 ว่าพวก
 ทหารทั้งปวงมายืนเข้าสองแถวอยู่ข้างหลังปืน หดาอยู่ข้างซ้ายปืน หดาอยู่ข้างขวา
 ปืนนั้นก็ดี เมื่อไคนายทหารบอกบังคับว่า เพิ่มเตโอ อะออบพะมาจ้ คนที่เป็น
 เลขที่ 1 ก็บอกว่า เลบเฟ กวิกมาจ้ ถ้าแม้รู้ว่าพวกทหารยืนเข้าสองแถว อยู่
 ข้างซ้ายปืนหดาอยู่ข้างขวาปืนนั้นก็ให้เดินไปพร้อมกัน แล้วมาเข้าที่ปืนนั้นเด็ด
 ถ้าแม้รู้ว่าพวกทหารยืนเข้าสองแถว อยู่ข้างซ้ายปืนแล้ว ถ้าคนเลขที่ 1 เขาบอก
 ว่าอย่างนั้น พวกทหารทั้งสองแถวก็ต่างคนต่างเดินไป เมื่อใครเดินไปถึงที่ของ
 ตัวก่อน ก็ให้หยุดไปที่ละคนๆ เหมือนหย่างที่ว่ามาในบทที่ 1 แล้วนั้น บทที่ 3
 ว่า นายทหารบอกบังคับว่า ดิตัดจะแมนเรีย คนที่เป็นเลขที่ 1 เขาก็บอกว่า
 เรกเอเบาเฟ กวิกมาจ้ๆ คนทั้งสองแถวนั้นแบ่งขาออกออกไปข้างละครึ่ง แต่ว่า
 คงเดินเป็นสองแถวอยู่เหมือนเดิม ที่แบ่งขาออกเป็นสองพวกนั้น พวกหนึ่งให้
 เดินมาทางข้างซ้ายปืน พวกหนึ่งให้เดินมาทางข้างขวาปืน ครั้นเดินหลักปืนพัน
 ไปแล้ว ก็กลับประจบติดกันเข้าเป็นพวกเดียวข้างซ้ายปืน เหมือนหย่างเดิมเดิน
 ต่อไปจนถึงที่ ถ้าเดินไปถึงที่แล้ว คนที่เป็นเลขที่ 1 เขาก็บอกว่าฯ ฮอละฯ
 พะรันฯ ทหารทั้งปวงก็หยุดอยู่แล้วก็หันหน้ากลับไปให้พร้อมกันโดยเร็วฯ บทที่
 4 ว่า นายทหารเขาบอกบังคับว่าฯ ดิตัดจะแมนพะรันฯ คนที่เป็นเลขที่ 1 ก็
 บอกว่าฯ กวิกมาจ้ฯ ทหารก็แยกออกเป็นสองพวก เหมือนที่ว่ามาแล้วนั้น เดิน
 หลักปืนขึ้นไป ครั้นหลักปืนพันแล้วก็กลับติดกันเข้าเป็นพวกเดียว พากันเดิน
 ต่อไปข้างหน้าปืน ครั้นถึงที่ยืนคนที่เป้นเลขที่ 1 เขาก็บอกว่าฯ ฮอละฯ ทหาร

ทั้งปวงก็ยืนหยุดอยู่ให้พร้อมกัน ๆ บทที่ 5 ว่าเมื่อนายทหารเขาบอกว่า ๆ ดិតต์
จะแมนแรก ๆ หฤฯ ดិតต์จะแมนเล็บ ๆ นั้นก็ดี คนที่เป็นเลขที่ 1 ก็บอกว่า ๆ
เรกหาบพะเฟฯ กวิกมาจฯ หฤฯ เล็บหาบพะเฟฯ กวิกมาจฯ นั้นพวกทหาร
ทั้งปวงก็หันตัวไปทางข้างขวาครึ่งหนึ่ง หฤฯข้างซ้ายครึ่งหนึ่ง แล้วก็เคีรเจดียงไป
ตามคำที่เขาบอกให้ไปซ้ายและขวานั้น แล้วก็พากันเคีรไป เมื่อเคีรไปตรงเส้นที่
จะยืนแล้ว คนที่เป็นเลขที่ 1 เขาก็บอกว่าฯ ฝรั่งเห็น ๆ พวกทหารทั้งปวงก็หัน
ตัวเคีรตรงเส้นไปข้างหน้าภอตรงเพลล้อ คนที่เป็นเลขที่ 1 ก็บอกว่าฯ ฮอละฯ
พวกทหารทั้งปวงก็พากันหยุดอยู่ในที่นั้น ๆ บทที่ 6 ว่า เมื่อนายทหารเขาบอกว่า ๆ
ดិតต์จะแมนเรียฯ คนที่เป็นเลขที่ 1 ก็บอกว่าฯ เรกเอเบาเฟฯ กวิกมาจฯ ทหาร
ทั้งปวงก็กลับตัวเอาหน้าเป็นหลัก คนที่เป็นเลขที่ 2³ นั้น กลับเป็นคู่หน้าแล้วก็
พากันเคีรไป เมื่อหันป็นแล้วก็ชักแถวหนีบติดกันเข้า เคีรต่อไปภอตรงที่ยืนแล้ว
คนที่เป้นเลขที่ 2³ ก็ภาแถวเดียวมาข้างซ้าย เมื่อถึงที่ยืนคนที่เป้นเลขที่ 1 เขา
บอกว่าฯ ฮอละฯ ฝรั่งฯ ทหารทั้งปวงก็หยุดอยู่ แล้วหันหน้ากลับมากทางข้าง
ซ้ายโดยเร็วฯ บทที่ 7 ว่า นายทหารเขาบอกว่าฯ ดិតต์จะแมนฝรั่งฯ คนที่
เป้นเลขที่ 1 ก็บอกว่าฯ กวิกมาจฯ คนที่เป็นเลขที่ 8⁹ ยืนอยู่คู่หน้า แล้วก็พากัน
เคีรตรงไป ถันเคีรพันร่างป็นไป และมีใต้ก็คขวางสิ่งใด คนที่เป็นเลขที่ 8⁹
ก็ชักแถวหนีบติดกันเข้าเคีรต่อไป ภอถึงตรงที่จะยืนแล้ว คนที่เป็นเลขที่ 8⁹ ก็
ชักแถวเดียวมาข้างซ้าย เมื่อถึงที่ยืนแล้ว คนที่เป็นเลขที่ 1 ก็บอกว่าฯ ฮอละ
ฝรั่งฯ พวกทหารในแถวทั้งปวง ก็หยุดยืนในที่นั้น แล้วก็พากันหันหน้ากลับ
มากทางข้างขวาฯ ที่นี้จะว่าด้วยท่าเหมยที่แบ่งคนยิงป็นบอกหนึ่งนั้นมิให้เท่ากันใช้
น้อยบ้างมากบ้าง ตั้งแต่สารับหนึ่งใช้ก้าวคน ลงไปจนถึงสารับหนึ่งใช้แต่สองคน

ยัง 2 คน
9)

ถ้าใช้บอกหนึ่งถึงสองคน ๆ ที่เป็นเลขที่ 1 นั้นเป็นคน

บังคับ
เลขปี
ปีคณว
เทศิน
จุด

คนที่เลขที่ 2 นั้น ชักเผื่อและประจุ
ใส่บักตันเข้าในปืน
วิ่งส่งลูกส่งดิน

อย่างนี้ถึงสองคน ยัง 3 คน
9) ถ้าใช้

บอกหนึ่งถึงสามคน ๆ ที่เป็นเลขที่ 1 นั้นเป็นคน

บังคับ
เลขปี
ปีคณว
เทศิน
จุด

คนที่เลขที่ 2

นั้น เป็นคนชักเผื่อและประจุ คนที่เป็นเลขที่ 3 นั้นเป็นคน

ใส่บักตันเข้าในปืน
วิ่งส่งลูกส่งดิน

อย่างนี้ถึงสามคน ยัง 4 คน
9) ถ้าใช้บอกหนึ่งถึงสี่คน ๆ ที่เป็นเลขที่ 1 นั้นเป็นคน

คนที่เลขที่ 2 นั้นเป็นคนชักเผื่อและประจุปืน คนที่เป็นเลขที่ 3 นั้น

เป็นคนที่เลขที่ 4 เทดินหุ
ใส่บักตันเข้าในปืน | วิ่งส่งลูกส่งดิน |

ยัง 5 คน ถ้าใช้บอกหนึ่งถึงห้าคน ๆ คนที่เป็นเลขที่ 1 นั้นเป็นคน บังคับ
เลขปี

ที่เป็นเลขชี้ 2 นั้นเป็นคนชักเผื่อและประจุก คนที่เป็นเลขชี้ 3 นั้นเป็นคน
ใส่ปลั๊กตันเข้าในปืน } คนที่เป็นเลขชี้ 4 นั้นเป็นคน ปัดฉนวน
วิ่งส่งลูกลูกส่งคืน } คนที่เป็นเลขชี้ 5
เทคินหู

นั้นเป็นคนจุดปืน หย่าหนึ่งห้าคน ยิง 6 คน ถ้าใช้บอกหนึ่งยิงหกคน ๆ ที่เป็น

เลขชี้ 1 นั้นเป็นคน บังคับ { คนที่เป็นเลขชี้ 2 นั้นเป็นคนชักเผื่อและประจุก
เลงปืน

คนที่เป็นเลขชี้ 3 นั้นเป็นคนใส่ปลั๊กตันเข้าในปืน คนที่เป็นเลขชี้ 4 นั้นเป็นคน
ปัดฉนวน คนที่เป็นเลขชี้ 5 นั้นเป็นคนจุดปืน คนที่เป็นเลขชี้ 6 นั้นเป็นคน
เทคินหู

วิ่งส่งลูกลูกส่งคืน หย่าหนึ่งยิงหกคน ยิง 7 คน ถ้าใช้บอกหนึ่งยิงเจ็ดคน ๆ ที่เป็น

1
2
เลขชี้ 3
4 ก็ทำการเหมือนหย่าที่ว่ามาในบอกที่ใช้หกคนนั้น แต่เติมคนเลขชี้
5
6

7 เข้าอีกคนหนึ่ง คนที่เป็นเลขชี้ 7 นี้สำหรับยืนอยู่รักษาที่บดิน แล้วคอยผลัด
คนที่เป็นเลขชี้ 6 วิ่งส่งลูกลูกส่งคืนด้วย คนสองคนนี้ทำงานเหมือนกัน คอยผลัด

เปลี่ยนกันหย่าหนึ่งยิงเจ็ดคน ๆ ยิง 8 คน ถ้าใช้บอกหนึ่งแปดคน ๆ ที่เป็นเลขชี้ 8

นั้นสำหรับช่วยคนเลขชี้ 7 ทำงาน คนที่เป็นเลขชี้ 8 นี้ทำงานร่วมกัน ลงที่
ก็ไปเปลี่ยนชักเผื่อประจุกปืนแทนคนที่เป็นเลขชี้ 2 ถ้าว่าคนที่เป็นเลขชี้ 2 มีเหตุการณ์

และที่เป็นเลขชี้
ยี่งแปดคน

1
2
3
4
5
6
7

นั้น ก็ทำการเหมือนอย่างสิ่งที่ว่ามาแล้วแต่หลังนั้น หย่างนี้
ยี่ง 9 คน ถ้าใช้บอกหนึ่งก้าวคน ๆ ที่เป็นเลขชี้ 9 นั้นเป็น

คนพนักงานสำหรับเผ้าที่บดิน อยู่กับที่ ไม่ได้ ไปอื่น และคนที่เป้นที่เลขชี้อื่น ๆ
ทั้งปวงนั้น ก็กระทำการเหมือนอย่างสิ่งที่ว่ามาแล้วแต่หลัง กับหนึ่งซึ่งคนที่สำหรับ
เชือกจะลากป็นนั้น จึงจะค่อยว่าต่อไปต่อภายหลัง และพวกทหารทั้งปวงเหล่านี้
ต้องฝึกหัดให้รู้จรงครบถ้าจึงจะได้ เพราะว่าจะต้องผลัดเปลี่ยนเวียนกัน ไปทุกคน

ทุกคน ๆ คราวนี้จะว่าด้วย ถ้าทางที่พวกทหารจะประจู่ป็นใน 20 บท นายบอก 909)
บทหนึ่งว่า คนที่เป็นเลขชี้ 1 นั้น ต้องเป้นคนบังคับแล้วระ วัง
ไว | บอกคำต่าง ๆ

ให้ทหารทั้งปวงที่เป็นลูกบอกของตัวกระทำการ ประจู่ป็น
ยี่งป็น | ในเวลาเมื่อจะรบและ

จะหัก แล้วได้รับคำแห่งทหารทั้งปวงที่เป็นลูกบอกของตัวเขาจะถามปลุกษาสิ่ง
หนึ่ง | ก็ต้องบอกให้เขากระทำไปให้ถูกถ้วนดีด้วยกับเมื่อเวลารบอยู่ คนที่เป็น

เลขชี้ 1 ต้องคอยรับคำสั่งจากขุนนางนายทหารเขาจะบังคับมาว่าให้ผ่อนดินที่จะยี่ง
นั้น ขึ้น
ลง | มากและน้อยตามหนทางที่จะยี่งไปใกล้และไกล เมื่อจะยี่งป็นกระสุน

แตกก็ต้องคอยรับคำสั่งว่าให้ผ่อนใช้หลอดกระสุนแตก ขึ้น
ยาว | ตามทางใกล้และ

ไกลให้กระสุนตกถูกตามทีหมายจะยิงนั้นด้วย ในเวลานั้นคนที่เป้นเลขซ์ 1 ก็บังคับ

ใช้คนที่เป้นเลขซ์ 7 ให้ผ่อนดินผ่อนหลอดกระสุน ชั้น
ยาว ตามกำหนดทหย่างเช่นว่า

มา ๆ บท 2 ว่าเมื่อขณะกำลังบังคับว่า ๆ โลด ๆ คนที่เป้นเลขซ์ 1 ก็ตั้งปากบอก

ปืนให้ตรงทางที่จะยิง ภู่อปืนประจุแล้ว คนที่เป้นเลขซ์ 1 ก็เข้าเล็งปืน เมื่อ

เล็งตรงหมายจะยิงได้แล้ว คนที่เป้นเลขซ์ 1 ก็บอกว่า ๑ เวที ๑ แล้วก็โดดออก

มาเสียให้พ้นทางล่อ ปืนจะตีบดอยหลัง แล้วจึงไปอยู่ข้างเหนือลม คอยดูกระสุน

ปืนของตัวที่ยิงไปนั้นว่าจะถูกทีหมายตามสังเกตหาไม่ หาดจะต้งแก้ไข

ประการใดบ้าง และในขณะที่เมื่อโดดออกมาั้นร้องบอกว่า ๆ แพยะ ๆ คนที่เป้น

เลขซ์ ๕ เขาก็จุดปืนออกไป ภู่อปืนจุดออกไปแล้ว คนที่เป้นเลขซ์ 1 ก็กลับเข้ามายืน

อยู่ที่เการิมไม้คัตท้าย ถ้าปืนนั้นเต็รตีบดอยหลังพื้นที่ยิงลงมาคนที่เป้นเลขซ์ 1 นั้น

ก็จัดแจงบังคับให้พวกลูกบอกเข็น ปืนขึ้นไปเสียที่เก่า แล้วตัวก็ช่วยจับไม้คัตท้าย

เข็นไปด้วย ชักเผื่อปืน

๑๐๑) บท 3 ว่า คนที่เป้นเลขซ์ 2 ซึ่งเป็นคนชักเผื่อและประจุ

นั้น ยืนหันหน้าไปตามบอกปืน เสมอกันกับแนวหน้าล่อเหลี่ยมข้างหน้า มือขวา

ถือไม้ยัดฟูกอกเลา มือที่จับไม้ยัดนั้นจะเนรวางลงไม้เอนฟูกอกเลาไปข้างหน้า

กำหนดคทีเอนไม้ั้นประมาณ 45 องศา เมื่อใดกำลังบังคับว่า ๆ โลด ๆ จังหวะที่

1 ก็ให้หันหน้ากลับตัวมาข้างซ้าย คือกลับหน้ามาข้างปืน แล้วแก้วเท้าขวาเข้าไป

หาปืนแต่ว่าแก้วให้เจดียงไปข้างปากบอกปืนแก้ว 1 ในขณะที่พร้อมกันนั้น ถือตั้งไม้

ยัดตรงขึ้นโดยเร็ว หัวสากที่ยัดปืนนั้น ให้ตรงกันกับหัวแม่เท้าขวาของตัว แต่ว่า

ให้สูงห่างหัวแม่เท้าไว้สักหน่อยหนึ่ง มือที่ถือไม้ยัดฟูกอกเลานั้นให้หนีบศอก เข้า

ให้ชิตีข้างของตัวที่เดียว ๆ จังหวะที่ 2 ให้เก้าเท้าซ้ายไปข้างหน้า แต่เคลื่อนไปข้างซ้ายเก้า 1 ในขณะที่พร้อมกันนั้นนอนไม้ยัดลงฟุตอกเลาอยู่ข้างซ้าย คือข้างบ่าบอกป็น มีอขวานั้นจับอยู่ที่กลางไม้ แล้วก็เก้าแยกเท้าขวาไปข้างขวาขณะแวง 3 องศาเก้า 1 แล้วก็อหัวเข้าขวาเข้าน้อยหนึ่ง นอนไม้ยัดลงให้ตรงได้ระดับกับลำป็นที่เดียว แล้วรูดมือเหยียดแขนทั้งสองข้างออกไปให้พร้อมกัน จับเอาต้นไม้ปลายไม้ฟุตอกเลานั้นอยู่ข้างซ้าย หัวสากนั้นอยู่ข้างขวา มือขวาที่จับก้านไม้ยัดข้างหัวสากนั้น ถ้าวาหล้งมือขึ้นข้างบน มือซ้ายที่จับก้านไม้ยัดข้างฟุตอกเลานั้น หายเอาฝ่ามือขึ้นข้างบน หล้งมือลงข้างล่าง แล้วเอาฟุตอกเลาแนะเข้ากับลูกแก้ว บ่าบอกป็นเสียประเดี่ยวนึง แล้วจึงเอาฟุตอกเลาใส่เข้าไปใน ป็น แล้วก็วางมือซ้ายห้อยลงมาเสียไม่จับไม้ยัด ฝ่ามืออยู่กับต้นขาซ้าย และระวงหัวไหล่ให้ตรงอย่าให้เอียงเลย ในขณะที่พร้อมกันนั้น ยึดหัวเข้าขวาขึ้นเสียงอหัวเข้าซ้ายลงเสือกฟุตอกเลาเข้าไปให้ถึงก้นบงป็น ให้พร้อมกันในขณะที่แวงแล้วก็หันฟุตอกเลาเซ็ดป็นสองรอบ และเมื่อหันนั้นให้ใช้ข้อมือ แรกหันกดแอ่นข้อมือลงก่อน หันฟุตอกเลาเข้ามาข้างตัว แล้วจึงกลับหันฟุตอกเลาออกไปข้างนอกโค้งข้อมือขึ้น ในขณะที่หันฟุตอกเลาซ้าระป็นนั้น ให้กดฟุตอกเลาเข้าไปให้หนัก ๆ ให้ฟุตอกเลาชิดถึงก้นบงป็นที่เดียว ครั้นเซ็ดป็นแล้วก็ชักฟุตอกเลาออกมาในขณะที่เมื่อชักฟุตอกมานั้นเหยียดหัวเข้าซ้ายตั้งขึ้นกลับงอหัวเข้าขวาลง แล้วก็เอามือซ้ายจับเอากันไม้ยัดที่ริมฟุตอกเลา แล้วจึงเอากันไม้ยัดที่ริมคอฟุตอกเลานั้นเกาะเข้า กับลูกแก้ว ไต่บ่ากับป็น $\frac{2}{3}$ | ที่ แล้วเอาฟุตอกเลาแนะเข้า กับลูกแก้วบ่ากับป็นเหมือนอย่างที่ว่า มาก่อนนั้น แล้วก็รูดมือเข้าหากันทั้ง ซ้าย | ที่กลางไม้ยัด กลับไม้ยัดเอาหัวสาก
ขวา

เข้ามาข้างบน ปีน แล้วจึงเอาหัวสากแนะเข้าไว้กับลูกแก้วบ้างบอกรบนี้ เขยียดมือ
 ออกไปจับเอาต้นไม้ปลายไม้ทั้งสองข้าง มือซ้ายที่จับข้างหัวสากนั้น กลับเอาหลัง
 มือขึ้นข้างบน มือขวาที่จับกันไม้ยัดข้างฟุ่ดอกเดานั้น หายเอาฝ่ามือขึ้นข้างบน
 หลังมือลงข้างล่าง และในทำเนียบว่าถ้ามือไหนอยู่ข้างหัวสาก ต้องจับกว่าหลังมือ
 ขึ้นข้างบนรำไป ถ้ามือไหนจับอยู่ข้างฟุ่ดอกเดา ก็ต้องหายเอาฝ่ามือขึ้นข้างบน
 รำไป ๖ บท 4 ว่า ลางที่ป็นนั้นเป็น ป็นจะนิคยาว ไม้ฟุ่ดอกเดาเสือกเข้าไปทีเดียว
 นั้น หากถึงกับป็นไม้ ถ้าแม่นยังนั้นคนที่เป้นเลข 2 ที่ชักเผือเสือกไม้ยัดเข้าไป
 ภา่มือขวาของตัวที่จับอยู่กลางค้ำไม้ยัดนั้นถึงบ้างบอกรบนี้เข้าแล้ว ก็ให้เขยียด
 แขนรูดมือขวา เลื่อนขยับไปจับค้ำไม้ยัดเสียใหม่ที่ริมหัวสาก แล้วจึงเลือกฟุ่
 ดอกเดาเข้าไปอีกหนหนึ่ง จึงจะถึงกับป็น ๖ ด้วยว่าป็นนั้นเป็น ป็นจะนิคยาว
 และในขณะที่มือขยับมือขวาออกไปจับค้ำไม้ยัดที่ริมหัวสากนั้น ให้งอหัวเข่าขวา
 เขยียดหัวเข่าซ้ายตั้งขึ้น ครั้นเสือกฟุ่ดอกเดามาข้างกันป็นแล้ว ก็ให้กลับงอหัว
 เข่าซ้ายลงเขยียดหัวเข่าขวาขึ้น ๖ บท 5 ว่า ถ้าจะยิงป็นฉัตรไชย และป็นนั้น
 เป้นเรือนดินสองชั้น คนที่เป็นเลข 2 ต้องกดฟุ่ดอกเดาเข้าไปในเรือนดินให้ถึง
 กันป็นทีเดียว แล้วจึงเช็ดเผือให้หมดจดดี แล้วก็ถอดเอาฟุ่ดอกเดาออกมา
 เช็ดหน้าเรือนดินข้างนอกให้ทั่ว แต่ว่าเมื่อเช็ดนั้นจับไม้ยัดให้แน่นทั้งสองมือ อย่า
 ให้ค้ำไม้ยัดหมุน ไป
มา ในมือได้ ครั้นเช็ดในล้ากลองป็นทั่วแล้วก็ชักไม้ยัดออกมา
 จับทั้งไม้ยัดขึ้นเอาฟุ่ดอกเดาไว้ข้างบน หัวสากอยู่ข้างแผ่นดินตั้งไม้ยัดตรงทีเดียว
 แล้วเอาฟุ่ดอกเดาเช็ดบ้างบอกรบนี้ให้หมดจดดี ลางที่ป็นฉัตรไชยไม่เป้นเรือนดิน
 สองชั้น เป้นเรือนดินชั้นเดียว เหมือนป็นตามทำเนียบ ถ้าว่าอย่างนั้นคนที่เป้น
 เลข 2 ก็ชักเผือชำระป็น กระทำเหมือนป็นตามทำเนียบที่ไม่มีเรือนดินสองชั้น

นั้น ๖ บท 6 ว่า เมื่อใดคำบอกว่า ๖ ซิคสะแพะริง ๖ คนที่เป็นเลข 2 นั้นก็
 เปลี่ยนเอามือซ้ายถือไม้ยักถอยลงมา ข้างหลังล้อปั่นเอาไม้ยักใส่เข้าในห่วงหน้
 ที่ติดไว้สำหรับใส่ไม้ยักที่ข้างวาง แล้วเอาหนังรวบรัดไม้ยักข้างฟูกอกเลาซัดเซมซัด
 เข้าเสีย แล้วกลับมายืนอยู่ที่ ๆ ของตัวคั้งเก่า หันหน้าไปข้างหน้าปั่นที่วานี้เป็น
 ทำเนียมเมื่อปั่นลากเค็รไปบ้าง หยคียงบ้าง ^{ปะจึปั่น} บท 7 ว่า คนที่เป็นเลข
 3 เป็นคนใส่ปักตันเข้าในปั่น และยืนถ้ำทางก็เหมือนกันกับคนที่เป็เลข 2 ที่
 ว่าจะมาแต่หลังแล้ว เมื่อใดคำบั้งคับบอกว่า ๖ โลต ๖ คนที่เป็นเลข 3 ก็หันหน้า
 กลับตัวมาข้างขวา เก้าคืนเจ็ลียงไปข้างซ้ายเข้าไปห่าบักบอกปั่น แล้วก็หันหน้า
 กลับตัวมาข้างขวากที่หนึ่ง รับเอาปักตันจากมือคนที่เป็เลข 3 และเมื่อรับ
 ปักตันนั้น ต้องยกมือสองมือขึ้นแบออกทั้งสองข้าง หงายฝ่ามือขึ้นข้างบนข้างมือ
 ซ้ายซีก้อยทั้งสองมือนั้นติดกัน หัวแม่มือทั้งสองนั้นขึ้นข้างบน เพราะทำมือ
 หย่างนั้นจึงจับปักตันได้สนิท และเมื่อจับนั้นตัวปักตันอยู่ข้างมือขวา กระสุน
 ที่ผูกติดกับปักตันนั้น อยู่ข้างมือซ้าย ภอคนที่เป็เลข 2 ซักฟูกอกเลาออกจาก
 บักบอกปั่น คนที่เป็นเลข 3 นั้นก็หันหน้า กลับตัวมาข้างซ้าย เอาปักตันกับ
 กระสุนใส่เข้าไปในบักบอกปั่น แต่วาเมื่อใส่ั้นระวังอย่าให้ตะเข็บปักตันขึ้นข้างบน
 จะตึกจะนวน แทงจะนวนยากยิ่งซึ่มักสะปลับไม้ทีเลย เมื่อใส่ปักตันเข้าไปแล้ว
 ต้องยืนคอยอยู่ที่นั้น กว่าคนที่เป็เลข 2 จะปะจึปั่นแล้ว จึงเก้าถอยหลังออก
 มาให้พร้อมตีนพร้อมจ้งหะกับคนที่เป็เลข 2 นั้นทีเดียว ^{กะทั้งปักตัน} (๑๐๑) บท 8
 ว่าภอคนที่เป็เลข 3 ใส่ปักตันเข้าไปแล้ว คนที่เป็นเลข 2 นั้นก็เอาไม้ยักใส่
 เข้าไปในบักปั่นรูดมือซ้ายมาจับค้ำไม้ยัก ริมมือขวาข้างฟูกอกเลา แล้วก็กะทั้ง

บัณฑิตเข้าไป และเมื่อกะทงนั้นโยนตัวทิ้งตัว ไปตามมือที่กระทุ้งด้วย เพราะ
 หย่างั้นจึงจะกะทุ้งบัณฑิตได้หนักดี แล้วจึงถือหัวเข้าซ้ายลง เขยียดแขนซ้ายตรง
 ออกไปข้างๆ แต่แขนนั้นยกให้สูงเสมอกับหัวไหล่ แขนมือออกให้ตึงเอาหลังมือ
 ขึ้นข้างบน เมื่อกะทุ้งบัณฑิตเข้าไปถึงที่แล้ว ก็กะชากสากออกมาด้วยมือขวา เมื่อ
 ไม้ยัดจะออกมาจากล้ากล้องป็นนั้น มือขวาที่จับค้ำไม้ยัดนั้นอย่าจับให้แน่นก้ำแต่
 หลวมๆ ให้ค้ำไม้ยัดเหวี่ยงออกมาตามมือที่กำ เมื่อไม้ยัดเหวี่ยงออกมาถึงกลางค้ำ
 จึงคอยจับเอาไว้ให้แน่น และซึ่งมือซ้ายนั้นให้คอยจับที่ต้นไม้ยัดริมหัวสาก ใน
 เมื่อขณะหัวสากพ้นออกมาจากบักบอกรึ้นนั้น แล้วเอาต้นสากแนะเข้ากับลูกแก้ว
 บักบอกรึ้น ก้านไม้ยัดนั้นให้ตรงได้ระดับกับป็น เหมือนที่วามาแล้วแต่หลัง
 นั้น แล้วยืนยัดหัวเข้าขึ้นให้ตรงทงสองข้าง งอแขนทงสองข้างเข้า ชักค้ำไม้ยัด
 ตรงเข้ามาให้ติดกับหัวอก แล้วยกต้นขวาเกัดถอยออกมาให้เร็วเกำหนึ่ง และขณะ
 เมื่อถอยต้นขวาออกมาเกำหนึ่งนั้น สีข้างของตัวภอตรงก็บังล้อป็นข้างหน้า แล้ว
 ถอยต้นซ้ายออกมาข้างหลังอีกเกำหนึ่ง แล้วยกต้นขวาถอยออกมา ยืนประจบเคียง
 กับต้นซ้าย เปนสามเกำด้วยกันเมื่อออกมาจากป็น และเมื่อถอยต้นขวาออกมา
 ประจบกับต้นซ้ายนั้น ไหย่มือซ้ายมาตบก้านไม้ยัดไว้ทีหนึ่ง ตั้งไม้ยัดขึ้นให้ตรง
 ยิ่งเกำ เอาหัวสากตั้งไว้บนหัวแม่เท้าขวา ซึ่งเอามือซ้ายไปตบก้านไม้ยัดเข้าไว้
 ทีหนึ่งนั้น เพราะกลัวว่ามีจะยกไม้ยัดตั้งตรงขึ้น ใช้แต่มือขวามือเดียว กลัวไม้
 ยัดจะล้มไปข้างหน้า จึงต้องทำอย่างนั้น ถึ้นถอยออกมายืนอยู่ที่ ๆ แล้วอย่าให้
 เหลียวหน้าไปข้างอื่น ตานั้นให้จับอยู่กับบักบอกรึ้น ภอเห็นเขาจุดป็นควัน
 พลุ่งออกไปจากบักบอกรึ้น แล้วก็ให้กลับเข้าไปเร็ว ๆ ประจุป็นต่อไปอีก เหมือน
 หย่างั้นที่วามาแต่ก่อนนั้น ๆ บท ๑ ว่า ถ้าเมื่อนำป็นนั้นเป็นป็นจะนิคยาล้ากล้อง

ยาวคนที่เป้นเลขชี้ 2 ก็เค็รไมยัดขยับมือจับสองหนเหมือนหย่างที่ว่ามาในบทชัก
 เพื่อน ๆ บท 10 ว่า ถ้ายิงปืนฉัตรไชย กระสุนหนัก 24 ปอน คิดเป้นไท
 กระสุน 7 นิ้ว ถ้ากระสุนหนัก 12 ปอน คิดเป้นไทกระสุน $\frac{5}{1}$ นิ้ว เมื่อคน
 เลขชี้ 3 ใส่บ่ศตันเข้าไปในปืน คนที่เป้นเลขชี้ 2 ก็กะทึงบ่ศตัน คนที่เป้นเลขชี้
 3 ก็ยกกระสุนแตกใส่เข้าไปในปืนอีก คนที่เป้นเลขชี้ 2 ก็ค่อย ๆ เอาไมยัดเสือก
 กระสุนแตกเข้าไปในกันบ่ปืน การซึ่งประจุกระสุนแตกนี้ ต้องระวังมากด้วย
 กลัวหลอดและฉนวนกระสุนจะยับเยิน ๆ บท 11 ว่า ถ้ายิงปืนฉัตรไชยกระสุน
 5 องกลีกริ่ง คิดเป้นไทกระสุน 6 นิ้ว 3 กะเบียด คนที่เป้นเลขชี้ 3 ประจุบ่ศตัน
 เข้าไปในปืน แล้วรับเอากระสุนแตกจากมือคนที่เป้นเลขชี้ 8 มาใส่เข้าไปในปืน
 อีก คนที่เป้นเลขชี้ 2 ก็ประจุ เหมือนหย่างที่ว่ามาแล้วในบท 10 นี้ ปัดฉนวน

บท 12 ว่าคนที่เป้นเลขชี้ 4 นี้ เป้นคนสำหรับปัดฉนวนใส่ดินหู ยืนอยู่ข้างขวา
 ปืนตรงกันกับฉนวนออกมา อยู่ตรงหลังคนที่เป้นเลขชี้ 2 หันหน้าตามกันไปข้าง
 หน้าปืน เมื่อคำบอกว่ ๆ โลด ๆ คนที่เป้นเลขชี้ 4 นี้ก็ทำออกข้างซ้ายเข้าไป
 ปัดฉนวนปืน แล้วเอาหัวแม่มือข้างซ้ายเซ็ดฉนวนปืน ถันเซ็ดหมดจดดีแล้ว
 ก็เอาหัวแม่มือซ้ายกดปัดฉนวนปืนลงไว้ และนิ้วมือนั้นห้อยปลายนิ้วลงอยู่ข้าง
 ซ้ายปืน แล้วก้งศอกยกขึ้นไว้ให้สูง เพราะว่าจะเป็ดทางให้คนที่เป้นเลขชี้ 1 เลง
 ปืนสนัดในเวลาคนที่เป้นเลขชี้ 2 ประจุปืนอยู่ และมือขวานั้นเอาไฟลหลังมาลวง
 กันซิบใส่ฉนวนที่ผูกบนเอวไว้ข้างหลัง คอยจะหีบฉนวนใส่ปืน ถันปืน
 ประจุแล้วก็เก้ากลับออกมาข้างขวา พร้อมกันกับคนที่เป้นเลขชี้ 2 ที่ประจุปืน ใน
 ขณะเมื่อออกมายืนอยู่นั้น จึงหีบเอาฉนวนดอกเหล็กที่ในคันซิบ ขึ้นเกาะกะลา
 ที่ปัดดินฉนวนที่สะเท็ดเตรียมไว้ดอกหนึ่งเพราะจะให้จุดคิงง่าย ถ้าไม่เกาะ

กะตาสเสียจุดไม้ติคเรวเข้าไป ครั้นแกะแล้วมือนั้นก็กองเอาไว้ในคันซิมมิได้เอา
 ออกเลย ตั้งแต่เวลาเมื่อเก่าเข้าไป ปัดจะนวนแล้วก็ยื่นคอยอยู่จนถึงคำบอกว่า ๖
 เเรตี ๖ ครั้นคำบอกว่า เเรตี ก็จึงเก่าเข้าไปแยงจะนวน ครั้นแยงจะนวนแล้วจึง
 เอาดอกเห็ดใส่ลงในรูจะนวนดอกหนึ่ง แล้วก็เอามือซ้ายปัดจะนวนไว้จนถึงคำ
 บอกว่า ๖ แพยะ ๖ จึงเก่าออกมาเสียข้างขวา และเมื่อเก้านั้นระวังให้พันล้อป็นจะ
 ดิบเค็รถอยหลังลงมานั้นด้วย ครั้นถอยออกมายืนอยู่แล้วอย่าให้เหลียวหน้าไปข้าง
 อื่นตานั้นให้จับอยู่กับบักบอกป็น ภาเห็นเขาจุดป็นควัน พลุ้งออกไปจากบัก
 บอกแล้วก็กลับเข้าไปให้เร็ว ๆ ปัดจะนวนให้เขาปะจูป็นต่อไปอีกเหมือนหย่างที่
 ทำมาแต่หลังนั้น ประการหนึ่ง ถ้าป็นนั้นจะหยุดไม่ยิงอีก นายทหารเขาก็บอก
 ว่า ซิชสะแพยะริง ๖ คนที่เปนเลข 4 นั้น ก็ถอยออกมารับเอาต้นไม้ยัดข้างคีสะ
 สากใส่ไว้ในห่วงหนัง ที่ติดไว้สำหรับใส่ไม้ยัดที่ข้างราว แล้วเอาหนังรวบรัดไม้ยัด
 ข้างหัวสากเข้าซัดเซมซัดเสีย แล้วกลับออกมายืนอยู่ที่ ๆ ของตัวตั้งเก่า ๆ

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ง

หนังสือจดหมายเหตุบางกอกรีคอร์เดอร์

รายชื่อผู้ทูลขอจดหมายเหตุนี้

ชื่อที่มีฟองคันทันน่านอยู่นั้น ได้ใช้เงินค่าหนังสือเล่มคันทันแล้ว ชื่อที่ไม่มีฟองคันทันน่านนี้ยังไม่ได้

- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
กรมหลวงวงษาราชสนิท
กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ
กรมหมื่นราชสีห์
หม่อมราโชทัย
- หลวงวิจิตรชไล ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม
นายเผือกมหัทธเล็ก บ้านดินสอ
พระธีรธรรมสาสน แพน้าวัดสังฆาย
นายจิต อยู่บ้านก๊กจีน
นายคึก บ้านอยู่สำเหร่
- เจ้าพระยาพระคลัง
จมื่นสักริบาน บ้านอยู่ตะพาน เล่าเอี้ย
- เจ้าหมื่นเสมอใจราช อยู่หลังวัดพระยาญาติ

- ชุนอิน อยู่หลังวัดพระยาญาติ
พระยามนเทียรบาล
- พระนายไวย อยู่บ้านคลองกรมท่า
พระอินทรราชบีศีสี่ราชรองเมือง
พันท์เทพราช บ้านอยู่ถนนคานเจ้าคุรศ
พระยาสุรินทร์ราชเสนี อยู่ปากคลองบางลำภู
พระภาสีสสมบัติบริบูรณ์
- หลวงทิพอักษรเสมียนตรา
- พระสีธรรมบริรักษ์ เมืองนคร
- หลวงวิเศษภักดี เมืองสงขลา
- พระยามนตรีสุวิทย์วงษ์
- พระยาราชวรานุกูล อยู่บ้านเจ้าพระยานิกรบดิน
เจ้าพระยายมราช
- หม่อมเจ้ากลาง บ้านริมคลองวัดคอกไม้
- คุณเศรษฐวิไชย อยู่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่
หลวงเทพราชแสนยา
หลวงพิไชยวารี บ้านอยู่เหนือกบตันฉุน
- นายแดง อยู่วังกรมหมื่นมเหศวร
- ชุนพิพิธรัตนพิจารเจ้าสัวฟัก
มีศเทอเอศวาทศ์ที่กงสุลอังกฤษ
จีนแสง แพอยู่น่าวัดเชิงเลน
- หมื่นรองสุพมาตรา เมืองเพชรบุรี

- ๑ หมื่นรองแขวง เมืองเพชรบุรี
พระยาอภัยสงคราม
หลวงนายเดช อยู่ริมคลองทพานหัน
จีนสื่อเป็นหลวงพิสารสุผล
- ๑ นายทัต บ้านอยู่ในคลองทพานหัน
นายบุน โรงพิมพ์
เจ้าฟ้ามหามาลา
ขุนทองซื่อ บ้านเหนือพระยาอภัยสงคราม
- ๑ นายปรีดา บ้านนำวัดโพ
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์
พันจันฉุมาศ อยู่ริมบ้านหลวงนาวานิก
- ๑ นายเอี่ยมมหัตถ์เล็ก อยู่ที่ศาลต่างประเทศ
เจ้าเบน บ้านอยู่ริมตลาดพลูข้างใน
- ๑ หลวงรักษาสสมบัติ
หม่อมเจ้าทั้ง อยู่วังเจ้าฟ้าอิศราพร
คุณเทียนฤาวัลณโภ วัดบวรนิเวศ
- ๑ จมื่นทิวรักษา
นายช่วง อยู่ที่บ้านมิตเตอชะกอศ
นายหล้า เพชรบุรี
พระปลัด เพชรบุรี
พระสมุห์มนเทียน วัดบวรนิเวศ
- ๑ หลวงภาสวิเสศ คือเจ้สัวเถียน

- พระยาบริรักษ์ผู้ตร เมืองพังงา
- พระกาณจนกิตติ
- จมื่นราชาราช เมืองเพชรบุรี
พระนรงค์วิจิตร แพอยู่บางยี่ขัน
พระยาสาตราฤทธิรงค์
- พระรัตนโกษา อยู่หลังบ้านพระยาเพชรพิไชย
- พระนานาพิธาสี
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
- พระยาบุรุษย์ราชพัลลภ
- พระยาไพบูล อยู่ตรอกวัดโลก
- พระวิสุทธิธวารี อยู่หน้าวัดเชิงเลน
- นายไชยรรอย อยู่หน้าวัดมหาธาตุ 4 จบ
- พระสีห์เสนา อยู่บ้านพระสีห์เทพ ตรงบ้านปูน
- ท้าวไผ่ฤก บ้านอยู่ตลาดน้อย
นายทิม โรงพิมพ์
หมอสมีศ อยู่บ้านคอกควาย
- กรมหมื่นนารจัก
- หม่อมเจ้าประเสริฐศักดิ์ อยู่ริมท่าช้าง
- กรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา
- กรมหมื่นอุดมรัตนราสี
พระยาเพชรพิไชย
- ชนสมุทธโคจร

- หลวงบริบูรณ์สุรการ
พระวิสุทธิโยธามาตย์
หลวงพิสุทธิสาครกิจ
- นายเวนหมี่ อยู่วังกรมหมื่นมเหศวร
- จินนึ่ม อยู่แพหน้าวัดเลียบ
- นายหรั่ง บ้านริมวัดนางชี
- กรมหมื่นศักดิ์ดาพิศาร
- พระยาสุเรนทร์ราชเสนา
- คุณสิงห์พิศาร
- นางว่าง บ้านอยู่คลองมอดน
- ขุนวิเสศไพศา อยู่ริมวัดศัปกโณ
- หลวงนาวาเกรนิกร
พระยาราชภักดี บ้านอยู่ในคลองตพานหัน
- หลวงอภัยวาทิช บ้านไต้วัดสำเพง
กรมหมื่นผู้บาน
หลวงสกนฉิมาร บ้านอยู่ตพานยาว
- ขุนสุรภักดี แพหน้าบ้านเจ้าคุณโชติภ
หม่อมเจ้าภานุมาศ อยู่วังพระพิทักษ์เทเวศ
- ขุนทิพดีผู้ค้าย เมืองเพชรบุรี
- เฟรตริกวิลเลียม ลูกพระปลัดเมืองเพชร
- วอลเตอเลาวิ ลูกเจ้าเมืองเพชร
กับตันฉุน

ยูนิเวอซิตี*

เมื่อไรจะบังเกิดใจการรณาโอบอ้อมอารีเช่นท่านที่เมืองบาโบนั้น แลเมื่อไรจะมียูนิเวอซิตีทั้งชั้นในกรุงสยามบ้างเล่า คนชาวเมืองไทยที่เป็นเสรีมีเงินก็มีอยู่บ้าง, ก็ควรที่คนทั้งหลายจะพร้อมใจกัน, ตั้งที่สำนักนครูส่งสอนศิลปศาสตรวิชาการความรู้, แลให้หัดพูดหัดแปลภาษาต่าง ๆ, แต่ภาษาที่ยังกำลังใช้อยู่ในกาลทุกวันนี้เป็นสำคัญ, มีภาษาอังกฤษภาษาฝรั่งเศสแลภาษาเยอรมันเป็นต้น แลที่สำนักอาจารย์ส่งสอนภาษามคร ก็มีอยู่แล้ว, แต่ภาษามครนั้น, ไม่ได้สำแดงคติโลกย์ ถึงผู้ใดจะรู้เลียดในภาษามครนั้น, ก็จะไม่เกิดความรู้รอบในทางคติโลกย์เลย

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ยินข่าวว่า, พระปลัดเมืองเพชรบุรีมีความปรารถนา, จะตั้งที่สำหรับครูส่งสอนศิลปศาสตรตามภาษาต่าง ๆ ที่เป็นสำคัญ, ซึ่งได้ใช้สอยกันอยู่ในกาลทุกวันนี้มาก พระปลัดนั้นหมายว่าจะจ้างครูมาแต่เมืองนอก, แลให้เด็กทั้งปวงที่จะไปเรียนวิชานั้น, เสียเงินทุกปี ๆ ภาควัดเงินค่าจ้างครูที่ส่งสอนนั้นได้ ข้าพเจ้าได้ยินดังนั้น, เหนชอบด้วย แลเห็นควรที่คนมีเงินจะเข้าส่วนในการที่จะทำตกเป็นที่ครุสำหรับส่งสอนวิชานั้นอย่างประเทษยุโรป ทำแล้วก็จงฝากลูกไปไว้ในที่นั้นให้อยู่หลายปีจึงจะได้รู้สนัดในภาษาต่าง ๆ, แลมีปัญญาที่กรองคิดกระทำกรางานให้สำเร็จตลอดไปได้ตามในใจเขา, ภาวสมเจ็จพระเจ้าแผ่นดินเมืองสยามจะวางพระไทยใช้ราชการใหญ่แก่เขาได้, ไม่ต้องการกลัวว่าจะเสียราชการไป บัดนี้ข้าพเจ้ามีความเสียตายนัก, ที่ท่านผู้ใหญ่ไม่ได้จัดแจงสำนักครูส่ง

* ถัดจากหนังสือจดหมายเหตุบางกอกกรี๊ดเดอร์ ฉบับที่ 1 เล่มที่ 1 1 มิถุนายน พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865) หน้า 37-38. และ ฉบับที่ 1 เล่ม 1 19 ตุลาคม พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 140-141.

สอนเช่นว่ามานั้น, แต่แรกเดิมได้สิบสี่ปีมาแล้ว ถ้าได้ทำก็ทุกวันนี้คงมีคนหนุ่ม ๆ หลายสิบคน, ที่ได้รับสันตติในการแปลภาษาอังกฤษแลภาษาฝรั่งเศส, แลอินเดอเนชันแอลพอซก็ออกกฎหมายสำหรับใช้ในระหว่างเมืองต่อเมืองนั้น แลจะได้เป็นผลประโยชน์แก่เมืองไทยหลายอย่างนัก แต่บัดนี้เต็มที่จะหาคน ๆ เดียวซึ่งเปนชาวเมืองไทยที่อาจอ่านในหนังสือสยามเทศร์, ฤาหนังสือบังกอกรีกอเดอแต่น่าเดียวได้

อนึ่ง มีคำสาสุติกล่าวไว้ว่า, ถึงจะทำที่สายนัก, ก็ดีกว่าที่จะไม่ทำเลยอีก คำนี้เป็นคำชอบอยู่ ถึงเวลานี้เป็นเวลาสายนัก, ก็ควรจะจับทำตึกสำนักครุสงฆ์สอนศิลปศาสตรวิชาการทั้งปวงโดยพลัน, หากว่าที่จะผัดเพี้ยนไปอีกไม่เลย ถ้าได้ทำอีก 10 ปี จึงจะมีบุุตรข้าราชการหนุ่ม ๆ หลายสิบคนที่ได้รับสันตติในภาษาอังกฤษแลภาษาฝรั่งเศส, แลภาษาเซอร์มานแลศิลปศาสตรวิชาการต่าง ๆ ในกาลทุกวันนี้, ที่กรุงสยามต้องจำเปนให้ชาวเมืองไทยรู้ในภาษาต่าง ๆ, แลศิลปศาสตรวิชาการเช่นว่ามาแล้ว, เพราะกรุงสยามคจเคลื่อนจากที่ ๆ เคยตั้งอยู่นั้น, ไปตั้งอยู่ใหม่ในประเทศยุรบแล้ว, มีชาวประเทศยุรบมารคนปนอยู่ด้วยกันมาก, ได้ตั้งเปนไมตรีกันเปนหลายเมืองแล้ว ถ้าไม่ได้เรียนรู้ในภาษาแลศิลปศาสตรวิชาการของเขา, จะกระทำการงานสิ่งใดด้วยเขาก็ขัดข้องนักไม่สะดวกเลย จะได้เกิดความอภัยศต่าง ๆ, เพราะมีความรู้่น้อย, แลชาวเมืองที่เขาล้อมรอบอยู่นั้น, เขารู้ภาษาแลวิชาการมากกว่าตัว ถ้ากระนั้นที่ไหนจะได้ชื่อเสียงว่าเปนเมืองใหญ่ได้เล่า

ด้วยข้าพเจ้าผู้ได้อ่านหนังสือพิมพ์ริกอเดอนี้, ได้ยินท่านพรรณาเรื่องความเมืองอื่น ๆ, ว่ามีเศรษฐีเมืองใหญ่ ๆ, เรียไรกันออกเงินสร้างตึกใหญ่, ไว้สำหรับเป็นที่สอนหนังสือเด็ก, แลสอนวิชาการต่าง ๆ เปนหลายแห่งหลายตำบล เหนเปนคุณเปนประโยชน์แก่แผ่นดินมาก, ดีกว่าสร้างวัดวาอาราม แต่ได้ฟังนี้

แทบทุกคราวมา, พิจารณาหาคุศลกรรมของท่านว่ามากก็เห็นว่าประโยชน์แก่แผ่นดินจริง แต่ผู้ที่มีทรัพย์อยู่ในประเทศสยามนี้, ถ้าจะเรียกรักกันออกเงินก็อาจจะทำได้ อยู่ดোক, จะลงทุนเงินน้อยกว่าสร้างวัด ๆ หนึ่งเสียอีก แต่เขารังเกียจอยู่ว่าทุกวันนี้พวกชาวสยาม, ได้ยิน ได้ฟังการต่างประเทศหนาหูเข้าจิตใจก็จะเปรี้ยวไปเสียหมด ถ้าตั้งตักใหญ่ขึ้นหาครูมาสอนหนังสือแลวิชาการศึกษาต่าง ๆ ขึ้นตั้งมาแล้ว, ครั้นนั้นก็สอนแต่หนังสือแลวิชาอย่างเดียว, ก็คงจะสอนทางศาสนาที่ครูนับถือขึ้นด้วย เจกนั้นโตใหญ่ขึ้น, ก็คงจะถือลัทธิต่าง ๆ, จากพุทธศาสนาไป ครั้นการนานไปข้างหน้าคนทีนับถือพุทธศาสนาก็จะหมดเร็วไป เพราะดั่งนั้นจึงไม่มีผู้ใดออกเงินแลลงทุนเรียกรักกัน มิใช่ว่าคนที่มั่งมีทรัพย์นั้น, เขาจะกระหน้เสียกายทรัพย์นั้นเมื่อไร แต่ท่านเจ้าของหนังสือพิมพ์รักอเคอ, ก็ยังชักโยกในเรื่องราวหนังสือพิมพ์, สรรเสริญแทบทุกฉบับ ท่านก็ไม่ได้ว่าตรง ๆ แต่เรื่องความ, ท่านเอาทางศาสนาเข้ามาประกับรำไป

ผู้ที่เขียนหนังสือข้างบนนี้, ดูเหมือนจะไม่ชอบใจฟังเรื่องราวสรรเสริญเมืองอื่น ๆ, อย่างธรรมดาเนียมใด ๆ ที่ไม่เข้ากันกับพุทธศาสนา จึงเขียนว่า, “ได้ยินได้ฟังการต่างประเทศหนาหูเข้าจิตใจก็จะเปรี้ยวไปเสียหมด” ข้าพเจ้ามีน้ำใจรักชาวสยามประเทศ, ปราถนาจะให้ได้รับความดีขึ้นทุกอย่าง จึงคัดเอาเรื่องสรรเสริญชาวเมืองบ่าไบเขาเรียรายกันออกเงินสร้างตักใหญ่, ไว้สำหรับเป็นที่ส่งสอนหนังสือเด็ก, แลสอนวิชาการต่าง ๆ เป็นหลายแห่งหลายตำบลดังนี้, เพื่อประสงค์จะให้ประโยชน์แก่แผ่นดินไทยมาก ข้าพเจ้าคัดความสรรเสริญจะนี้สองหนสามหนแต่เท่านั้น, ท่านยังกลับคิดว่า, “หนาหูเข้าจิตใจก็จะเปรี้ยวไปเสียหมด” การดั่งนี้ดูจะเล็ก ๆ ที่ชี้เกียดเล่าหนังสือแก่ครู, เพราะเห็นว่า, เป็นการ “หนาหูเข้าใจเปรี้ยวไปหมดแล้ว” ถึงกระนั้นก็ไม่ควรที่พ่อแม่, แลครู

จะหยุดคำสั่งสอน ถ้าหยุดเสียเดັกก็คงจะโง่ไปทีเดียว ถ้าอุษาห์สั่งสอน, ไม่ช้าไม่นานเดັกนั้นก็จะกลับมีใจรักคำสั่งสอน, และจะได้มีความรู้มากทวีขึ้นเร็ว สมกับคำสั่งสุภาสิตว่า, ผู้ใดมีความรู้น้อย, ก็จะมีด้วยน้อยนั้น, ก็ถ้ามีความรู้มาก, คงจะปราดณาความรู้อีก, และจะอุษาห์ให้อ่านอุษาห์ฟังกว่าจะได้มีปัญญาดีแท้

อนึ่ง ผู้ที่เขียนหนังสือข้างบนนี้, ก็ข้าพเจ้าว่า, “ท่านก็ไม่ได้ว่าโดยตรง ๆ แต่เรื่องความ, ท่านก็เอาทางศาสนาเข้ามาปะกับร่ำไป” ข้าพเจ้าขอถามท่านสักคำหนึ่งว่า, ข้อไหนเหตุไรที่ข้าพเจ้าไม่ตรงเล่า ข้าพเจ้าได้สัญญาไว้ในจดหมายเหตุบังกอกกรือเคอ, จะไม่มีเรื่องความเอาทางศาสนาเข้ามาปะกับกันบ้าง เมื่อไรเล่าการก็จำเป็นกล่าวด้วยศาสนาบ้าง เพราะวิไลยธรรมศาสนาทั้งปวง, ไซ้จะว่าแต่คริสศาสนาเมื่อไร, ถ้าเมืองใด ๆ ก็ย่อมเข้าใจว่าเป็นใหญ่ยิ่ง ถ้าจะมีการงารฤาเรื่องความประการใด, ก็ย่อมเอาศาสนานั้นเข้าระคนปนด้วยบ้าง ที่จะหลบหลีกให้พ้นศาสนาที่เดียวกันนัก ก็ข้าพเจ้าได้เอาเรื่องคริสศาสนามาชักโยงลงในเรื่องจดหมายเหตุสรรเสริญแทบทุกฉบับนั้น, ขอไทยไทยแก่ท่าน ถ้าต่อไปข้างหน้าข้าพเจ้า “จะชักโยงลงมาอีก” ขอท่านอย่าได้ถือโทษข้าพเจ้าเลย ถ้าพุทธศาสนาเป็นที่ดีเที่ยงแท้เหมือนท่านได้ถือนั้น, ถึงจะเปรียบเทียบกันกับคริสศาสนาบ้าง ก็คงจะออกปรากฏว่าดีแท้เหมือนเอาเงินที่ดีที่แท้มาเปรียบกับเงินปลอม, ก็คงจะได้ที่สรรเสริญเป็นแท้

ความสนใจเรื่องเปรศซิเจนต์ที่เมืองอเมริกา *

การในยูไนติศเตคอเมริกา, เป็นที่ห่างตาชาวไทยไม่ได้เห็น, เป็นแต่ได้ฟังชาวอเมริกามาเล่าและเขียนแลตีพิมพ์บ้าง, จะจำความต่อติดเป็นเรื่องก็ไม่

* คัดจากหนังสือจดหมายเหตุบังกอกกรือเคอ ๑ ฉบับที่ 1 เล่ม 1 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 68-71.

ได้ เป็นแต่ได้ฟังชาวอเมริกา, ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ นี้, บ่นเล่าแทบทุกปาก
ซ้ำซากไป ว่าเมืองอยู่ในทิศเศกอเมริกา, มีขนบธรรมเนียมผู้ครองแผ่นดิน, ได้
จัดแต่งตั้งบัญญัติเป็นแบบแผนมา, แต่ครั้งเปรี๊ตซีเดินต์ยอค วัตซิงตัน การ
ธรรมเนียมทั้งปวงนั้นเป็นยุติธรรมเรียบร้อยดี, แลเป็นที่แปลกประหลาดอย่าง
ใหม่, เป็นเหตุให้ได้มีความสุขสบาย, แก่ประชาชนเป็นอันมาก แลผู้ครอง
แผ่นดินสมัคสมุสตรเรียบร้อยดีกว่าบ้านเมืองในซังยุโรปแลเมืองอื่น ๆ, ซึ่งต่าง
เมืองมีแต่เอาคอ้างเจ้านายกล้าแข็งแรงเรียวเขี้ยวขาน, แลยกยให้เป็นผู้สูงข่มผู้อื่น
ให้เปนต่ำไปเท่าเดียว, ไม่แลเหลียวดูใคร พวกอเมริกามาเล่าตั้งนี้, เมื่อสังเกต
ไป, ก็เห็นชอบกล คนอเมริกาย่อมรำพรรณสรรเสริญผู้ครองแผ่นดินของตัว,
แลเล่าช้อย่างธรรมเนียมใหม่ ๆ ในเมืองนั้น, ฟังดูดีมาก ๆ ถึงว่ายากที่เมืองอื่นมี
ธรรมคาเดิมยังยืนอยู่, จะแก้ไขเอาอย่างตามไปไม่ได้, ก็ยังต้องสรรเสริญว่าอย่าง
ธรรมเนียมอยู่ในทิศเศกที่เล่ากันอยู่นั้นเป็นดินกัหนา

คนชาวอเมริกาที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ นี้, คุณเป็นเข้าใจในการของผู้ครอง
แผ่นดิน, แลพูดถึงการแผ่นดินเมืองของตัวมากกว่าชาวยุโรปแทบทุกคน ก็เมื่อ
บ้านเมืองเป็นสุขคติพันเรียบร้อยมานานกว่าแปดสิบสี่แปดสิบห้าปีมาแล้ว, คำที่
เล่านั้นก็ย่อมเป็นที่เห็นว่าจริงหมด ครั้นมาเมื่อบ้านเมืองเกิดขบดโตใหญ่รပ်ฟุ้งกัน
มานานได้ถึงสี่ห้าปีมาแล้ว, ก็เหตุที่ขบดเกิดเพราะอย่างไร ถึงมีในหนังสือพิมพ์
ภาษาอังกฤษเล่าก็ยาวไปต่างๆ, ไม่ได้ต้นทางความ, แลไม่ได้เห็นถิ่นถานบ้านเมือง
ว่าเป็นอย่างไร ก็เข้าใจได้ด้วยยาก, หนังสือยาวมาก เมื่อไม่ใช้การจวนตัวก็
เกียจคร้านเพื่อจะอ่าน, ก็คำนี้เขาแต่ตามใจที่คิดสงสัย แลคาดเห็นว่าจะเป็น,
คือว่ามีข้างหนึ่ง, ก็ข้างหนึ่งจะอย่างไร, จึงเกิดรบกันใหญ่โตในคนที่เคยสมัคสมุสตร

กันมานานถึงแปดสิบสี่แปดสิบห้าปีมาแล้ว ต้องจำใจรบกันขึ้น, เสียผลประโยชน์ บ้านเมืองเท่าไร ก็ต้นเหตุนั้นจะไม่เล็กลง, จะไม่เป็นการที่ควรเข้าใจเหินพรอมนักง่าย, คนมากมายจึงได้ถือแลชอบใจผิดกันขึ้น, ผู้แทนทุกขเลเสียชีวิตร์เสียสมบัติ ทุนรอน, แลผลประโยชน์เพราะรบกันนั้นนักหนา

ขอรอยว่าพวกเปเรซซิเคินต์แลเสเนคที่ว่าราชการเมืองอยู่, จะบัญญัติกั๊กย้อย่างธรรมเนียมเก่า ตั้งธรรมเนียมใหม่ขึ้นอย่างไร ให้เป็นข้อขัดใจพวกขบถไม่เหินด้วยฤา, ถ้าว่าพวกขบถจะคิดยกอย่างล้างทำลายธรรมเนียมเก่าไปอย่างไร, ด้วยใจคนเป็นอันมากคิดเหินว่าเป็นดี แต่พวกผู้ครองแผ่นดินเดิมยังรักธรรมเนียมเก่าอยู่, ไม่ยอมตามใจให้ จึงเกิดรบกัน ได้ยินแต่เขาเล่าสั้น ๆ ว่า พวกขบถพอใจจะใช้ทาส, ที่เรียกว่าสลาววี ก็การใช้ทาสนั้น, บ้านเมืองเป็นอันมาก สมบัติพัศถารโตใหญ่ เขาก็เลิกเสียนานแล้ว ไม่ใช่ในแผ่นดินยุโรปตลอดถึงอเมริกา ถึงในเมืองจีน เขาก็ใช้ลูกจ้างไทยมาก เมืองไทยนี้มีชื่อว่าใช้ทาส, แต่พิเคราะห์ไปโดยแท้ก็ไม่ตรงนัก เพราะสัญญาทันทีให้ต้นเงินไปแล้ว, ยอมแรงให้เป็นแทนดอกเบี้ย, แลนายยกดอกเบี้ยให้เป็นค่าจ้างใช้ คนหลวงก็ได้เบี้ยหวัด, แต่เพราะได้น้อย, ก็ผลัดให้เข้าเวนออกเวน ไพร่หลวงที่เอามาใช้เข้าเดือน, ไม่ได้เบี้ยหวัด, ก็ได้ตรวจภูมิคุ้มไม่ต้องเสียภาษี, มีพิคัดเงินปีหนึ่งคล้ายกับเบี้ยหวัด ให้หักเอาที่เจ้าภาษี การที่เป็นทั้งนี้, ก็เพราะบ้านเมืองยังมีเงินน้อยไม่พอใช้, มิใช่จะเหินไปว่าข่มเหงไพร่เป็นดี, ดังบ้านโจรเมืองพาล

ก็พวกขบถอเมริกันนั้นเขาคิดใช้ทาสอย่างไร, จึงมีผู้เหินไปด้วยเขาว่าเป็นชอบ, ว่าการนั้นเป็นดีมากมายหลายคนด้วยกันนักหนา, จนเกิดกำลังวังชารบรต่อสู้ผู้ครองแผ่นดินเดิมได้ถึงสี่ห้าปีมาได้ ก็แต่ครั้งนี้ผู้ครองแผ่นดินเดิมปราบปรามขบถ, ให้สงบเรียบเรียบร้อยลงได้ ไทยทั้งปวงเข้าใจว่า, เมืองยุโรป

ตึกเทศบาลอเมริกากังอยู่ตามธรรมชาติเดิมเหมือนอย่างแต่ก่อน ถ้าอาคารขบถนั้นไม่ได้เกิดเพราะบัญญัติอะไรอย่างใหม่ของผู้ครองแผ่นดินเดิมอยู่นั้นแล้ว

อนึ่งเปรซิเด็นต์ลึงกันเมื่อมีความชอบได้ไชยชำระขบถ, ทำบ้านเมืองให้สงบได้ตั้งนี้, และมีผู้มาลอบทำให้ตายเสียได้ง่ายๆ นั้น, ก็เป็นน่าวัจจรวรณั๊กหนา ก็ผู้ที่มาลอบฆ่านั้นเป็นพวกขบถฤา, ก็ถ้าเป็นพวกขบถมาทำทรยศทำลายล้างเปรซิเด็นต์ลึงกันลงเสียได้, พวกขบถจะถูกลักเอาไชยชำระได้ฤา, ก็เพราะรู้ที่อยู่ทั่วกันว่าเปรซิเด็นต์เป็นอันตรายลง, ก็คงมีผู้มาเป็นเปรซิเด็นต์ต่อไป เพราะเขาได้เลือกพันจัตไว้เป็นชั้น ๆ ตระเตรียมอยู่บริบูรณ์แล้ว บัดนี้ถึงเปรซิเด็นต์ตาย, พวกขบถก็ไม่ได้กลับคิดร้ายอะไรขึ้น, จะคิดว่าผู้ฆ่าเปรซิเด็นต์เป็นพวกขบถก็ยังน่าสงไสย ที่ข่าวว่าผู้ทำร้ายเปรซิเด็นต์นั้นจับตัวได้แล้วนั้น, จะเป็นตัวแท้ฤาตัวเทียม, จะจับผิดฤาจับถูก

ความเรื่องนี้เป็นที่สงไสยนักหนา, ว่าเปรซิเด็นต์ลึงกันเป็นที่รักใคร่นับถือของไพร่บ้านพลเมือง, นับได้พันหนเป็นอันมาก, เขาจึงได้เลือกให้เป็นเปรซิเด็นต์มาแล้วสี่ปี ถึงคราวผลัดก็ไม่มีผู้ปรารถนาผู้อื่นมากกว่า, จึงได้ตั้งให้เป็นเปรซิเด็นต์ต่อไป ก็ผู้ที่มาคิดฆ่านั้นจะชิงชังอย่างไรนักหนา, ฤาความปรารถนาจะแก้กล่าอย่างไร, จะทนรอคอยอยู่อีกจนสี่ปี, ถึงคราวเปลี่ยนเปรซิเด็นต์อื่นไม่ได้, จึงสูก่อาหารเข้ามาทำร้ายอย่างนี้, ไม่คิดชีวิตร์เป็นที่น่าสงไสยนักหนาเมื่อเป็นดังนี้, คำที่ชาวอเมริกันสรรเสริญเมืองตัวมาแต่ก่อนมากต่าง ๆ นั้น, ก็เป็นอันที่จะให้ชาวไทยไม่ใคร่จะเชื่อว่า, เป็นบ้านเมืองเรียบริ้อย กว่าบ้านเมืองข้างยุโรปแลอื่น ๆ คำที่หาถามอย่างนี้, ถ้าผู้ลงพิมพ์, เอาลงพิมพ์ว่า, พวกไทยสงไสยเลียบอย่างนี้เป็นแก้แล้ว, จึงทำคำเล่าชี้แจงเรียกตามภาษาชาววัดว่าวิสัยนา, ว่า

ให้สิ้นสงสัยได้แล้ว, ไทยที่อ่านหนังสือพิมพ์ จะได้ตีใจนับถือยูไนติคเตศอเมริกา ผู้ที่ทำร้ายเปรคซิเดินคั้นั้น, ชาวไทยคิดเห็นว่ามิใช่พวกขบดเพราะพวกขบดไม่ต้อง การแล้ว

ท่านจะลงพิมพ์แก้แทน, ว่าแก่นแท้, เดียงความว่าเขาเป็นแน่, ชัดขวาง ต่อผู้คำที่ผู้peonันมากเขาเล่าๆ, จะเป็นทีเชื่อถือนักก็ไม่ได้ หมอกก็อยู่ไกล, ไปเหน ค้ายๆ เขาๆ เพราะเขาสงสัย, ผู้ที่เมาสุรามียศเยี่ยมจ้องทีใหญ่อยู่แล้ว, เกลือก เมื่อเวลาเมาจะกระซิบส่งคนใจกล้าแล้วให้ทำการผิดๆ ไป ค้ายรู้ว่าตัวคงจะ เป็นใหญ่คงจะช่วยผู้รับบังคับตัวได้ เมืองยังเจ้าการบ้า, การเถื่อน, ยังเลื่อน เบอนอยู่บ้าง, หมอมาว่าบริสุทธิ์, สอาด, เรียบร้อยไปหมด ถ้าเรียบแท้ จะไม่มี ผู้ทรยศแลการศีกกลางเมืองเองใหญ่โตเลย

คำแก้สงสัยบ้าง

ผู้ที่เขียนหนังสือข้างบนนี้, ดูเหมือนจะเป็นผู้ใหญ่, ในเคาเวอเม้นท์ กรุงสยาม, แลคำที่ท่านกล่าวมานั้น, ก็ควรที่จะเข้าใจว่า, เป็นคำสำแดงให้รู้ว่า, เคาเวอเม้นท์สยามคิดถึงเมืองยูไนติคเตศอย่างไร, แลมีใจนับถืออย่างไร ใน หนังสือนี้ออกความชัด, ใจความว่า, ครังก่อนนั้นการขบดใหญ่ยังไม่ได้บังเกิด ขึ้น, เคาเวอเม้นท์สยามได้ยินชาวอเมริกาทุกคนสรรเสริญเมืองของตัว ก็ปลงใจลง เชื่อเห็นว่าเปนปลาคคี, เรียบร้อยมากกว่าเมืองอื่นจริง แต่เมื่อบังเกิดการขบดใหญ่ ครอบงำกันเอง ได้ประมาณสี่ปีห่าปีมาแล้ว, ก็กลับมีความสงสัย ไม่ใคร่เชื่อชาว อเมริกาที่กล่าวสรรเสริญนั้น, แลไม่ใคร่เชื่อตามข่าวใหม่ ๆ ที่มีมาตามหนังสือ จดหมายเหตุด้วยใจความว่า, การขบดนั้นก็สิ้นแล้วแลบ้านเมืองเกือบจะเรียบร้อย

ข้าพเจ้าได้อ่านหนังสือข้างบนนั้นเข้าใจว่า, เคาเวอเม้นท์สยามถ้าเห็นบ้านเมืองที่
 ไหน ไหนเกิดศึกสงครามรบพุ่งกันเองแล้ว, ก็สำคัญเปนพยานว่า เคาเวอเม้นท์นั้น
 ไม่สู้ดีนักความคิดที่คิดหมายเอาเช่นนั้นหาเป็นที่สำแดงปัญญามากไม่ ไม่ถูกเลย ผู้ที่
 เขียนหนังสือข้างบนนั้นจะยอมว่าฤา, การรบตที่เกิดขึ้นในกรุงสยาม เมื่อจุลศักราช
 1210 นั้น เปนพยานว่า, เคาเวอเม้นท์กรุงสยามไม่ดีกว่าเหมือนเมืองยวนแลเมืองพม่าฤา
 หนึ่งถ้าเม้นพวกโจรจะลอบเข้าไปในที่สูง, แล้วจับเอาท่านผู้ใหญ่ทำโทษเหมือน
 พวกขบถองอาจเข้าไปยิงเอาเปเรตซีเดินลินกันที่ตายนั้น, ท่านจะยอมว่า, เคาเวอ
 เม้นท์ไทยไม่ดีฤา ถ้าเม้นพวกชาวสยามพวกหนึ่งมากมาย, ไม่ชอบใจให้เมือง
 ไทยเปนไมตรีกันกับเมืองต่าง ๆ ประเทศ, จึงคิดอ่านกันตั้งใจว่าจะขัดขวางเคา
 เวอเม้นท์สยาม, แล้วตั้งผู้หนึ่งขึ้นเป็นใหญ่, แล้วยกทัพใหญ่มารบกับเมืองไทย,
 ได้สู้แล้วยอมแพ้แก่เคาเวอเม้นท์ราบคาบลงดีแล้วนั้น ท่านจะยอมว่าเคาเวอ
 เม้นท์ไทยไม่ดีฤา แต่ที่จริงเมืองที่ดียังนั้น, ไปนาน ๆ คงจะเกิดการทำศึกสงคราม
 กันเองบ้างเมืองอังกฤษที่เป็นเมืองเอกนั้น, ก็เกิดศึกกันเองหลายครั้งนัก หนา
 การที่เมืองอังกฤษเช่นนั้น, จะว่าเมืองอังกฤษไม่เรียบร้อยไม่เข้มแข็งฤา หนึ่ง
 ประมาณได้หกปีเจ็ดปีที่แล้ว, ที่เมืองมังกาลานนั้นก็บังเกิดการรบตใหญ่, หนตายลง
 ในการศึกทั้งสองฝ่ายมากมายก็เปนไปได้ประมาณปีครึ่ง, แล้วพวกขบถก็ยอมแพ้
 การเปนเช่นนี้ควรจะว่าเคาเวอเม้นท์อังกฤษไม่สู้ดีฤา

ข้าพเจ้าเห็นว่าเมืองใด ๆ, ที่มีกำลังให้การรบตใหญ่, รบคาบเรียบร้อย
 ดีลงแล้ว, ก็ควรที่จะนับถือเมืองนั้นว่าดีแท้

ท่านผู้เขียนหนังสือข้างบนนั้น, ยอมรับว่าท่านมีความรู้ชนบทรรมนิยม
 เมืองอเมริกันน้อย, เพราะความที่อยู่ไกลนัก, แล้วไม่สู้เต็มใจอ่านหนังสือพิมพ์

อังกฤษ, ที่กล่าวด้วยเมืองอเมริกันนี้ยียาวนัก ถ้าไม่เต็มใจอ่านตริกตรอง ที่ไหนจะรู้ความในเรื่อนั้นเป็นแน่ได้เล่า เรื่อนความนั้นต้องจำเป็นความยียาว ถ้าจะว่าให้สั้น ๆ, ความก็จะไม่แจ่มชัด, เหมือนอย่างหนังสือที่ผู้มีใจเข้าด้วยกระบด เมืองอเมริกา, ผากมาถึงเคาเวอเมนต์กรุงสยามเนือง ๆ, เป็นความสั้น ๆ อุหมิ่นฝ่าย เมืองสรรเสริญฝ่ายกระบด, ถ้าเคาเวอเมนต์ชอบใจอ่านหนังสือเช่นนั้น, แล้วรับไว้ว่าเป็นความจริง, ใจท่านคงมืดในเรื่องเมืองอเมริกาต่อ ๆ ไปไม่รู้สิ้นเลย ข้าพเจ้ามีความหวังใจว่า, ไม่ช้าไม่นานเคาเวอเมนต์กรุงสยาม, คงจะสิ้นความสงสัยด้วยเรื่อนเมืองอเมริกา, แล้วจะยอมว่า, เป็นเมืองที่ควรจะนับถือว่าเป็นเอก, แลข้าพเจ้าจะอยู่หาให้สำแดงเรื่อนเมืองอเมริกาในหนังสือจดหมายเหตุนี้ให้เลื่อยด ตามที่ท่านได้ชักชวนให้ทำนั้นแล

เคมีศตรี บท 2*

ในใบก่อนนั้น, เราได้ว่าด้วยออกซุเซนเป็นตำราเคมีศตรี, ได้ว่า ๆ ลมอากาศนั้นมีได้เป็นสิ่งเดียวเป็นสองสิ่ง, คือออกซุเซนสิ่งหนึ่ง, นิคโรเซนสิ่งหนึ่ง, ว่าเป็นออกซุเซนนั้น 20 ส่วน, ว่าเป็นนิคโรเซน 80 ส่วน เราได้บอกจะทำอย่างไร จึงจะได้ออกซุเซนแยกจากสิ่งอื่น, ให้ออกเห็นปรากฏได้ เทียบนี้จะว่าคือไปว่าด้วยออกซุเซนนั้น

ประการหนึ่งออกซุเซนนั้นเป็นที่ยังไฟให้ติด ถ้ามันเครื่องไฟถ้าปราศจากออกซุเซนแล้วไฟก็ไม่ลุกเลย ถ้าอยากจรรู้ในข้อนี้ว่าจะจริงหรือไม่จริง, ก็จง

* ถัดจากหนังสือจดหมายเหตุบางกอกรีคอร์เดอร์ ฉบับที่ 1 เล่มที่ 1 21 สิงหาคม พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865), หน้า 90.

กระทำลมอากาศให้ออกซุเซนกับนิตโรเซนให้แยกออกต่างกันไปใส่ไว้คนละขวด แล้วจึงเอาไฟจุดเทียนใส่ลงในขวดนิตโรเซน, เทียนที่ติดไฟนั้นก็จะดับในพริบตาเดียว แล้วเอาเทียนที่ไม่มีเปลวแต่มีไฟยังติดอยู่ที่ใส่เทียนนั้นใส่ลงในขวดออกซุเซน, เทียนนั้นก็จะลุกเป็นเปลวโตใหญ่ขึ้นเอง ไซ้แต่เท่านั้น, ถ้าจะเอาลวดเหล็กแลเทียนเล็ก ๆ ติดไฟติดไว้ที่ปลายลวดเหล็ก, แลเอาลวดนั้นใส่ลงในขวดออกซุเซน, ไฟไหม้เทียนนั้นหมดแล้ว, ไฟก็จางไหม้ติดลวดเหล็กนั้นด้วย

อนึ่งคนทั้งปวงก็รู้ว่าถ้าจะพัดไฟ ๆ ก็จะลุกขึ้นเร็ว, แต่เหตุที่ไฟลุกขึ้นนั้น, เขาก็มิได้รู้ เหตุนั้นก็อย่างไร ก็อย่างนี้, คือว่าเมื่อพัดไฟนั้นลมมันเข้าเร็ววกว่าก่อน, แลออกซุเซนที่อยู่ในลมนั้นได้เข้าถูกเครื่องไฟนั้นมากขึ้น, จึงกระทำให้ไฟนั้นลุกได้ ถ้าจะเอาลมที่ไม่มีออกซุเซนพัดเข้าที่ไฟนั้น, ไฟก็ไม่ลุกเลย, ถึงจะพัดไปยังค่าไฟก็ไม่ลุก, อนึ่งถ้าจะเอาเทียนติดไฟแล้วใส่ไว้ในหีบที่ลมเข้ามิได้, แล้วเทียนมันก็จะไหม้เสียกว่าออกซุเซนนั้นจะหมด, ออกซุเซนหมดเมื่อไรเทียนก็จะดับเมื่อนั้น

ประการหนึ่งออกซุเซนนั้นเป็นที่จะเลี้ยงชีวิตสัตว์ สัตว์ทั้งปวงนั้น, ถ้าไม่มีออกซุเซนอยู่ในลมหายใจเข้าออกแล้ว, มันก็จะตายเร็ว ถ้าจะเอาสัตว์เล็ก ๆ มีหนู แลนกเป็ดขันใส่ลงในขวดแลปิดปากขวดให้มิด, มันจะหายใจอยู่ได้กว่าออกซุเซนนั้นจะหมด ออกซุเซนหมดเมื่อใดมันก็จะตายเมื่อนั้น แต่หากว่าถ้าจะใส่สัตว์นั้นไว้ในขวดที่มีออกซุเซนสิ่งเดียวสัตว์นั้นก็จะมีชีวิตนานอยู่สักสามเท่า

มีคำถามว่า, เป็นเหตุอย่างไรที่ออกซุเซนนั้น, จะเลี้ยงชีวิตสัตว์ไว้ได้ ทอบว่าออกซุเซนนั้น เป็นที่ชำระโลหิตให้สะอาดดี แรกเดิมโลหิตที่ฉีกออกจากหัวใจนั้น, ก็เป็นที่แดงสะอาดบริสุทธิ์, แต่เมื่อมันจะกลับเข้ามาหาหัวใจอีกนั้น มันก็ดำไป, ไม่บริสุทธิ์เหมือนแต่ก่อน, โลหิตดำนั้น, มันเข้าไปในปอดพบกับลม

อากาศที่หายใจเข้านั้น, แล้วออกซิเจนที่อยู่ในลมนั้นก็เข้าติดกับเลือดดำนั้น, ให้กลับเป็นสีแดงแลเมื่อหายใจออกนั้น, นิคโรเซนได้หอบเอาของที่ไม่สะอาดออกทิ้งไว้ข้างนอกนั้น

เรารู้อย่างนี้เป็นแน่ด้วยเหตุอันใด ก็รู้ว่าด้วยมีคนหลายคน ได้เอาเลือดดำใส่ลงในขวดที่มีออกซิเจนสิ่งเดียวกันนั้น, แล้วสั่นให้ออกซิเจนกับเลือดนั้นปนกันเข้า, ศักครู่หนึ่งเลือดดำนั้นก็กลับเป็นสีแดงามบริสุทธิ์, จึงรู้ว่าออกซิเจนนั้นเป็นที่จะล้างโลหิตให้เป็นดี

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย